

**PRABODHA
CHANDRODAYA.**

FASCICULUS POSTERIOR

CONTINENS

SCHOLIA ET SCRIPTURAE VARIETATEM.

B. 114.

PRABODHA CHANDRODAYA.

PRABODHA
CHANDRODAYA
KRISHNA MISRI
COMOEDIA.

EDIDIT SCHOLIISQUE INSTRUXIT

HERMANNUS BROCKHAUS.

LIPSIAE:
F. A. BROCKHAUS.

1845.

SCHOLIEN.

P r o l o g .

P. 1.

Natvā parātmānam açesha-dehinām
ātmānam, asyaiva sukha-prabodham
kartum, *Prabodhā*khyā-nibandhane mayā
Prakāṣa-nāmni kriyate hi tīkā. 1.
Vināyakasya tanayo Dīkshitasya 'akarod imām
Rāmadāso 'tisaralām tīkām, satām manoramām. 2.

Atha kam apy antevāsinaṁ bahuṣo 'dhyāyita-vedānta-siddhāntam api
tatra 'avabodha-parāṇmukham nātakādi-rasikam parama-kāruṇikāḥ çri-Kṛish-
ṇamiçrāḥ Prabodhacandrodayākhyā-nāṭaka-vyājena tam bubodhayishavas,
tad racayanti sma. tatra 'ādya-padya-dvaye *Nāndi*-sañjūake nirvighna-parisa-
māptaye kṛitam maṅgalam nibadhnāti:

Çl. 1. *madhyāhna* iti. vayanā tad aupanishadaṁ mahas tejah upāsmahe
sevayāmaḥ. kidṛiçam mahah: *sāndrānanda*m, *sāndro* nivido nityo ya *dnandas*,
tad-rūpam. punah kidṛiçam: *amalam* avidyā-tat-kāryādi-dosha-çūnyam.
punah kidṛiçam: *svātmāvabodham*, *svātmā* 'eva sva-svarūpam eva *avabodha*
prakāṣo yasya; sva-prakāṣam, ity arthah. tat kiṁ: *yad-ajñānato* yasya
'ajñānāt iti idam trailokyam unmīlati prādur bhavati. idam kiṁ, tatra 'āha:
kham ity-ādi. ajñānāt prapañcotpattim lokam dṛiṣṭāntena 'āha: *madhyā-*
hna *arka-marīcikāsu* payah-pūra iva; yathā madhyāhne sikatādi-pratiphaliteshv
arka-kiraṇeshu tad-vishayajñānāt payah-pūra-jñānam jāyate, tathā satyānan-
dādi-rūpa-brahmajñānāt prapañcotpattir, ity arthah. evam cet, katham
anartha-nivṛitir? ity açankya, sa dṛiṣṭāntam āha: *yat-tattvam* yasya trailo-
kyasya tāttvikam svarūpam *vidushām* jñānināṁ punah *nimīlati* naçyati; ātma-
svarūpātiriktaṁ na bhavati, kiṁ tu brahma-svarūpeṇa tishṭhati, ity arthah.
tatra dṛiṣṭāntah: *srag-bhogi-bhogopamam*, *sraji* mālāyām utpanno yo *bhogi-*
bhoga sarpa-dehah, tena 'upameyam. tathā ca 'ayam arthah: mālā-tattva-

sākshātkārāt tad-bhinnaḥ sarpa-deho na bhavati, kiṃ tu tat-svarūpeṇa 'avatishṭhate, evaṃ brahmādvaita-sākshātkārāt svarūpātirikta-rūpeṇa prapañco na tishṭhati, iti, evaṃ ca sati, ajñāna-nivṛtti-prayojanaṃ, prayojana-kāmo 'dhikāri pratipādyā-pratipādaka-bhāvaḥ sambandhaḥ aikyam abhidheyam ity-ādi pradarcitāṃ. (K.

Mātur udūkhala-bandhe bahu-nirbandhe sahelasya,
tribhuvana-bandha-sahishṇor, bālaka-Vishṇoḥ smitaṃ jayati. 1.
Prabodhacandrodaya-nāma nāṭakaṃ,
jñānāgni-saṃcuddha-viśiṣṭa-hāṭakaṃ,
Bhaṭṭottarācārya-Maheśvaraḥ kṛti
tikāmayāmlena karoti nirmalaṃ. 2.

"Sūtradhāraḥ paṭhen nāndiṃ madhyamaṃ svaram ācṛitaḥ" iti nāṭake niyamāt, sūtradhāra-padārthaḥ pradhāna-naṭo raṅga-sthalaṃ āgatya nāndi-pada-vācyāṃ maṅgalaṃ karoti. —

Cl. 1. madhyāhna iti. etat prabandha-pratipādyasya 'advitīyasya Brahmana upāsana-kathanam idaṃ. "Brahmanaḥ ca 'āditya-varṇaṃ tamasaḥ parastād" ity-ādi Ṣrutya sūrya-tejaḥ-svarūpatvaṃ. "nityaṃ vijñānam ānandaṃ Brahma" iti Ṣrutya jñānānanda-svarūpatvaṃ ca, iti Vedānta-siddhāntaḥ; tādrīṇa-Brahmanaḥ ca 'avidyā-daçāyām asākshātkārāt trailokyā-dvaitaṃ bhā-sate, avidyā-nāçe tu tad-advaitam eva bhā-sate, na tu vahiḥ-padārthāntaram, iti siddhāntaḥ, tad-anusareṇa 'asya ślokasya 'anvayo bodhyaḥ, tathā hi: *svātmā* paramātmā Brahma, tad-ātmakam *avabodham* jñāna-svarūpaṃ *mahas* tejaḥ-svarūpaṃ, *sāndrānandaṃ* nividānanda-svarūpaṃ, *tat* prasiddham *amalaṃ* ca nirlepaṃ *vayam upāsmahe* ārādhayāmaḥ. *yad-ajñānato* yad-asākshātkārāt *trailokyam unmilati* Brahma-bhinnaṭayā tattvena Brahma viśhayi-bhavati. Brahmākāram āha: *khaṃ vāyur* ity-ādi; *khaṃ* ākāśaṃ, *jvalanaṃ* tejaḥ, *iti* 'iti, ity-ādi 'ity arthaḥ. tādrīṇmilane dṛiṣṭāntam āha: *madhyāhna* 'iti; *madhyāhna* *kalīnārkaṣya marīcikāsu* ākāśe dṛiṣṭyamāna-galaj-jvalāyamāna-raçmi-samūheshu *payah-pūra* iva; tādrīṇa-marīcikāsu *payah-pūro* yathā unmilati bhrama-viśhayi-bhavati, tathā, ity arthaḥ. tathā: *yat-tattvaṃ vidushāṃ* jñānatāṃ *yat-tattva-sākshātkāravatāṃ* janānāṃ sthāne, tad eva trailokyāṃ *punar nimilati* kha-vayv-ādi-rūpa-tad-bhinnaṭvena bhramāviśhayi-bhavati, ity arthaḥ. tādrīṇa-nimilane dṛiṣṭāntam āha: *srag-bhogi* 'iti; bhramaṇa gṛhītaḥ *sraji* mālāyāṃ *bhogi-bhogaḥ* sarpa-kāyaḥ yathā 'anupadaṃ viçesha-darçanāt *nimilati* bhramāviśhayi-bhavati, ity arthaḥ. yady api marīcikāsu jala-bhrama-nimilanam eva 'upasthitatvād dṛiṣṭāntayitum ucitaṃ, tathāpi tan-nimilanam anupadaṃ prayaço na bhavati, 'ity ato dṛiṣṭāntāntarānusaraṇaṃ.)

Cl. 2. *api* ca, iti. prāktana-maṅgala-samuccayārthaḥ *api*-çabdah. *antar* iti. *Candrārdhamauleḥ* Candraçekharasya *pratyak-jyotiḥ*, jadānṛitāhankārādi-bhyaḥ prātikūlyena satya-jñānānandādi-rūpatvena ca 'āñcati prakāçate, tat *pratyak* tac *jyotiḥ* ca prakāçā-rūpaṃ, *jayati*; jayaḥ sarvotkarshe 'nya-

nirapekshitā, 'ity arthaḥ. kīdṛiṇaṁ pratyak-jyotiḥ: antar nādyāṁ sushum-
nāyāṁ niyamitāḥ sanniruddhaḥ ca 'asau maruḥ ca, tena laṅghitāṁ ullaṅghi-
tāṁ brahmarandhraṁ yena, tat. kasmin sati: svānte antaḥkaraṇe cānti-
pranayini upaṇamaṁ gate sati. punaḥ kīdṛiṇaṁ jyotiḥ: samunmilan prakāṣṭi-
bhavan dāṇḍaḥ sukhaṁ, tena sāndram abhinnaṁ; sva-prakāṣa-sukhābhinnam,
ity arthaḥ. kīdṛiṇasya Candramauleḥ: yaminaḥ, yamo 'sya 'asti 'iti yamī,
tasya; yogāśaktasya 'iti arthaḥ. utprekshate, kīdṛiṇaṁ iva jyotiḥ: spāṣṭaṁ
prakāṣaṁ, lalāṭa-sambandhi lālāṭaṁ netraṁ tṛitīyaṁ cakshuḥ, tad-vyājena
tan-miṣheṇa, avyaktaṁ vyaktaṁ sampannaṁ, tathā-bhūtaṁ vyakti-kṛitaṁ
prakāṣi-kṛitaṁ iva. punaḥ kīdṛiṇaṁ: jagad-vyāpi, jagad vyāpnoti vishayi-
karoti, tat. ̎ṛi-Bhagavac-cakshuṣa utprekshā 'atīva samīcīnā, 'iti hṛidayāṁ.
anena padya-dvayena Vedāntasiddhānta-rahasyaṁ prakāṣayātā Miṣreṇa
'abhidheyaṁ nirṇayi. — (K. "ashta-padā bhaven nāndi" ity ato nāndy-
antaram āha: antar iti. parama-yoginā Maheṣena dhyeya-svarūpasya Brah-
maṇa upaṇokana-rūpaṁ maṅgalaṁ idaṁ. Candrārddhamauler ity atra dhyeyatva-
sambandhe shasīṭhi, tathā ca yamīno yoginaḥ Candrārddhamauler dhyeyaṁ
sva-̎arirābhyauntare pratyag adho-gāmi Brahma-svarūpaṁ jyotir dhyāna-vaçāḥ
jagad-vyāpi sat jayati utkarṣaḥcayāḥ, tathā ca tat prāṇamāmi, 'iti labhyate.
jagad-vyāpane dhyāna-paripāṭam āha: antar iti. jyotiḥ kiṁ-bhūtaṁ: dhyāna-
daçāyām antar nādyāṁ niyamitenā niyantritenā marutā karaṇa-bhūtena
laṅghitāṁ prāptaṁ brahmarandhraṁ yena, tādṛiṇaṁ. punaḥ kīdṛiṇaṁ: cānti-
pranayini cāntimati Maheṣasyaiva svānte citte samunmilatā jāyamānena
'ānandena sāndraṁ vyāptaṁ, dhyāna-vaçāḥ jāyamānānanda-sambandham, ity
arthaḥ. utpādyamānānanda-Maheṣa-dhyeyatvam ānandasya dhyātavya-jyotiṣi
sambandhaḥ; itthaṁ brahmarandhra-vyāptyā tad-dvārā jagad-vyāpane bodhite,
tatraiva 'utprekshate: spāṣṭa 'iti. brahmarandhreṇa na jagad-vyāpanaṁ, kiṁ
tu spāṣṭaṁ yathā syāt tathā lalāṭa-netra-vyājena vyakti-kṛitaṁ iva; na 'idaṁ
lalāṭa-netraṁ, kiṁ tv idam eva vyakti-kṛitaṁ jyotir jagad vyāpnoti, ity arthaḥ.)

P. 2.

Z. 1. nāndy-abhinayena kathāṁ prastāvayati. nāndy-ante sūtradhāra
iti, nāndi nātakāḍau padyādi-rūpā. sūtradhāro nātakāçaryāḥ, "vakti" iti
çeshaḥ. — (K. etad-ashtapada-nāndi-pāṭhanānte sūtradhāraḥ punar āha,
ity arthaḥ.)

Z. 2. alam iti, nāndi-pāṭheṇaiva samayo na netavyaḥ, iti bhāvaḥ. —
ādishto 'smi ājñapto 'smi Gopālena, ity anvayaḥ. kīdṛiṇena Gopālena:
̎rīmatā lakṣmīvatā; lakṣmīvatā ājñā 'avaçyāṁ vidheya, iti bhāvaḥ. punaḥ
kīdṛiṇena Gopālena: sakalāḥ sarve ye sāmāntā maṇḍaleçvarāḥ, teshāṁ cakraṁ
samūhas, tasya cūḍā-maṇayo mukuta-maṇayas, teshāṁ marīci-maṇjaryāḥ
kīraṇa-paramarāḥ, tābhir nīrājīte caraya-kamale tasya, tādṛiṇena. punaḥ
kīdṛiṇena Gopālena: balavanto ye ari-pūñjāḥ çatru-samājās, teshāṁ vakṣas-
taṭam eva kapāṭaṁ, tasya pāṭane vidāraṇe prakāṣitaṁ Narasiṅha-rūpaṁ,
yena. punaḥ kīdṛiṇena Gopālena: prabalatarāṇi yaṁi narapati-kulāni, teshāṁ

pralayo vinācāḥ sa eva mahārṇavas, tasmin magnā yā mediat, tasyāḥ samuddharāṇe mahā-varāḥa iva Mahāvarāḥas, tena. punaḥ kidrīḇeṇa Gopālēna: nikhilāḥ samastā dig-rūpā vildsinyo varāḡanās, tāsāṁ karṇapūrah sampannāḥ karṇapūri-kṛitāḥ cṛavanāḡlāṁkāri-kṛitāḥ kṛti-lalā-pallavo, yena; etena diganta-viḡrānta-kirtitvaṁ dhvanitaṁ. punaḥ kidrīḇeṇa Gopālēna: samastā ye dēḇ-stamberaṁ dig-gujās, teshāṁ karṇa-tālāḡphālanena bahulataro bahutaro yaḥ pavana-sampātās, tena nartitāḥ pratāpa-rūpo 'nalo yasya, tādrīḇeṇa; anena diganta-viḡrānta-pratāpa iti dhvanitaṁ. — "ājñapto 'smi" ity uktāṁ tām ājñāṁ darḇayati: khalu, iti. khalu prasiddhan, asya sahaja-sukṛitāḥ svabhāva-komalasya cṛi-Kṛtivarma-deva-nāmno rājāḥ; kṛtir eva varṇā kavacaṁ yasya, sa eva devaḥ, iti vā; tasya yo dig-vijayaḥ, tad-vyāpāreṇa 'antarito vilambitāḥ Parabrahmaṇḇando-raso yeshāṁ, tādrīḇair asmābhīḥ samyag unmilitāḥ samyag anubhūtāḥ vividhā aneka-prakarāḥ viśhayāḥ srag-ādayaḥ, teshāṁ rasa-sparḇeṇa ānandānubhāveṇa dūḡhitā iva viśhaya-sukhasya heyatvāt divasāḥ ativāḡhitāḥ atikrāntāḥ. — (K. cṛtmatā Gopālēna ādiḡto 'smi, iti dūreṇa 'anvayaḥ; Gopālaḥ ca Kṛtivarma-nṛipater senāpatir brāhmaṇaḥ. kidrīḇeṇa tena: sakalāṁśāṁ sāmāntāṁśāṁ rājāṁśāṁ cūḇḇamaṇi-marici-bhir nīrāḡitam ujḡvalitaṁ carāṇa-kamalaṁ yasya, tādrīḇeṇa; sakala-bhūpati-namaskṛiteṇa, ity arthaḥ. tathā balavato 'ri-nivāḡasya vakḡḡa eva tatāṁ kḡḡḡinatvāt, tad eva ca kabāḇāṁ sphāratvāt, tasya pātāṇe vidāreṇe prakāḡitaṁ pradarḇitaṁ svasmin Narasiṁha-rūpaṁ yena, tādrīḇeṇa; Narasiṁheṇāpi Hiranyakaḇipor vakḡḡaḥ-pāḇanāt. tathā prabalatara-narapati-kulaṁ eva pralaya-kālīna-mahārṇavas, tatra magnāyāḥ Kṛtivarma-rāja-sambandhinyā medinyāḥ samuddharāṇe Mahāvarāḡa-rūpeṇa; Mahāvarāḡeṇāpi pralayārṇava-magna-medini-samuddharāṇāt. tathā nikhilā dīḇa eva vildsinyaḥ, tāsāṁ karṇapūri-kṛita-kṛti-rūpa-pallavena; karṇapūrah karṇa-bhūḡḡā; samasta-diganta-paryanta-gāṁi-kṛtinā, ity arthaḥ. tathā samastā ye dēḇ-stamberaṁ dig-dantinaḥ, teshāṁ karṇā eva tālāḥ karatālāḥ, teshāṁ dēḇphālanena yo bahulataro nividatarāḥ pavanaḥ, tena nartitāḥ pratāpāḇnalo yasya, tādrīḇeṇa; samasta-diganta-gāṁi-pratāpeṇa, ity arthaḥ. — āḇiḇyamāṇam artham anuvaktuṁ tat-kāraṇam āḡa: yathā, iti, vinodayitaṁ icḇḇāma, ity antena Gopālasyaiva vākyena. asmābhīḥ Gopālāḥ khalu samunmilitena udbuddhena nāṇā-viśhaya-rasena dūḡhitā iva divasāḥ ativāḡhitāḥ atikrāntāḥ. asmābhīḥ kidrīḇaiḥ: svabhāva-mitrasya Kṛtivarma-devasya rājāḇo dig-vijaya-vyāpāreṇa 'antarito vyavadhāpitāḥ Paramabrahmaṇḇando yaḥ, tādrīḇaiḥ.)

Cl. 3. kṛitakṛityatāṁ darḇayati: nītlāḥ, iti. nṛipateḥ vipakḡḡāḥ vairiḇāḥ kḡḡitibhuḇo bhūṁipālāḥ kḡḡayaṁ nītlāḥ prāpitāḥ. prathitaiḥ kḡḡyātair amātyaiḥ mantribhīḥ kḡḡitīḥ rakḡḡavati abhūt. asya nṛipater bhuvi sāmrdḡjyāṁ viḡḡitaṁ. kidrīḇaiḥ sāmrdājyāṁ: kḡḡitipālāṁśāṁ mauḡi-mālāḥ mukḡḇa-cṛeṇayaḥ, tābhīr arcītaṁ pūḇitaṁ. kidrīḇyāṁ bhuvi: payoniḡḡḡayaḥ sāgarā eva mekḡḡalāḥ parikḡā yasyāṁ sā. — (K. nṛipateḥ Kṛtivarmaḇo vipakḡḡāḥ kḡḡitibhuḇo rājāḇāḥ kḡḡayaṁ nītlāḥ prāpitāḥ; tādīyā kḡḡitīḇ ca prathitaiḥ kḡḡyātaiḥ arthāṁ mad-atirikḡtāḥ amātyaiḥ rakḡḡavaty abhūt. payoniḡḡi-mekḡḡaldyāṁ samudra-

veshṭitāyām bhūvi kṣhitipālādām mauli-mālayā mauli-crenyā arcitām sāmrdjyaṁ ca 'asya Kīrtivarmāṇo vikīṭam, arthān mayā, iti arthah.

çāsti yaç ca 'ājñayā rājñah, sa "samrād" iti kīrtitah.

tādriçasya sāmrdjyaasya 'arcitatvaṁ ca samrājō 'reanād eva bodhyaṁ.)

Z. 16. kṛitakṛityatā-prayojanam āha: tad vāyam ity-ādi. çānta-rasa-prdyah çānta-rasa-pradhāno yah prayogābhīnayah nātyānukārah, tena, ity arthah. ātma-vinodopāyan āha: tad yad iti. tatrābhavadbhiḥ pūjyaiḥ, atra bhavat-tatrābhavac-chābdaṁ pūjyārthau. — (K. vāyam Gopālāḥ. ādiçyamānam artham āha: tad yad iti. atrābhavadbhiḥ pūjyaiḥ. abhinirmāya racayitvā. bhavataḥ sūtradhārasya sthāne. bhavatā iti-paryantam ādiçyamānārthakathanāṁ, asti ca ity-ādikaṁ Sūtradhārasya 'uktiḥ.)

P. 3.

Z. 3. nepathyam nāndyāḥ pāthāya paṭābandhaḥ. pravicya naṭi, "vadati" iti çesbah. — (K. parikramya iti, sva-grihābhīmukhaṁ gatvā, ity arthah. nepathyam veça-racana-sthānaṁ; apraviṣṭa-samācāras tatra varṇyate, ato nepathyam eva sva-grihaṁ bodhyaṁ, evam uttarottaram api nepathyē ity ukte apraviṣṭa-samācāro bodhyah. itas tādā ity, ito mat-samipe āgamyatām tādā, ity arthah. naṭi vadati, ity arthah; evam uttaratra bodhyaṁ. nāṭake strīṇāṁ nicānāṁ ca 'uktiḥ Prākṛitāṁ, ata āha: ajja, iti. niyogah ādeçah. anuṣṭhiyātām kriyatām, arthān mayā.)

Çl. 4. katham viditam ity āha: asti, iti. Gopālo 'sti, iti yojanā. kidriço Gopālāḥ: pratyarthino ripavo ye prithvipatayah, teshāṁ vipulaṁ bahulaṁ balam sainyam, tad eva 'aranyam, tasmīn mūrchan vṛiddhiṁ prāpṇavan yah pratāpah, sa eva jyotiḥ, taj-jvālayā 'avalīdham ākramitāṁ tribhuvana-vicaram yena, sah. punah kidriço Gopālāḥ: viçvasmīn vibhrāntā vikhyātā kīrtir yasya, sah. kaḥ: yena Kīrtivarmā narapati-tilako bhūyah sāmrdjye 'bhyasheci abhishiktaḥ. kiṁ kṛtvā: asi-latā 'eva khadga-valyā 'eva mitram saḥāyas, tan-mātreṇa bhūmipālān prasabham haṭhena jītvā. khadga eva tasya saḥāyo, na 'anyah, ity arthah. — (K. viditāṁ jñātāṁ, sāmānyato napuṁsaka-nirdeçah. jñātam arthāṁ darçayati: asti ity-ādi çloka-dvayena: Gopālo 'sti, sa kidriçah: pratyarthindām pratikūlānām prithvipatīnām vipulaṁ balam sainyam eva 'aranyam, tatra mūrchataḥ pratāpānāḥ jyotiḥ jvālayā 'avalīdham tribhuvana-rūpa-vicaram garto yasya, tādriçah. viçvasmīn vibhrāntā kīrtir yasya, tādriçah. asi-latā-mātra-saḥāyena yena prasabham balād bhūmipālān jītvā, arthāt tai rājyād utkhātāḥ Kīrtivarmā narapati-tilako bhūyah sāmrdjye 'bhyasheci abhishiktaḥ, ity arthah.)

Çl. 5. tasya kīrti-antaram āha: api ca, iti. adya 'api, iti. raṇa-kṣhṇayah saṅgrāma-bhūmayah vitatāḥ vistrīṭaiḥ nādaiḥ çābdaiḥ adyapi idānim api yasya yaçāñsi udgāyanti. kidriçair nādaiḥ: pracandānilena mahā-vāyunā prakṣubhyanto ye kariṇah, teshāṁ kumbhāḥ gaṇḍasthalāni, teshāṁ kṛtām samūbah, tasya kuharāṇi vilāni, teshu vyaktāḥ prakatāḥ; vāyupūrṇāni hasti-kumbhasthalāni çuṣkāni dhvananti, iti bhāvah. punah.

kidriçair nâdaiḥ: unmaddh utkrishṭa-mada-yuktâ yâ yâdudhâna-tarunyah râkshasa-striyah, tâsâm cañcanto diptimanto ye karāḥ, teshâm âsphalanam paraspârâghūṭaḥ karatâlikâ-rūpaḥ, tena vyâvalganti capalâni yâni nri-kapâlâni, tâny eva tâlâḥ vâdya-viçeshah, teshâm rañitâni çabditâni yeshu. kidriçyo rapa-kshonayah: nriṭyanyah Piçâcâṅganâḥ yâsu, tâḥ. — (K. rapa-kshaunayo rapa-bhūmayo vitatair nâdair adyâpi yasya yaçâsi udgâyanti. acetanânâm rapa-kshaunânâm nâdân upapâdayati: pracandânila iti. pracandânilaiḥ prakshubhyatâm sañcalatâm kari-kumbha-kûṭândâm kuhareshu chidra-rūpa-gūḥâsu vyaktair nâdair, ity arthah; vâyu-phūṭkâra eva rapa-kshaunânâm nâdah, iti bhāvah. rapa-kshaunayah kidriçyah: unmaddnam yâdudhâna-tarunânâm râkshasâṅganânâm cañcatâm calatâm karâṇâm âsphalanena cālanena vyâvalga-tâm calatâm nri-kapâla-rūpa-tâlanâm karatâlanâm rañitaiḥ çabdair nriṭyanyah Piçâcâṅganâḥ yatra, tâdriçyah. mâṇsa-çonita-bhakshaṇârthi-Râkshasâṅganâ-kṛita-nri kapâla-çabdair mâṇsa-çonita-bhakshaṇârthi-Piçâcâṅganâ-nriṭyân.)

Z. 16. etâvatâ kim syât, tatra 'âha: tena ca, iti. abhinetuṁ abhinayena prasâdayituṁ. abhinaya-pradarçane kim apeksate, tad âha: tad âdicçantâm iti. bharatâḥ naṭâḥ. varṇikâ-parigrahaṇâya naṭâveça-parigrahâya. — (A. nanu tâdriça-Gopâlasya 'astitva-jñâne kim âyâtam, ity atra 'âha: tena ca, iti. bharatâ naṭâḥ. varṇikâ veçah.)

P. 4.

Z. 1. âryaputra, âççaryam! yena samara-vijaya-lakshmir âsâditâ prâptâ, iti prâkrîta-prânte prâkrîṭânvayah. kim kṛitvâ: Karṇa-sainya-sâgarâm nirmathya. kena kim iva: Madhumathanena çri-Kṛishṇena kshira-samudram iva; yathâ kshira-sâgarâm nirmathya çri-Kṛishṇena Lakshmir labdhâ, evam tena râjñâ, ity arthah. kim-bhūtena yena Madhumathanena ca: tathâ tena ukta-prakâreṇa nija-bhujâ-bala-vikrameṇa nirbhartsitâm sakalâm râja-maṇḍalam yena. kidriçâm Karṇa-sainya-sâgarâm: â-karṇâkrishṭa-kaṭhino yah kodaṇḍah, tasmât pracura-varṣhan yah çara-nikaro bâṇa-samūḥah, tena jarjharî-kṛitâ turâṅgâḥ, ta eva taraṅga-mâlâ yasmin. punaḥ kidriçâm: niranṭaram nipatanti tikshṇâni vikshiptâni itas tataḥ pātītâni çastrâṇâm sahasrâni aparimitâni çastrâṇi, taiḥ pallasthâḥ paryastâḥ uttûṅgâ ye mâtaṅgâḥ karîṇah, ta eva mahâ-mahîdharâḥ parvatâḥ, teshâm sahasrâm yasmin. punaḥ kidriçâm: bhraman yo bhujadaṇḍah, sa eva caṇḍah pracauḍo mandarâḥ, tad-abhigḥâtena ghârṇantâḥ sakalâḥ ye pattayah padâtayah, ta eva salila-saṅghâto jala-samūho yasmin. — (K. yena Gopâlena, Karṇa-saṅjñaka-râja-sainya-sâgarâm Madhumathanena kshira-samudram iva nirmathya, samâsâditâ samara-vijaya-lakshmir, ity anvayah. Karṇa-sainya-sâgarâm kidriçâm: â-karṇâkrishṭena kodaṇḍena dhanushâ bahala-vṛishyamâṇo nivâḍa-pâtyamâṇo yah santata-çara-nikarah, tena jarjaritâḥ sarvâṅga-kshatâs turagâ eva taraṅga-mâlâ yatra, tâdriçâm; sâgare taraṅga-sattvât. tathâ niranṭaram nipatadbhis tikshṇa-vikshiptair atiperitaiḥ sva-hasta-çastraiḥ paryâritâḥ patitâ ye uttûṅga-mâtaṅgâs, ta eva mahâ-mahîdhara-sahasrâm yatra, tâdriçâm; sâgare 'pi mainakâdi-

mahidhara-sattvāt. tathā bhramad-bhujadāṇḍa eva mandaras, tasya abhighā-
tena ghūrṇamānāḥ sakala-pattaya eva salila-saṅghato yatra, tādṛiṣaṁ; sāga-
rasyāpi mandarābhighāta-ghūrṇamāna-salilatvāt. sakala-munijana-ṣṭāghaniya-
caritasya, ity anṣaḥ praṇa-vishayo boddhavyaḥ] ṣatru-ghātināḥ tathā tv asya
'asiddhatvāt.)

Z. 10. nisarga-saumyaṁ svabhāva-saumyaṁ. sakalā ye bhūpālāḥ, teshāṁ
kulāṁ, tatra pralaya-kālāgnivad rudraḥ krūraḥ, tena Cedi-deśādhipatind
rājñā samunmūlitāḥ samutpātitaḥ, somavanīcyānāṁ rājñyāṁ Kirtivarma-pra-
bhṛitnāṁ rakshitṛiṇāṁ pṛithivyāṁ bhūman ādhipatyaṁ sthīrikartum, ayam
asya saṁrambhāḥ, krodhāḥ naimittikāḥ, na svābhāvikaḥ. — (K. Cedi-bhū-
patind Karna-saṁjñaka-bhūpālena.)

P. 5.

Ḍ. 6. amum arthaṁ prakāśantareṇa 'āha: kalpānta iti. kalpānte yo
vātas, tena sthairyā-prasāda-maryādāḥ, sthairyāṁ niṣcalatā, prasādaḥ sva-
cchatā, maryādā velānanullāṅghanāṁ. (K. tathā tādṛiṣaṁ prasiddhaṁ yathā
syāt tathā, kalpānte yat saṅkshobhaṁ calanāṁ, tena laṅghitāḥ plāvitāḥ
aṣeṣa-bhūbhṛitāḥ samasta-parvatā yena, tādṛiṣasya mahodudheḥ, tāḥ pūr-
vānubhūta eva dhairyādayaḥ; maryādāḥ tira-sīmāḥ.)

Z. 3. tathā-vidhāḥ tādṛiṣāḥ puruṣāḥ punaḥ ṣāntim eva prapadyante
prāpnuvanti. kiṁ kṛtvā: kṣitīm prati avatīrya. kim-arthaṁ: bhūta-hitāya
prāṇināṁ hitāya. pauruṣam eva puruṣārtha eva bhūṣaṇāṁ yeshāṁ, te.
(K. tathāvidha-pauruṣaṁ vairi-nāṣa-janya-pauruṣaṁ. kṛityaṁ kartavyaṁ.)

Ḍ. 7. 8. anena kṛita-kṛityatā darśitā. sa kaḥ, yena triḥ-sapta-vāram
iti. triḥ-sapta-kṛitvaḥ ekaviṁṣati-vāraṁ bhūri cyutaṁ yad rudhiraṁ, tasya
sarit, tasyā vāri-pūre abhishekaḥ snānaṁ tarpaṇaṁ ca akāri kṛitaṁ. kṛiṣe
vāri-pūre: nṛipāṇāṁ rājñāṁ bahalo bhūyān vasaḥ suddha-māṁsa-snehaḥ ca,
māṁsaṁ ca, mastishka-paṅkaḥ lalāṭāntargato dhātuḥ ca, etāni prāghṛe tīre
yasya, tādṛiṣe. punaḥ sa kaḥ: yasya asau kuṭhāraḥ paraṣuḥ, strī ca bālāḥ
ca vṛiddhāḥ ca, tāny eva 'avadhis, tad-avadhi nidhanaṁ māraṇaṁ, tad-
vidhaḥ tasmin kartavye nirdayo 'tikāṣhināḥ viṣrutaḥ khyātāḥ. kṛiṣe
kuṭhāraḥ: rājanyānāṁ uccā ye anṣāḥ skandhās, teshāṁ kṛitāṁ samūhaḥ,
tasya krathane vināṣe paṭuḥ kuṣalā raṣanti ṣabdayamānā ghorā bhayānakā
dhārā yasya. — so 'pi svarīryād ity anena yugmaṁ. so 'pi ṣṛimān Jāma-
dagnyo munīḥ, tapobhir praśānta-kopa-jvalanaḥ saṁ, śamyati śāntiṁ gacchati.
kiṁ kṛtvā: nṛipāṇāṁ kulāṁ samutkhāya samutpātya, bhūmeḥ bhāraṁ sva-
vīryāt sva-sāmarthyāt avatīrya ca. — (K. yena Jāmadagnyena, arthād
vairiṇāṁ bhūri-cyuta-rudhira-rūpa-sarito vāri-pūre triḥ-sapta-kṛitvas triḥ-sapta-
vārān abhishekaḥ snānaṁ akāri kṛitaḥ, so 'pi ṣṛimān munir Jāmadagnyaḥ,
praśānta-kopa-jvalanaḥ tapobhir viṣiṣṭaḥ saṁ, śamyati śānta-yuddha-raso
bhavati, iti śloka-dvayena 'anvayaḥ. kiṁ kṛtvā: sva-vīryāt nṛipāṇāṁ kulāṁ
samutkhāya, bhūmer bhāraṁ avatīrya. vāri-pūre kṛiṣe: nṛipāṇāṁ bahalāni
yāni nivīḍāni vaṣṭ-māṁsa-mastiskāni, tāny eva paṅka-prāghāraḥ paṅka-samūho

yatra, tādriçe; vaçā majjā, mastiskāñ tailāñ. tathā yasya asau prasiddhah kuthārah strī-bālu-vīddha-paryantānāñ nidhana-vīdhāne nirdayo viçrūtaḥ khyātah; utad-ghora-dhārah çatru-māraṇāya calad-bhishana-dhārah; rājanyānām uccāñça-kūṭasya bhuja-mūla-samūhasya krathane chedane paṭuḥ.)

Z. 15. dārśhāntikam āha: tathā 'ayam, iti. viveka-mohayor jaya-parājayābhinayena nātyaṃ racayituṃ saṅgatim ācarayati:

Çl. 10. vivekena, iti. yena ūrjitāñ bahavantaṃ Karmāñ nirjitya çrī-Kīrtivarma-nīpater udayaḥ utkarshaḥ kīṭaḥ. tatra dīrśhāntaḥ: yathā vivekena 'iva ātma-yathātmya-jñānena 'iva mohāñ saṃsāra-mūla-kāraṇam iva nirjitya, bodhasya 'iva ātma-sākshātkārasya 'iva udayaḥ kīṭaḥ. — (K. yena Gopālena Karmāñ rājānaṃ nirjitya çrī-Kīrtivarma-nīpater udayaḥ ādhipatyāñ kīṭaḥ. tatra ekāñekeva-çabdād upamād vaividhyasya Dandikāroktatvād aukeva-çabdaiḥ prakṛitārtha-sūcikāñ upanām āha: vivekena 'iva, iti. yena 'ity atra vivekena 'ira 'ity upamā. vivekaḥ prakṛita-prabandhasya nāyakaḥ, sa ca vicāryopanishad-artha-nirṇaya-rūpaḥ. Karmāñ ity atra 'upamā moham iva, iti. ūrjitam iti Karmā-mohayor dvayor api viçeṣhaṇāñ; mohaç ca tattva-jñāna-virodhi-jñānaṃ prakṛita-prabandha-pratināyakaḥ. çrī-Kīrtivarma-nīpater ity atra 'upamā bodhasya 'iva, iti; bodhas tattva-jñānaṃ prakṛita-prabandha-sādhyaḥ. — "na 'asūcitasya nātake nīveçaḥ" iti niyamāt anantaraṃ pravekshyato Vivekasya sūcanam idaṃ.)

Z. 18. çailūshādhama nātādhama! (K. dh pāpa! 'iti Sūtradhāram ākshiptaḥ Kāmasya 'uktiḥ. çailūsho nāṭaḥ.)

P. 6.

Çl. 10. ayaṃ Kāmāḥ eti samāyāti. kidṛiçaḥ Kāmāḥ: pulakiteṇa romāñ-citena bhujena Ratyāḥ uttūṅgam atyuccaṃ pīvaraṃ māñsalaṃ yat kuca-dvayaṃ, tena pīḍitam aṅgaṃ yathā bhavati tathā ālīṅgitaḥ. punaḥ kidṛiçaḥ: çrīmañ çobhavañ jaganti sacetanāñi madayan mattāñi kurvañ, tathā nayanayor abhīrāmaḥ, tathā madena ghūrñite netra-kamale yasya sa sambhrānta-netraḥ. — (K. pravekshyantaṃ Kāmāñ sūcayati: uttūṅga iti. Kāmo 'yam eti āgacchati. kidṛiçaḥ: pulakiteṇa bhujena viçiṣṭayā Ratyā uttūṅga-pīvara-kuca-dvaya-pīḍitāṅgaṃ yathā syāt tathā ālīṅgitaḥ; pīvaraṃ pīṇaṃ. çrīmañ ity-ādi spāṣṭaṃ.)

Z. 9. prastāvanā kathā-saṅgatiḥ. (K.

naṭi, vidūshako vāpi, pāripārçvika eva vā,

Sūtradhāreṇa sahitāḥ sanlāpañ yat tu kurvate,

āmukhaṃ tat tu vijñeyaṃ budhaiḥ, prastāvanā hi sà;

iti prastāvanā-lakṣhaṇaṃ.)

Erster Akt.

P. 7.

Z. 1. *Yathā nirdiṣṭaḥ* iti; "pūrva-śloke" iti ṣeṣaḥ.

Z. 2. *āḥ pāpa 'iti paṭhitvā* iti, *āḥ pāpa çailūshādhama 'iti pūrva-phakkikāṃ*, iti ṣeṣaḥ. — *bharatādhama natādhama!* ity arthaḥ.

Çl. 1. *viduṣhāṃ paṇḍitānāṃ; çāstra-sambhavo Vīvekaḥ tāvat-paryantaṃ prabhavati samutpadyate; tāvat kathaṃ? yāvāt-paryantam indivarāḥkṣhīṇāṃ kamala-locanānāṃ dṛiṣṭi-viçikṣhāḥ kaṭākṣha-rūpa-bāṇā na paṭanti; tāsaṃ kaṭākṣha-prakṣhepair andhi-bhūtam iva sacetanāṃ bhavati, iti bhāvaḥ.* — (K. *çāstra-sambhavo Vīveko vicāryārtha-nirṇayaḥ viduṣhāṃ api manasi tāvat prabhavati, yāvād indivarāḥkṣhīṇāṃ nāyikānāṃ dṛiṣṭi-rūpā madhya-viçikṣhā na nipatanti, ity arthaḥ.*)

Çl. 2. *etāni me mama amoghāni sapthalāni çastrāni parito jayanti yadi sarvotkṛiṣṭāni yadi vartante, bhoḥ çailūshādhama! tat tadā asau çailūshādhama-varṇito Vīvekaḥ, tasya vibhavaḥ sāmartyaṃ kiḍṛik? atha Prabodhodayaḥ ca kiḍṛik? dvayam api na sambhavati, iti bhāvaḥ; etāni kāni? tāny āha: ramyam iti. ramyaṃ harmyasya grīhasya talāṃ bhūmih; navā nūtanāḥ sunayanāḥ sulocanāḥ; guṇjantaḥ çabḍaṃ kurvanto dvirephāḥ bhramarā yāsu, tādrīçyo latāḥ; pramīlantiyo vikasanaçilāḥ navamallikāḥ malatyah; surabhayo vātāḥ sugandha-vāyavaḥ; sacandrā-ñiçḍḥ: etāni me çastrāni.* — (K. *hanta harshe, mama amoghāni etāni astrāni yadi parito jayanti utkarshena vartante, bhoḥ çailūsha! tat tadā 'asau bhavad-nkto Mahāmoha-parābhava-rūpo Vīveka-vibhavaḥ kiḍṛik? Prabodha-candrodayaḥ ca kiḍṛik? sarvathā 'alika eva, ity arthaḥ; astrāny eva darçayati: ramyam ity-ādi; harmyaṃ dhanināṃ vilakṣhaṇa-grīhāṃ, tasya talāṃ bhittiḥ; navā nava-yauvanāḥ; pramīlantiyā vikasantiyā navamālikayā surabhayaḥ sugandhayaḥ.*)

Z. 9. (K. *āryaputra!* iti nāṭake pati-sambodhanāṃ.)

Z. 11. *tvam stri-sabhāva-sulabhāṁ bhayaṁ mā kuru, aham atisamīartho 'smi, ity āha:*

Çl. 13. *api yadi 'iti. api yadi yady api viçikhāḥ çarāḥ çarāsanāṁ dhanuḥ, etad dvayaṁ kusumamayāṁ puṣhpamayāṁ vartate; tathāpi sasurāsurāṁ surāsurair deva-daityaiḥ saba vartate tat sasurāsuram akhilāṁ sarvaṁ idaṁ jagat, bho varoru! mama 'džnām atilaṅghya ullaṅghya, dhṛitiṁ dhairyāṁ muhūrtāṁ kṣaṇam api na eti na prāpnoti. — (K. kusumamayam ity atra līga-vacana-vyatyāsenā 'anvayaḥ, tathā ca api sambhāvanāyām; he varoru! yadi kusumamayā viçikhāḥ, kusumamayāṁ çarāsanāṁ vā, mama vartate iti çeshah, tathāpi sasurāsuram idaṁ akhilāṁ jagat, mama 'džnām abhilaṅghya, dhṛitiṁ muhūrtam api na eti, ity arthah.) —*

P. 8.

Çl. 14. *uktam arthāṁ prakāṣayati: tathā hi 'iti. Ahalyāyā iti. Surapatih Indraḥ Ahalyāyāḥ Gautama-patnyāḥ jdraḥ upapatir abhūt; Prajāndtho Brahmā Manuḥ ātma-tanayām Çatarūpām ayāsīt, sva-putrīm prati gato mithuna-bhāvaṁ prāptaḥ, ity arthah; Induḥ Çaçāṅkaḥ Guroḥ Vṛihaspateḥ abalām striyam abhujata sisheve; iti evaṁ-prakāreṇa prāyo 'tiçayena mayā ko vā puṁsāṁ puruṣārthi apathe amarge padam sthānāṁ na akāryata, kim tu sarve 'pi kārītā eva, ity arthah; kim adhikaṁ vācyaṁ? bhuvandām un-māthaḥ unmādas, tad-vidhishu tat-kartavyatāsu mādiyā ye bānās, teshāṁ çramah ka iça? na ko 'pi, ity arthah. — (K. jagatām adhairyam eva darçayati: tathā hi 'iti. Ahalyā Gotamasya patni, jdra upanāyakaḥ; ātma-tanayām Sandhyā-nāmnīm Prajāndtho Brahmā ayāsīt upagatavān; Guror Vṛihaspater abalām kāntām Tārā-nāmnīm Indur abhujata upagatavān; iti anena prakāreṇa prāyaḥ ko vā jano mayā apade asthāne padam vyavasāyam na akāryata, api tv akāryata eva; ato bhuvanṇmātha-vidhishu iha jagati mad-bāṇānām kaḥ çramah? ity arthah.*

padam vyavasiti-trāṇa-sthāna-çreshṭheshu kīrtitaṁ, ity koshah.) —

Z. 9. *abhiyukta-mātrāt pratikūla-saṅgāt drāg eva çighram eva vighaṭi-shyante vivekāḍ bhedaṁ prāpsyante. (K. amātyān iti, yama-niyama-āsana-prāṇāyāma-pratyāhāra-dhyāna-dhāraṇā-samādhi-rūpān ashtāv amātyān drāk çighraṁ vighaṭishyante palāyishyante.)*

Çl. 15. *kopasya ahimsā kā 'eva? na kāpi, ity arthah; mama Kāmasya brahmacaryādayaḥ ke? na ke 'pi; amī satya-asteya-aparigrahāḥ lobhasya purataḥ ke? na ke 'pi, ity arthah. etāvātā ete sukheṇa jetuṁ çakyāḥ, iti bhāvaḥ. (K. yamādinām vighaṭanām darçayituṁ yat satva eva yamādi-satvam ādau tad vighaṭanam eva darçayati: tathā hi, ahimsā 'iti; kopasya purata ity evaṁ sarvatraiva purata ity asya 'anvayaḥ, brahmacaryādaya ity ādi-padāt sanniyāsa-tapasyāparigrahah; asteyo acauryam, aparigrahah apratigrahah.)*

Z. 14. *yamādeḥ kiṁ kāryam? ata āha: yama 'iti. ishātkaram sukaram*

śamunmīlanam nāgo yeshām te. eteshām vijaye upāntaram āha: *striya* iti; *asmad-gocarāḥ* āsmad-adhīnāḥ. (K. citta vikāreṇaiva eshām vighatanam citta vikāra-sattve ca sutarām yamādīnām vighatanam, ity āha: *yama* 'iti. *yamo* nishiddha-tyāgaḥ; *niyamo* vrataṁ; *āsanaṁ* upaveśana-prakāra-ṛiṣṣah; *prāyādyāmāḥ* vāyoh pūraka-kumbhaka-recaka-rūpaḥ; *pratyādhāraḥ* upavāsā-nantaram niyatādhāraḥ; *dhyānaṁ* bhāvanā; *dhāraṇā* cīkṣhitārthābhīyāsah; *śamādhīr* niṣcala-cittatā. — *kṛtyā* abhicārotpanna-hiṁsa devatā, *striya* eva 'eshām tādṛiṣya, ity arthaḥ. *asmad-gocarā* eva 'iti strīṇām āsmad-adhīnatve 'smin nigrāhyā eva, ity arthaḥ.)

P. 9.

Cl. 16. *adhīnatve* hetum āha: *yata* iti. *santu* iti. *vilokanam* avaloka-nam; *bhāṣanam* madhurālapah; *vīdāso* vibhramah; *parīdāsaḥ* narma-kathā; *kelīḥ* kṛtā; *parirambhaḥ* ālīnganam, imāni *santu* tishṭhantu; *kāminīndām* smaraṇam api manaso vikārāya vikāram kartum alam samartham, kim bahunā? (K. *vilokanā*di sakalam pūnsaḥ *kāminī*-vishayakam bodhyam.)

Z. 3. te āsmad-vañce sthāsyanty eva, ity āha: *viṣeshataḥ* ca 'iti. *abhiyujyamānā* ājñāpyamānāḥ *narapatiḥ* mahāmohaḥ tan-mantriyaṁ *adharmaṁ*, *adharma*-mūlā mohādayaḥ. (K. *ete* yamādayaḥ *narapati*-mantriyaṁ *asman*-*narapati*-mahāmoha-mantriyaṁ *mada-māna-mātsaryā*di-vaçāt *adharma*-pathenaiva puruṣā yamādīn *dearishyanti*, ity arthaḥ.)

Z. 6. (K. *utpatti-sthānaṁ* vañcaḥ.)

Z. 7. āḥ ārye ekam api kartṛitvād ācāryam, tad eva āha: *tathā* hi, iti.

Cl. 17. *īcvarasya* paramātmanah saṅgāt sambandhāt *māyā*di a-vi-dyāyām *mana* iti *tanūjah* putraḥ *viçrutah* loka-viçrutah *prathamam* ādau *sambhūtaḥ* utpannah, *tena* manasā *idam* *sakalam* *trailokyam* *visṛjya* *viṣeṣa*-*taḥ* *sṛiṣṭivā*, *atho* anantaraṁ *bhūyo bhūyo* vāram vāram *idam* prasiddham no asmākaṁ *kula-devayām* *janitām*, *mahāmoha*-*pradhānaṁ*, *viveka*-*pradhānaṁ* ca, tad eva 'āha: *tayor* iti. (K. *manasa* utpattau *māyā*-*sahita*-*manah*-*prabhava* eva *saṁsāra* iti *vedānta*-*siddhāntā*vasṭambhena 'idam, *īcvarasya* *saṅgāt* ity ātra *īcvarasya* *sisṛikshā*dhīna-māyā-prerana-rūpa eva *māyā* *īcvara*-*saṅgo* *bodhyah*. *īcvaraḥ* ca *paramātmā*, *tena* 'iti *manasā*, ity arthaḥ. *ata* eva

"tanoti *viçveçitur* *īpsiteritā* *jaganti* *māyeçvarateyam* *īçitub*"
iti *shashṭhā*ṅke [p. 108] *vivekena* 'īcvara-sisṛikshā-preritayā *māyā* jagat-sṛiṣṭiḥ *uktā*, na tu *īcvarasya* *çṛiṅgāra*-rūpāt *saṅgāt*, ity arthaḥ.

"pūnsaḥ *saṅga*-*saṁujjhitasya* *gṛiḥiṇī* *māyā* 'iti; *tena* 'apy *asāv*

"*asṛiṣṭhā*pi *manah* *prasūya* *tanayaṁ* *lokān* *asūta* *kramāt*" [p. 11]
ity ātra *īcvara*sṛiṣṭhā-māyā jagat-sṛiṣṭi-kathana-virodhāpatteḥ, *param* tu *tena*iva *māyā* na *sṛiçyate*, *avidyā*-*dacāyām* tu *māyā* sa *sṛiçyate* *vimohyate* ca, *ata* eva 'agre

"*svam* api *yad* *ayam* *māyā*-*saṅgāt* *pumān* *iti* *vismṛitah*,"
iti *vivekasya* 'uktiḥ [p. 14].)

P. 10.

Çl. 18. *sodarânâm api dṛisṭam asti vairam, ity âha: ekâmisham iti. sahodarâṇâm gotrajânâm ekâmisha-prabhavam eva vairam samujjṛimbhate prakṛti-bhavati, iti jagati prasiddham; atra dṛisṭântam âha: hi niçcitam Kuru-Pāṇḍavâṇâm pṛithvi-nimittam yathâ syât tathâ tiro dârunaḥ tathâ atiprasiddhaḥ bhuvana-kshaya-kṛit bhuvana-nāço virodhaḥ abhavat. (K. âmisham lobhya-dravyam ujṛimbhate vardhate; spasṭam anyat.)*

Z. 5. *ekâmisha-prabhavatvam darçayati: sarvam iti; sugamaṁ.*

Z. 8. *(K. çântam pâpam ity atra çântam açravyam, ity arthaḥ.)*

Z. 11. *nigūḍham guptam vñjam kâraṇam.*

Z. 12. *(K. na udghâṭyate na prakâçyate.)*

P. 11.

Z. 1. *hatççânâm nashtççânâm, kiñvadanti jana-çrutih, loka-prasiddhiḥ na tu niçcayaḥ. vidyâ âtma-tattva-sâkshâtkâraḥ krûra-karma-karâṇâd rākshaḥ ity eva 'uktiḥ.*

Z. 6. *kiñvadanti-mâtram etad iti punar âçvâsanam.*

Çl. 19. *prâjâpatyâ Hiranyagarbha-sambandhini sarasvatî bânî. puṁsa iti. puṁsaḥ paramaçvarasya gṛihîṇî strî mano-rûpam tanuyam putram prasūya utpâdya, lokân bhûr-bhuvâdin kramât çrutîritât çruty-ukta-mârgena asūta janayamâsa, kidṛiçasya puṁsaḥ: saṅga sambandhena samujjhitasya rahita-sya, "asaṅgo hy ayaṁ puruṣaḥ" iti Çruteḥ. kidṛiçî mâyâ: tena puṁsâ aspṛisṭâ 'api asambaddhâpi "asambaddhâ janayati" ity uktaṁ, iti na 'açankaniyam, cumbaka-pâshâṇena 'asambaddhâ loha-çalâkâ cumbakam yântam anuyâti 'iti dṛisṭam loke, tadvad ity arthaḥ. aghaṭita-ghaṭanâyati yasyam idam sarvam api sambhâvyate, ity âha: mâyâ 'iti. anena viçeshâṇena punaḥ-çabda ânantaryârthaḥ punaḥ anantaram asau vidyâ 'iti prasiddha-kanyâ tasmâd eva manasa eva sakâçâj janishyate utpatsyate; asau kâ? yayâ tâlâḥ pitâ, te sahodarâ bandhavaç ca, janani mâtâ, sarvam kulam kulântahpâtivâd âtmâpi bhakṣaṇiyâḥ, iti sarvam tayaiva bhakṣyam. (K. prâjâpatyâ brâhmî sarasvatî âkâça-bânî-rûpâ. puṁsa ity-âdi, puṁsaḥ âdipurushasya saṅga-samujjhitasya svabhâvato mâyâ-saṅga samujjhitasya, ata eva tena 'aspṛisṭâ. 'api iti. lokân asūta iti sva-sâhâyyân "manodvârâ" iti çeshâḥ. tena "sambhûtaḥ prathamam iha" ity âdinâ [p. 9] manasâ trailokya-sarjana-kathanam na viruddham;*

"tanoti viçveçitur lpsiteritâ jaganti mâyeçvarateyam içituh"

iti shashṭhâṅkôktir [p. 108] apy upapannâ, anyathâ atra manasâ jagat-sarjanam shashṭhâṅke mâyayâ jagat-sarjanam anupapannam syât. tasmâd eva 'iti, tasmân manasaḥ, "upanishad-devy-udare" iti çeshâḥ, manasâ tad-utpâdanam ca sva-putra-viveka-dvârâ 'iti boddhavyam; atraiva 'ânke "vivekena upanishad-devyâṁ prabodhacandrena bhrâtrâ saha janayitavyâ" iti [p. 12] vidyotpatter vakshyamânatvâd, vakshyati ca shashṭhâṅke [p. 115]

devatānāṃ saṅkalpa-yonitvāt upanishad-udevyaḥ saha 'ālāpena saṅkalpa-vaçāt eva tad-udare vidyā-prabodbau vivekād garbhasthi-bhaviṣyataḥ, saṅkarṣha-vidyayā ca nididhyāsanena vidyā manasi saṅkrāmayiṣyate, prabodhaç ca ādipurushe iti evaṃ ca saṅkrānti-vaçāt. mano 'pi vidyāyās tātaḥ, mahāmoha-vivekādayaç ca sahodarāḥ, kāma-krodhādayaç ca kulam, etat sarvaṃ tayā bhakṣyam ity āha: yayā tātaç ca 'ity-ādi. janant upanishad-devi, mayā tu kulāntargatatvenaiva 'ukta.)

Z. 15. svagataṃ manasy eva. (K. svagataṃ iti nātake manah-kathāyāṃ, svagataṃ ātmagataṃ iti prayujyate, tathā ca manasā kathayati, ity arthaḥ.)

Çl. 20. adhirākṣhyāḥ capalākṣhyāḥ paritrāmbhaḥ āliṅganāṃ modam āmodaṃ janayati utpādayati, sammohayati ca, sammoho viśayāntara-vi-smaraṇaṃ karoti, ity arthaḥ. kidrīçaḥ paritrāmbhaḥ: sphurad-romēdbhedaḥ romāñçodgamo yena sah; punaḥ kidrīçaḥ: bhayena 'utkaṭaḥ kampo yayor, tau ca tāv uttūṅga uccaṃ stanaṃ ca, tayor yugaṃ yugmaṃ, tasya bharas, tad-āsaṅgena sambandha-viçeshena subhago manoharaḥ; punaḥ kidrīçaḥ: guñjat çabdāyamānaṃ maṇi-valayam yasyām, tādrīçl dor-latā bāhu-valā, tayā racitaḥ sampāditaḥ. kidrīçyāḥ adhirākṣhyāḥ: taralatarā tārā akṣṇaḥ kaninikā, tayā ākulā vyākulā drīk yasyāḥ. (K. adhirākṣhyāç cañcalākṣhyā Ratyāḥ paritrāmbhaḥ āliṅganāṃ mama modam janayati, sammohayati ca; paritrāmbhaḥ kidrīçaḥ: sphuran arthān mama romēdbhedo romāñço yasmāt tādrīçaḥ. adhirākṣhyāḥ kidrīçyāḥ: taralatarayā tārāyā cakṣuḥ-kaninikayā ākula-drīçaḥ. paritrāmbhaḥ punaḥ kidrīçaḥ: bhayena 'utkampo yaḥ uttūṅga-stana-yuga-bharaḥ gurutara-stana-yugam, tad-āsaṅgena-subhagaḥ.)

P. 12.

Z. 3. (K. prakāçam iti manah-kathānantaraṃ prakāçam bravīti, ity arthaḥ.)

Z. 7. vādham avaçyāṃ "sammata" iti çeshaḥ. sā vidyā, anāvṛita-brahmākārāntaḥkaraṇa-vṛitty-npahitaṃ caitanyaṃ prabodhacandraḥ. (K. vādham ity abhyupagame teshāṃ sammataiva, ity arthaḥ.)

Z. 13. (K. sva-pratyavdyāḥ svānishtaṃ.)

Çl. 21. malināṃ duṣṭam, ata eva vakraṃ bhāvaṃ cintābhiprāyaṃ bhajanti sevante ye, teshāṃ bhavaḥ utpattiḥ prabhavasya utpatti-sthānasya ātmanaç ca nāça-hetur bhavati. ukte 'rthe 'rthāntara-nyāsaḥ: dhūmo jala-dhara-padavim avāpya megha-mārga-paryantaṃ gatvā, svōtpatti-sthānaṃ vakṣis, tan-nāçam anu nāçaṃ prayāti; dhūmo 'pi malina-vakra-bhāvaç ca, iti bhāvaḥ. (K. dvandva-sthayaḥ malina-vakra-pādāyor uttara-varti-bhāva-padasya 'ubhayatra sambandhaḥ; tathā ca svabhāvato malinabhāva-vakra-bhāva-bhāvaṃ janānāṃ bhava utpattis tadnya-prabhavasya janakasya, ātmanaç ca nāça-hetur bhavati. tathā ca vivekādāyo 'pi svabhāvato malina-bhāvā vakra-bhāvāç ca sva-janakaṃ, svaṃ ca nāçayishyanta eva, iti bhāvaḥ;

tatra dṛiṣṭāntam āha: *jaladhara* 'iti. *jaladhara-padarīm* *jaladharatvaīm*, tathā ca Kālidāsaḥ:

"dhūma-jyotiḥ-salila-marutāīm sannipātaḥ kva meghaḥ?"

[Meghadūta. śl. 5.]

jvalana-vinācam *anu* *jvalana-vinācasya* paçcād, ity arthaḥ. *prayāti nācam* iti vṛiṣṭy-anantaram megha-nāçat. dhūmasyāpi malinabhāva-vakrabhāvau pratyaksha-siddhau bodhyau.)

P. 13.

Z. 1. *nepathye javanikāyām*.

Çl. 22. *guroṛ* iti; *avalīptasya* *sagarvasya*, *utpatha-pratipannasya* un-mārga-gāminah; çeshaīm sugamaīm. (K. tātādi-badha-kāriṇyā vidyāyā ut-pattir asmābhir ishyate durvinitatā-nāçāya, ity atah *katham* *asmān* *ākshipasi* ucitārtha-pravṛittatvād, ity āha: *nanu* *are*, iti. *guroṛ* *api* *nyayyo* *daṇḍo* *vi-dhiyate*, ity anvayaḥ. *avalīptasya* *kalaṅkinah*, *utpathaīm* *dharma-virodhi-pathaīm*.)

Z. 5. *gāthām* *pada-sandarbha-rūpām*. *anena* 'iti. *janakena* *manasā* *ahaṅkārānuvartinā* *ahaṅkārādhyāsa-yuktena* *jagat-patiḥ* *pitā* 'eva *parameçvara* *eva*. (K. tad *eva* 'alīptatvādikaīm *manasi* *darçayati*: *anena* *ca* 'ity-ādi. *anena* *manasā* *ahaṅkārānuvartinā* *ahaṅkāra-rūpa-pāça-sahāyena* *pitā* *para-mātnā*. *ahaīm* *gaura* *ity-ādi* *buddhir* *ahaṅkāraḥ*, *tena* *baddhaḥ* *sambaddhaḥ*, *ity* *arthaḥ*. *dvitīyāṅke* *dambhāçramāīm* *pravekshyann* *ahaṅkāras* *tu* *svasya* *sarvādhikya-buddhi-rūpo* 'vadheyaḥ.)

Z. 8. (K. *kula-jyāyān* *kula-çreshṭhaḥ*. *devyā* *matyā* *iti* *sammata* 'ity *arthaḥ*.)

Çl. 23. *ya* *eshaḥ* *pūrvokto* *vivekaḥ* *matyā* *buddhyā* *vibhāti*. *kathaīm* *bhūtayā* *matyā*: *rāgādibhir* *nīlāntam* *atiçayena* *kaluṣhī-kṛitayā*. *kīdṛiçai* *rāga-dibhiḥ*: *sva-rasa-cāribhiḥ* *avīcīya* *sveçchayā* *pravṛittaiḥ*; *ādi-çabdāt* *mada-mohādayaḥ*, *tair* *ātā* *kāntir* *yasya*. *utprekshate*: *nirbhartsyamāna* *iva* *niḥ* *prabhi-kriyamāna* *iva*, *māna* *eva* *dhanāīm* *yasya*, *kṛiçāṇy* *aṅgāni* *yasya*. *kayā* *ka* *iva*: *kāntyā* *çaçāṅka* *iva*. *kīdṛiçāḥ* *çaçāṅkaḥ*: *sāndreṇa* *nivīdena* *tuhīnena* *hīmena* *antaritāḥ* *chāditaḥ*. (K. *pravekshyato* *vivekasya* 'avasthāīm *sūçayati*: *rāgādibhir* *iti*. *ya* *esha* *matyā* *saha* *vibhāti*, *ity* *anvayaḥ*. *kīdṛicyā* *matyā*: *nīlānta-kaluṣhī-kṛitayā*, *mahāmoha-prabhāvena* *virala-pracāratvān* *nīlānta-duḥkhitayā*, *ity* *arthaḥ*. *yaḥ* *kīdṛiçāḥ*: *sva-vaça-cāribhir* *rāgādibhir* *ātā* *kāntiḥ*, *çobhitaḥ*, *ity* *arthaḥ*. *rāgaç* *ca* 'atra *mukty-anurāgaḥ* *vishaya-rāga-vyāvartanāya* *sva-vaça* 'iti. *ādi-padāt* *yama-niyamādi-parigrahaḥ*. *punaḥ* *kīdṛiçāḥ*: *kṛiçāṅgaḥ* *mahāmohābhibhavād* *iti* *bodhyaīm*. *tatra* *dṛiṣṭāntam* *āha*: *nirbhartsyamāna* 'iti, *kenacit* *tiraskriyamāno* *māna-dhano* *māni* *jana* *iva* *kṛiçāṅgaḥ*, *ity* *arthaḥ*.)

Z. 14. *tan* *na* *yuktam* *ity* *anena* *kāma-ratyoh* *niḥprabhavatvaīm* *viveko* *daya-mātreṇa* *pradarçitaīm*.

Z. 15. *Vishkambha* iti; prāktana-naṭa-saṅkṣhepaḥ utkrīṣṭa-pātra-praveṇaḥ. (*K. vishkambha* iti.

kuto 'pi svechaya prāptāḥ saṅlāpaṁ yat tu kurvate,
vishkambhakaḥ sa vijñeayaḥ kathā-mātrasya sūcakah;

jana-dvaya-prayojyaḥ cet, sa eva syāt praveṇakah.
iti tai-lakṣhaṇaṁ.)

Z. 17. (*K. rājā Vivekaḥ. — viśphūrjitaṁ vyāpaka-kathā.*)

Z. 19. (*K. kim ātmano doṣaṁ loko vjānāti? na jānāty eva, ity arthaḥ.*)

Cl. 24. *taḥ prasiddhaiḥ madāḍibhiḥ asau jagat-prabhuḥ paramātmā ciraṁ cira-kālāṁ, dīnā yā daḍā ānanda-ḥṇyā yā daḍā, tāṁ aniyata prāpitaḥ. kīdriḥair madāḍibhiḥ: ahaṅkāraḥ paraḥ prathamo yeshāṁ, taiḥ; punaḥ: durātmabhiḥ duṣṭa-svabhāvaiḥ. kiṁ kṛitvā: pāḍa-ḥataiḥ, pāḍāḥ vāsana-saṅskārāḥ, tad-rūpaḥ nībadhya niyama. kīdriḥo jagat-prabhuḥ: cid-ānandamayāḥ jñāna-svarūpaḥ; punaḥ kīdriḥaḥ: nirañjanaḥ nirgatam aṅjanaṁ mohāvaraṇaṁ yasmāt. (*K. asau jagat-prabhuḥ ādipurushaḥ cid-ānandamayāḥ, cit jñānaṁ tat-svarūpānandātmako, nirañjano nirlepaḥ. pāpādi-lepa-rahitaḥ, ity arthaḥ. durātmabhiḥ taiḥ prasiddhair madāḍibhiḥ pāḍa-ḥataiḥ nībadhya, dīna-daḍām aniyata prāpitaḥ. madāḍibhiḥ kīdriḥaiḥ: ahaṅkāra-paraiḥ, abahkāra-pradhāna-pāḍair, ity arthaḥ. ḥaritra-bandhād ahaṅkāra-pāḍa-bandho duḥkhabhāgi-kṛitaḥ, ity arthaḥ.*)*

Z. 7 (*K. jītaṁ ity upahāseṇa 'utkarṣa-kathanāṁ.*)

Z. 8. (*K. sphuran sakala-tribhuvane prabhāvo yasya, tādriḥaḥ ca 'asau nitya-prakāḣaḥ ca, 'iti karmadhārayaḥ.*)

Cl. 25. *pumān sahaḥjāṁ svābhāvikaṁ api dhairyaṁ tyajati aupādhikaṁ tyajati 'ity atra kiṁ citraṁ? dhairya-tyāge hetum āha: sribhiḥ. sribhiḥ pratāritaṁ vañcitāṁ mānasaṁ yasya, saḥ. uccair iti sarvatra sambandhanīyaṁ; kīdriḥo 'pi: satatāṁ nīrantaraṁ dhṛitir dhairyaṁ yasya, tādriḥo 'pi; ḥānto 'pi jīteṇdriyo 'pi; arāpto mahodayaḥ aḥvaryaṁ yena, tādriḥo 'pi; adhigataḥ jñātaḥ nayo nītir yena, tādriḥo 'pi; antaḥ-svatho 'pi avyagrāntahkaraṇo 'pi; udīritā samayocitā buddhir yasya, tādriḥo 'pi. svasminn eva 'idāṁ sarvam avalokyatāṁ, ity āha: svam api 'iti. yat yasmād hetoḥ māyā-saṅgād avidyā-sambandhāt pumān paramātmā svam ātmānam api iha idānīṁ viśrītaḥ. api-ḥabdaḥ tat-padārtha-vyatireka-samuccayārthaḥ. (*K. sribhiḥ pratārita-mānaso janāḥ satata-dhṛity-ādi-viḥiṣṭo 'pi sahaḥjāṁ dhairyaṁ tyajati. mahodayo mahādhipatyāṁ, iḥvarasya tu māyā-preraṇāj jagat-kartṛitvam eva, tad vakṣyati ca: "tanoti" [etc. p. 108] iti, na yonibhiḥ; antaḥ-svachchāḥ akūṭilāḥ, iḥvarasya tu nirlepatvam eva 'antaḥ-svachchatvaṁ; udīrita-dhṛitvaṁ utkāṭa-buddhitvaṁ, iḥvarasya tu sarvajñatvam eva tat. tasya iḥvarasya**

kayā striyā pratāraṇāṁ? ity atra 'āha: *svam api* 'iti. "āhaṁ nirguṇo nirlepaḥ pumān" ity evaṁ *svam* *yan madyā-rūpa-stri-saṅgād vismṛitaḥ*, ity arthaḥ. *māyā-saṅgaḥ* ca 'avidyā-daṣṭāyāṁ eva, ity uktaṁ prāk, tathā ca *māyā-saṅgād* eva 'abhaṅkāraḍi-baddho 'bhūt, ity arthaḥ; *abhaṅkāraḥ* ca "āhaṁ gaura" ity-adi jñānam, ity uktaṁ prāk.)

P. 15.

Z. 1. Matir ajānati māyā-kāryaṁ pñicchati; māyā-kāryaṁ prakāṣayati: *avicāra* 'iti. *avicāra-siddhā* anirvacanīyā, sattvena vā vicārayitum aṣakyā, *rāravilāsini* veçyā 'iva *asato bhāvaṁ* avidyamānaṁ kartṛitva-bhokṛitvādīu *upadarçayanti vañçayati*. yadi na pratyayase tarhi paçya, 'ity āha:

Çl. 26. *paçya paçya* 'iti. kiṁ paçya? 'ity āha: *sphaṭika* 'iti. *anayā* *māyayā anāryayā* açleshtayā anartha-kāriṇyā *bhāvaṁ* svayaṁ-prakāṣo *devaḥ* paraniātina *pragādham* atīçayena *kām* api anirvacanīyāṁ *vikṛitiṁ* *vikāraṁ* *nītaḥ* prāpitaḥ, tarhi sākshātkṛitārthā 'iva jātā, 'ity āha: *tad-upaçleshād* iti, tat-saṁsargāt *asya* ātinano *manāg* api iśhaḍ api *ruciḥ* sva-svarūpa-prakāṣaḥ na *khalu* *apaiti* gacchati. tatra hetuḥ: *asaṅgata-vikriyaḥ*, *asaṅgata* *asambhāvitā* *vikriyā* *vikāro* yatra. tatra dṛištāntaḥ: *sphaṭikamanivāḍ*, yathā *sphaṭikaḥ* *japā-kusuma-sannidhānāt* rakto 'pi *svābhāvika-çvaityaṁ* na jābāti, tathā 'upādhi-sannidhānāt *vikṛito* 'pi *sva-rūpaṁ* na biyate, ity arthaḥ. yady apy evaṁ, *tathāpi vādham* atīçayena *eshā* *māyā* *adhīratām* *vidhātum* *sva-svarūpaṁ* tat *pracyāvayitum* *prabhavati* vartate. — (K. *avicāra-siddhā* *vicāragamīyā* *parapurusha-pratāraṇe* *veçavilāsini*, 'iti dṛištāntaḥ. tatra *madyā-pakshe* *asato* *alikaṁ* *bhāvaṁ* *padārthāṁ* *parapurushaṁ* *pradhāna-puru-shaṁ*, *veçavilāsini*-pakshe *ayuktāṁ* *helā-lilāḍi-bhāvaṁ* *para-purushaṁ* *svāpari-ñetṛi-purushaṁ*. *māyayā* *ādipurusha-vañçanaṁ* *darçayati*: *paçya* 'iti. *asaṅgata-vikriyaḥ* *svabhāvato* *aprāpta-vikriyo* *devaḥ* *sphaṭikamanivāḍ* *bhāvaṁ* *dīpyamāno* *anayā* *anāryayā* *māyayā* *pragādham* *vikṛitiṁ* *nītaḥ*. *tasya* *nirlepa-dīpyamānatā-rūpā* *ruciḥ* *māyayā* *nāçayitum* na *çakyata* eva, *tathāpy* *avidyā-daṣṭāyāṁ* *tayā* 'abhibhūyate, ity āha: *na khalu*, iti. *manāg* *alpam* *api* *asya* *tādṛiçi* *ruciḥ* *na* *nāçyati*, *tathāpy* *avidyā-sāhāyyād* *eshā* 'asya 'adhīratām *vidhātum* *prabhavati*, ity arthaḥ.)

Z. 11. *prajojanaṁ* *kāryaṁ*.

Çl. 27. *vāmu-nayandh* *kapāṭa-dṛištayāḥ* *sadayaṁ* yathā syāt tathā *narāṇāṁ* *hṛidayāṁ* *praviçya*, *kiṁ* *nāma* *saṁācaranti?* *vidambayanti* *anukur-vanti*, ity arthaḥ. *çeṣhaṁ* *sugamaṁ*. (K. *saṁvartamāno* *yuh* *çubhāvaho* *vidbir* yatra, tat *sadayaṁ*, *tādṛiçaṁ* *narāṇāṁ* *hṛidayāṁ* *praviçya*, *etāḥ* *stri-piçācyāḥ* *sammohayanti*, ity-āḍi; tatra *sammohanaṁ* *jñāna-hāniḥ*; *madanaṁ* *harsha-jananaṁ*; *vidambanaṁ* *nānā-durgati-prāpaṇaṁ*; *vikshobhanaṁ* *cañcali-karaṇaṁ*; *ramaṇaṁ* *kṛidā*; *vishādo* *duḥkha-viçeṣhaḥ*; *stri-prāpty-aprāpti-daçā-bhedena* 'etāṁ *bodhyāni*.)

P. 16.

Z. 3. *sva-tanayaṁ mano-rūpaṁ pārameṣvaraṁ jade ātma-vyavahāra-vishaye sthāne niveṣayāmi sthāpayāmi, ity arthaḥ. nīlānta-pratyāsannatayā abheda-sambodhena. nava-dvārāṇi purāṇi ṣarirāṇi.*

Çl. 28. *tesu ṣarīreṣu eko 'pi eka eva paramātmā vicchidya 'iva prīṭhak kṛtvā 'iva bahudhā aneka-prakāro viniveṣita iva praveṣita iva; bīnba-pratibimba-nyāyena praveṣaḥ, ity arthaḥ. atho anantaraṁ tasmin sva-ceshṭitaṁ kartṛitva bhokṛitva-sukṛitva-duḥkṛitva-dharmaṁ vidadhāti prakṣhipati. tatra dṛiṣṭāntaḥ: maṇāv iva; yathā japādi-rūpādhiḥ sva dharmaṁ raktatvādi maṇau prakṣhipati, tadvat, ity arthaḥ. (K. sva-tanayaṁ maṇaḥ. pārameṣvara-paduṁ jagad ādhipatyāṁ. nīlānta-pratyāsannatayā paramātmāny atyanta-sānuidhyaṁ. tad-rūpaṁ iva tad abhinnaṁ iva. nava-dvārāṇi purāṇi nava-chidra-viṣṭa-ṣarira-rūpāṇi. bahudhā vicchidya 'iva tesu niveṣitaḥ, ity arthaḥ. vicchinna prāyatā ca tattac-charira-bhedena tasya bhinnatva-buddhy-utpādah. atho pureshu niveṣaṇānantaraṁ tan manas tasmin ādipurushe sva-ceshṭitaṁ vidadhāti janayati, mano yad yat karoti, tat tad eva sa eva karoti, iti darṣayati, ity arthaḥ. vastutas tu nishkriyatvāt atra dṛiṣṭāntam āha: maṇāv iva, 'iti. svaccha-maṇi-praviṣṭa-pratibimba iva, ity arthaḥ. pratibimba-pratiyogī puruṣo yathā maṇi-praviṣṭe sva-pratibimbe svakriyāṁ darṣayati, tadvat, ity arthaḥ.)*

Z. 12. *avacyāntaram apy āha: tato 'sau, iti. asau paramātmā aham-kāreṇa naptrā ciltasya jyeshṭha-putreṇa parivṛktaḥ: "aham" iti vyavahāra-vishayaḥ kṛtaḥ, iti yojanā. tataḥ ca āsāv icvara ity agrima-ṣlokapaskārah; tataḥ kim syād? ata āha:*

Çl. 29. *jāto 'ham iti. vidvān icvaraḥ avidyāmayiṁ avidyā-pradhānāṁ nidrām etya prāpya, bahu-vidhān anekākārān imān svapnān paçyati. kidṛiḥ vidvān: vighūrṇitaḥ vismṛita-sva-svarūpaḥ; punaḥ kidṛiḥ: ciltasya manasah spanditaṁ ceshṭitaṁ, tasya kalpandāṁ racanāṁ anupatan anugacchan. imān kām? ity āha: jāto 'ham ity-ādi; janako mama 'eshah, iti yojanā; sugamaṁ anyat. (K. naptrā pautreṇa parivṛktaḥ san, bahu-vidhān svapnān paçyati, ity anvayaḥ. svapnākāram āha: jāto 'ham, iti. mama 'eshah, ity atra esha ity asya lūgana-vacana-vyatyayena janany-ādau sarvatra 'anvayaḥ; kṣhetraṁ bhūmiḥ; vasu dhanaṁ; balam saityaṁ; sukṛit sva-prīti-vishayaḥ svasmin prītimāṇḥ ca; mitraṁ tu sva-kārya-sahāyaḥ; bāndhavāḥ kuṭumbāḥ. svapnān paçyati kidṛiḥ san: avidyāmayiṁ nidrām etya vighūrṇitaḥ san, māyām anubhavan prāpnuvan, māyā-parivṛkto bhavan, iti yāvāt. māyāṁ kidṛiḥ: cittena manasā spanditā janitā kalpand preraṇā yasyāṁ, tādṛiḥ; mano-'dhiṇayā māyā-preraṇayā viṣṭaḥ san, ity arthaḥ.)*

P. 17.

Z. 6. (K. *irshyāṁ sapatnyām irshyā-yuktām.*)

Çl. 30. yadi upanishad-devyāḥ mayā saha saṅgamah syāt, tadā prabodhodayaḥ prāptaḥ, ity anvayaḥ. kīdṛīcyāḥ upanishad-devyāḥ: māninyāḥ, irshyā-kṛitah kopo māna ity abhidhīyate,

irshyā-kṛita-kopavatyāḥ; ciraṁ viprayogo viyogaḥ, tena janitā yā asūyā irshyā, tayā ākulāyāḥ vyākulāyāḥ. saṅgame hetur: śānty-āder anukūlanāt, iti. betv-antaram āha: bhavati viśhayān apāsya muhūrtaṁ tūshṇīm tishṭhet cet, tadā jāgrat-svapna-sushupti-dhāma-virahāt, iti; dhāma-śabdo 'tra sthāna-vacanaḥ. dhāmāni trīṇi bhavanti: sthānāni, janmāni, nāmāni, iti nairuktāt; tathā ca 'ayam abhiprāyaḥ: jāgrad-ādy-abhimāna-sthānābhāvāt, śānty-ādi-mato vicāra-pravṛttasya buddheḥ vyāsaṅgābhāvāt prabodhōtpattiḥ, iti. (K. cet, ity asya pūrvārdhe 'pi anvayaḥ; tathā ca: cira-viprayogena janitayā mayy asūyayā ākulāyāḥ māninyāḥ upanishad-devyāḥ śānty-āder anukūlanāt mayā saha saṅgamaḥ cet bhavet; viśhayān apāsya, bhavati muhūrtaṁ tūshṇīm cet tishṭhet, jāgrad-daśāyām eva svapnaḥ, sa eva sushupti-dhāma, sushupti-padaḥ śrayaḥ sushupti-pada-vācyah, 'iti yāvāt; tad-virahāt prabodhodayaḥ prāptaḥ prāpta-prāyaḥ, ity arthaḥ, "puruṣena," iti ṣeṣaḥ. śānty-ādeḥ, ity ādi-padāt śraddhāparigrahaḥ. anukūlanāt anumayāt. paramātma-svarūpa-pratipādako vedasya bhāga-viṣeṣa upanishat. viśhayāpāsena mates tūshṇīm-sthitir dvaitāgrāhitvaṁ. prabodhodayas tattva-jñānōtpattiḥ.)

P. 18.

Z. 1. dṛiḍha-granthir ahaṅkāraḥ, tan-nibaddhasya tad-abhimānino 'pi yadi bandha-mokṣaḥ sānsārāu nivṛtitiḥ, tadā tayā anādi-māyayā nityānu-bandha eva ahaṅkāra-bhimāny eva sarvadā bhavatu, iti prākṛitānvayaḥ. ahaṅkārasya paramate nityatvāt tan-nāṣābhāvāt, iti bhāvaḥ. (K. kula-prabhoḥ paramātmanah. etayā upanishad-devyā saha bhavatu, iti, "atra-bhavan," iti ṣeṣaḥ. sushṭhu śobhanaṁ.)

Çl. 31. mayā asau ātmā brahmaikatām cid-ānanda-brahma-bhāvaṁ nīyate. kiṁ kṛtvā: teshāṁ pūrvoktānāṁ brahma-bhiddāṁ brahma-bhedakānāṁ vidyayā brahmādvaita-sākṣātkāreṇa prāṇāntikāṁ dehāntāṁ prāyaścittam idaṁ prasiddham vidhāya kṛtvā. teshāṁ ity atra te ke? yair jagatām ādīḥ prabhuḥ sva-tantraḥ śāśvato avināśī, evaṁ-bhūto 'pi puruṣaḥ parameṣvaraḥ pureshu nara-narakādīṣhu, eka eva bahudhā vibhajya, badhvā, kṣiptvā praveṣya, mṛityoḥ padaṁ janana-maraṇa-sthānaṁ prāpitaḥ. (K. yair ahaṅkāra-dibhir ekaḥ paramaḥ, śāśvato nityaḥ, jagatām ādīḥ prabhuḥ baddhvā, pureshu ṣaṭra-rūpeshu, bahudhā vibhajya, kṣiptvā, mṛityor Yamasya padam adbhikāra-rūpaṁ vyavasitiṁ prāpitaḥ, brahma-bhiddāṁ paramātma-

svarûpa-brahma-bhedakânâm teshâm prâṇāntikāṁ prâyaścittāṁ vidyayā dvāra-
bhūtayā vidhāya, punar asu mayā brahmaikatām niyate, ity anvayaḥ.
anyeshām api brahma-bhidām brāhmaṇa-hantrīṇām smṛiti-vidyayā upade-
śhtryā prâṇāntikāṁ prâyaścittāṁ rājūḥ vidhiyate, iti çleshād, atra tathā
tv āropah.)

Z. 9. prastuta-vidhādyā pūrvoktārtha-siddhaye, prabodhōtpattaye advi-
tīyātma-sākshātkārotpattaye.

Zweiter Akt.

P. 19.

Prathame 'ñke ajnàna kṛito nikhilo 'pi bhedâvabhâsaḥ; "âtmanâ dvaitâva-
bhâsan nirasyaḥ" iti pratipâdya, Vivekodyogam upaśrūtya, idānīm dvitīye
'ñke Mahāmoho 'pi tattad-dharmānushthāna-vaiphalya Dambhādīn pre-
shayati. tathā 'uktaṁ: dambhair vinā yaḥ kriyate, sa eva dharmāḥ, iti. —
(K. aṅkādaḥ praveṣaḥ kva cid asūcitasyāpi bhavati, ity asūcitasyāpi
Dambhasya praveṣaḥ. — "pratijñātām" ity-ādīḥ "prayatatām" ity-anto Ma-
hāmohasya 'ādeṣaḥ; nishpādita-tad-ādeṣasya Vārāṇasyām kṛitācramasya
'upavishtasya Dambhasya 'uktis: "tad idānīm" iti, "vṛttāntam anusarishyāmi"
ity-antā. para-pratāraṇārtham alika-svotkarsha-pradarṣanām dambhaḥ.)

Z. 5. *sāmtiyena*, amātyāḥ mantriṇaḥ, tat-sahitena.

Z. 7. *avahitaiḥ* avadhāna-yuktaiḥ; sāvadhānaiḥ, ity arthaḥ. — *pra-
tikartavyaḥ* dūrikartavyaḥ. —

Z. 9. *nihcreyasa-vighnārthaṁ* moksha-pratibandhārthaṁ. — *prayatatām*
iti, atīṣayito yatnaḥ kriyatām, alpa-yatnena na bhavati, iti bhāvaḥ. —
(K. *vaçikṛita-bhūyishthā* dāmbhikikṛitāneka-dharmika-janā.)

Z. 11. *yathā nirdishṭaḥ* yathā tvayā 'uktaḥ ādeṣaḥ ājñā.

Çl. 1. *mayā* Dambhena *adhishṭhitaiḥ*, dāmbhikaiḥ, ity arthaḥ. *dhūrtair*
vañcakaiḥ *divā* dina eva *jagat* nara-nārī-samudayaṭmakam *iti* anena pra-
kāreṇa *sarvajñatejādi-vyapadeṣena* *vañcyate* pratāryate. kiṁ kṛtvā: *veçyā-
veçmasu* vāravilāsini-mandireṣu *kshapāḥ* rātriḥ *nītvā* parikalayya. kidṛiṣyaḥ
kshapāḥ: *unnidraḥ* prakāṣa-yuktaḥ prakāṣaḥ *candro* yāsu, tāḥ. kidṛiṣair
dhūrtaiḥ: *siddhu* madyam, tad-gandho yatra tādṛiṣaṁ *lalanā-vaktraṁ* kāmīni-
mukhaṁ, tatra *āsavo* mādaka-dravya-veṣeṣaḥ, mādīrā vā, tayā *āmoditaiḥ*
santushtaiḥ. punaḥ kidṛiṣaiḥ: *nirbharaḥ* atīṣayitaḥ *manmathotsave* maithune
rasaḥ prītiḥ yeshām, taiḥ. sugamam anyat. — (K. *mad-adhishṭhitair* *dhūrtair*
dhūrtatām *prāpitaiḥ* *veçyā-veçmasu* *nirbhara-manmathotsava-rasair* *unnidra-
candraḥ* jājvalyamāna-candraḥ *kshapāḥ* rātriḥ *nītvā*, *divā* *sarvajñā* *vayam* *ity-*

ādi-pradarṣanāt jagad vañeyate. manmathotsava-rasaiḥ kidrīṣaiḥ: sīdhu-gandhibhir madhu-gandhibhiḥ vecyā-rūpa-lalanā-vaktrāṣavair vaktra-madirābhiḥ, āmoditaiḥ abhinanditaiḥ clāghitaiḥ, iti yāvat. dikṣhitāḥ grīhita-vratāḥ. cirdt cira-kālān vyāpya; cirdt, ity asya 'avyayavāt.)

P. 20.

Cl. 2. pūrvārthaṁ sugamaṁ. vāg-jālaiḥ bhartsayan nirbhartsayan, jagat-trayaṁ ity anuśaṅgaḥ; upahvan upahāsan kurvan ita, ity atrāpy anuśaṅga jagat-trayaṁ iti.

Z. 6. asya vṛttāntaṁ samācāram anusarishyāmi jñāsyāmi.

Z. 8. (K. svasmin sarvādhikya-jñānam ahaṁkāraḥ.)

Cl. 3. nṛi-paṇubhiḥ manushya-rūpaiḥ paṇubhiḥ guroḥ Prābhākaraśya mataṁ nṛiva 'aṇḍoi nṛiva ṣṛutaṁ. Tautātitaṁ darṣanaṁ Kaumārilaṁ ṣāstraṁ na viditaṁ nṛiva jñātaṁ, ity eva-kāraṇuśaṅgaḥ sarvatra. aho ity ācārye, Cālika-gīrdṁ Prābhākara-matāvalambī-vācān tattvaṁ anāropita-rūpaṁ svarūpaṁ na 'eva jñātaṁ. Vācaspatē Nyāya-bhāṣhya-vyākhyātū Vedānta-bhāṣhya-vyākhyātū ca kā kathā? na kṛpi vārtā, ity arthaḥ. Mahodadheḥ Cēsha-prāpita-bhāṣhyasya sūktaṁ spāṣṭam api na adhigataṁ, duruktaṁ tu na sutarān. mahāderataṁ Pāṇpata-vrataṁ, tat-sambandhinī Mahāderatī Pāṇpata-ṣāstra-saṁhatī na ikṣitā nṛiva drīṣṭā. vastu-vicāraṇā sūkṣmā, vastu aupanishadaṁ Brahma, tad-vicāraṇā sūkṣmā durvijñeyā, ity arthaḥ. evaṁ sati svasthaiḥ "paṇḍitānāṁ asmākaṁ na kiñcid vivecanīyam asti" - iti svastha-cittaiḥ kathaṁ sthiyate? ity arthaḥ. — (K. nṛi-paṇubhiḥ samasta-nara-rūpaiḥ paṇubhiḥ kathaṁ sthaiḥ sthiyate, yato guroḥ prasiddham mīmāṁsakasya mataṁ nṛiva 'aṇḍoi nṛiva ṣṛutaṁ; Tautātikaṁ Tutāta-bhaṭṭa-kṛitaṁ darṣanaṁ na viditaṁ na jñātaṁ; aho Sālika-nāmnō grantha-kāraśya gīrdṁ tattvaṁ na jñātaṁ; Vācaspatē gīrdṁ jñānasya kā kathā? sarvathāiva taj-jñānaṁ na jñātaṁ, ity arthaḥ; Mahodadher Mahodadhi-nāma-darṣanasya sūktaṁ ṣobhanam uktaṁ na adhigataṁ na jñātaṁ; Mahā-vratī yajña-mīmāṁsā na ikṣitā. nanv "etad-ajñāne kā kṣatī?" ity āha: sūkṣmā 'iti; vastu-vicāraṇā tattva-jñāna-nirūpaṇaṁ sūkṣmā ṣāstra-jñānaṁ viśā 'aṇḍakā, ity arthaḥ.)

Z. 13. vilokya aṇḍadha-vaiddikān, iti cēshaḥ. — arthāpādhāraṇa-vidhurāḥ artha-niṣcaya-rahitāḥ.

Z. 14. penar anyato gatvā, vilokya 'iti cēshaḥ. — bhikṣā-mātrārthaṁ grīhitaṁ yati-vrataṁ yaiḥ, te; bhikṣā-mātraṁ prayojanaṁ, na tu muktīḥ; grīhita-yati-vratāḥ, na tu yatayaḥ, ity arthaḥ. muṇḍitaṁ muṇḍaṁ yaiḥ te, na tu muṇḍita-manasaḥ, ity arthaḥ. ātmānaṁ paṇḍitaṁ manyante te paṇḍitamanyāḥ, na tu paṇḍitāḥ, ity arthaḥ. — (K. Vedānta-ṣāstraṁ vyākhyāyanti arthānavabodhāḥ, iti bhāvah.)

Cl. 4. pratyakṣādi-pramāṇa-siddho yo 'rthaḥ, tad-viruddho yo 'rthaḥ svargādi-rūpaḥ, tam abhidadhati 'ity evaṁ-ḥlā Vedāntā yadi ṣāstrāṇi, tarhi Bauddhaiḥ kim aparādhyate? na kim api, ity arthaḥ. — (K. 'asac-ṣāstra-

syā Vedāntasya jñānaṁ apy anapekṣaṇīyam" ity abhiprāyeṇa vikāśya, āha: pratyakṣhādi, iti. pratyakṣhādi-pramā pramāṇa-catusṭayādḥhināṁ jñānaṁ, tat-siddhasya tad-grihitasya 'arthasya viparītārthābhīdhāyinaḥ pratipādikā Vedāntā yadi cāstrāṇi, tadā nāstika-ṣāstratvena uinditair Buddhair baddha-ṣāstrair kim aparādhyate, ity arthah. tvam aham idy-ādi-pratītyā grihitānaṁ vibhinnaātmanāṁ abhedo, ghaṭa-paṭṭādi-padārthāsatyatvaṁ ca, pratyakṣhādi-pramā-vishaya-viruddho 'rtho Vedāntair abhidhiyate.)

Z. 19. vān-miṣraṇaṁ vācāṁ miṣraṇaṁ sambhāṣaṇam, ity yavat. duritōdayāya pāpōtpattaye.

P. 21.

Z. 1. duḥkheṇa 'abhyastam Akṣhapāda-mataṁ Kaṇāda-ṣāstraṁ yais, te. (K. Akṣhapādaḥ Cāivapācupata-mūla-granthakṛit.)

Ḍl. 5. aho ity ācārye. dāmbhikāḥ dambha-prādhānyāḥ dhanindāṁ vittāni haranti. kidrīṇā dāmbhikāḥ: Gaṅgā-tīre taraṅgaḥ cītālāḥ yāḥ cītālāḥ, tāsu vinyastāḥ prakṣiptāḥ yā bhāsvad-vīṇyō rīṣhīṇāṁ āsanāni, tesu saivishṭāḥ. punaḥ kidrīṇāḥ: kuṣa-muṣṭīṇā maṇḍitāḥ ṣobhito mahā-daṇḍo vīhad-bhūja-daṇḍo yeshāṁ, te. karaṇḍāḥ dhautā-vastra-sthāpana-vaṇṣa-pātrair ujjvalāḥ ṣobhamānāḥ. punaḥ kidrīṇāḥ: paryāyeṇa āvṛittyā grathitāṁ yad akṣasūtra-balayaṁ maṇi-rūpaṁ, tasya pratyekaṁ vīja-grahe maṇi-grahāṇe vyagrāḥ cañcalāḥ agrāṅgūlayo yeshāṁ, te tathā. — (K. akṣamālāṁ japato dṛiṣṭvā, āha: Gaṅgā-iti. aho, ete dāmbhikā dhanindāṁ vittāni haranti, divā pratigraheṇa rātrau cauryeṇa, iti ṣesbah. kidrīṇāḥ: Gaṅgā-tīre yās taraṅga-sāṅgata-cītālāḥ, tatra vinyastāsu bhāsvad-vīṣhishu saivishṭāḥ; yatnāṁ āsanāṁ vīṣhī, iti. kuṣa-muṣṭi, iti mahā-daṇḍa-buddha-kuṣa-muṣṭīyāḥ, ity arthah. karaṇḍāḥ kamaṇḍalūḥ. paryāya-grathitāṁ sarpākāraṁ kramaṣo laghuṇḍatikābhīr grathitāṁ yad akṣa-balayaṁ, tadya-pratyeka-vīja-grahe vyagrāṅgūlyagrāḥ, ity arthah; agrāṅgulir aṅguly-agraṁ.)

Z. 8. tridaṇḍi-vyapadeṣeṇa tridaṇḍi-chalena jīvino dvaitādvaita-mārga-paribhrashtāḥ Bhaṭṭabhaṣkara-matāvalambanād ubhaya-bhrashtāḥ, iti bhāvah.

Z. 9. Ahaṅkāro vicārayati: aye kasyedam, iti. aye iti sambodhanaṁ, aho ity arthe; idam paridṛīyamānam amara-sarito deva-nadyāḥ Gaṅgāyāḥ nātidūrato nikāṣa eva kasya ācramapadaṁ vibhāti ṣobhate. kidrīṇāṁ ācramapadaṁ: dvāreṇā dvāra-nikāṣa-bhūmau nikhātam āropitaṁ atiprāñcu atyuccaṁ yad vaṇṣa-kāṇḍaṁ tasmin tāṇḍavitaṁ nṛītyat dhautāṁ prakṣhāṇitāṁ sītāṁ ṣvetāṁ sūkṣmāṁ ca bahu-mūlyam ambara-sahasraṁ vastra-sahasraṁ yasmin, tat. punaḥ kidrīṇāṁ: itas tato vinyastāni sthāpitāni kṛīṣhṇājīnam ārabhya muṣṭīṇāni yajña-pātrāṇi yasmin, tat. punaḥ kidrīṇāṁ: anavarataṁ niranantaraṁ kutasya 'āyasya gandho yasmin, etādṛīṇo dhūmah, tena ṣyāmal-kṛīṭāṁ ṣyāmaṁ kṛīṭāṁ gagaṇa-maṇḍalaṁ yasmin, tat. — adah idam; grīhamedhino grīhasthasya. — (K. kasya 'idam amara-sarito nātidūre vibhāty ācramapadaṁ? ity anvayaḥ. amara-sarito Gaṅgāyāḥ. ācramapadam ācrama-sthānaṁ. kidrīṇāṁ: dvāreṇā nikhāte ropite atiprāñcu-vaṇṣa-kāṇḍe ucca-

veṇa-khaṇḍe tādāvitāṇāṁ nartitaṁ sitaṁ sūkṣmāmbāra-sūhasraṁ yatra, tādṛi-
ṇaṁ. itas tato vinyastaṁ kṛishṇajinādi yatra, tādṛiṇaṁ. dṛiṇad-upalāddini
yajña-pātrāṇi; cāmashaṁ yajña-pātra-viṇeśhaḥ. anavarataṁ kutam dyaṁ yatra,
tādṛiṇa- 'agni-dhāma-cyāmalitaṁ gagaṇa-maṇḍalaṁ yatra, tādṛiṇaṁ. — vilokya
'iti, upaviṣṭaṁ Dambhaṁ vilokya, ity arthaḥ.)

Çl. 6. Dambham ajānann āha: mṛid-iti. eko dambhaḥ mṛta iva mṛ-
timān iva sphurati mama pratibhāti. kidṛiṇaḥ: mṛid-vindubhiḥ mṛin-nirmita-
vartula-tilakaiḥ lāṇchitāni cihnitaṁ lalāṭyūḍini jānu-antāni yasya, saḥ. punaḥ
kidṛiṇaḥ: cūḍāgre cikhāgre karna-kaṭi-pāyishu virājamānāḥ darbhaṇḍkurāḥ
yasya, saḥ. — (K. mṛto dambha ity eva 'eṣa sphurati. kidṛiṇaḥ: mṛid-
vinduḥ lāṇchitāni cihnitaṁ lalāṭa-jānu-paryantaṁ yasya, tādṛiṇaḥ; uraḥ va-
kshaṇṣṭhalāṁ. tathā cūḍāgrādiṣu virājamāno darbhaṇḍkuro navina-kuṇo yasya,
tādṛiṇaḥ; cūḍā-keśe karna ca tadyac-chidre praveṣita-kuṇaḥ, kaṭau ca
vastra-bandhana-kuṇaḥ.)

P. 22.

Z. 1. "bhavatu, upasarpāmy enam" ity ārabhya, "yatra crottriyaṁ" ity-
antaṁ sugamaṁ. — (K. upasarpāmy samipa-gamaṇaṁ.)

Z. 3. vaṭuḥ Dambha-ṇiṣhyaḥ, vadāti iti ṇeśhaḥ. — (K. vaṭur Dam-
bhasya paricārako brāhmaṇaḥ. praviṇya ity, praveṇaḥ ca Dambhaḥ ṇamā-
tmaka-ṇiṣhya-sṭhāne bodhyaḥ.)

Z. 5. (K. Turushka-deṇo Yavana-deṇaḥ.) atilīn anāgata-pūrvān tatṛāpi
crottriyaṁ gṛiṇiṇaḥ gṛiṇasthāḥ na upatiṣṭhanti na sammukham āyanti.

Z. 9. (K. ārādhyā-pādā asmat-svāmīnaḥ. na viditam aṣṭi ity, ataḥ
kathaṁ pādyaḍikaṁ deyam? ity arthaḥ.)

Z. 11. (K. idānīm parikṣhitavyam ity, suprasiddhasya 'asya kadāpi
kenāpy aparikṣhitatvād, idānīm eva kathaṁ parikṣhitavyam? ity arthaḥ.)

Çl. 7. Gauḍaṁ rāṣṭraṁ deṇānuttamaṁ, na vidyate uttamaṁ yasmāt,
tad anuttamaṁ; tatra 'api Rāḍhā puri nirupamā; tatra Rāḍhā-puryāṁ Bhā-
riṇeṣṭhika iti nāma yasya, tasya paramaṁ dhāma utkṛiṣṭaṁ gṛiṇam, aṣṭi
iti ṇeśhaḥ; tatra tasmin dhāmīṁ no asmākaṁ pītā uttamaḥ utkṛiṣṭaḥ, Ut-
tama-nāmako vā, āṣṭi iti ṇeśhaḥ; tat-putrāḥ mahākulāḥ ca atra jagati kasya
na viditāḥ? api tu sarvasyaiva viditāḥ, ity arthaḥ; tathāṁ putrāṇām api
madhye ahaṁ, prajāḍ buddhiḥ, ṇilāṁ svabbāvaḥ, vivekaḥ pāṇḍityaṁ,
dhairyaṁ dhlratā, vinayo namratā, ācāraḥ ca, etair guṇair uttamaḥ, sar-
votkṛiṣṭaḥ, ity arthaḥ. — (K. Gauḍa-deṇyānām ahaṁkṛitavāt, tatṛāpi
Rāḍhiyānām, tatṛāpi Bhāriṇeṣṭhika-grāmiyāṇām ahaṁkṛitavāt. mahā-
guṇāḥ, iti ṇobhanaḥ pāṭhaḥ, mahākulāḥ, iti kvacit pāṭho na ruciraḥ, pītur
uttamatva-kathanena tat-putrāṇām kula-mahattva-prāpteḥ. viveko 'tra kṛipā,
vicāryārtha-nirṇaya-rūpaṣya vivekasya prajāṇyaiva gatārthatvāt.)

Z. 19. (K. evaṁ kriyate, mayā iti ṇeśhaḥ.)

P. 23.

Z. 4. "Dambha" ity ārabhya, "aho apūrvam" ity-antañ sugamañ. aho ity upahāsoktiḥ, apūrvam idañ brāhmaṇyañ, abrahmanyam, ity arthaḥ. tad eva spashtayati: tathā hi ity-antañ nigaditañ vyākhyānañ.

Cl. 5. hi niçcitañ, bhūpālāḥ rājānaḥ asya Dambhasya pāda-pīthasya 'ante avasāne nikatañ bhūtalañ cūḍā-maṇi-marīcibhiḥ mukuta-māṇikyā-raçmibhiḥ nīrājayanti ārātriḥ-kriyayā upācaranti; kīdrīṣā bhūpālāḥ: aspṛiṣṭa-caranaḥ na spṛiṣṭau caranaḥ yais te, carana-sparça-rahitāḥ, ity arthaḥ. etena rāja-pūjā-nibandhanam eva brāhmaṇyañ, na vidyā-tapo-vṛttair dāmbhikānañ, iti bhāvaḥ. — (K. arthād etad-bhinnasya kasya aspṛiṣṭa-caranaḥ caranaḥ aspṛiṣṭavanto bhūpālāḥ pāda-pīthānta-bhūtalañ arthāt prañāma-kāle cūḍā-maṇi-marīcibhir nīrājayanti ujvali-kurvanti? ity arthaḥ.)

Z. 8. (K. svagatañ iti, manasā kathayati, ity arthaḥ.) "Ahaṅkāraḥ" ity ārabhya, "çṛiṇu re mūrkhā" ity-antañ sugamañ.

Z. 10. subodha-madhye pareshām āsanopaveçane Ahaṅkāro 'tyanācāri, iti: naivañ ity anena dhvanitañ.

Cl. 9. asmākañ janani mātā tathā ujjala-kulā utkrīṣṭa-kulā na, mayā punaḥ samīcīna-çrotriyaṇām kanyā vyūḍhā pariṇitā, tena kāraṇena ahañ tatūḍhikāḥ pitr-adhikāḥ;

"uttamair uttamair nityāñ sambandhin ācared budhaḥ" iti smaraṇāt sambandha-kṛitam uttamatvañ. ācārātiçayañ darçayati: asmac-chyālakāḥ asmākañ çyālakāḥ, tasya mitram, tasya mātulaḥ mātur bhrātā, tasya sutaḥ kanyā, sā yato hetoḥ mithyā 'abhiçaptā mithyābhiçāpa-yuktā tat-samparka-vuçāt paramparā-sambandhāt mayā preyasy api premāspadam api sva-gṛhiṇi projjhitaḥ tyaktā. — (K. tathā ujjala-kulā 'iti, yathā mat-patni iti çeṣhaḥ. patnyā ādhikyam āha: sac-chrotriyaṇām iti. vyūḍhā pariṇitā. kācana anirvacaniya-suçllā.)

Z. 17. (K. na 'asmākañ ity-ādi asmad-vṛttāntānabhijñāḥ, ity arthaḥ.)

P. 24.

Cl. 10. ahañ pūrvam Ambhojayoner Hiranyagarbhasya sadanañ gṛhañ prati upagataḥ; Brahmanā Hiranyagarbheṇa gomayāmbhaḥ-parimṛijita-niṣṭrau gomaya-yuktena ambhasā jalena pari samantāt mṛijitaḥ çodhito yo nijaḥ svakiyaḥ ūrūḥ aṅkaḥ, tasmin saçapathañ yathā syāt tathā anuniya māna-yitvā upaveçitaḥ. keshu satsu: uccaiḥ atiçayena munibhiḥ sapadi tatksheṇa eva āsaneshu ujjhiteshu tyakteshu satsu. etena "Hiranyagarbhasyāpi vayanā mānyāḥ, kiñ punar mānuṣhāṇāṁ" iti vyajyate. — (K. pūrvam pūrva-kāle Ambhojayoner Brahmanāḥ sadanañ sabhām aham upagataḥ, tatra uccaiḥ sapadi atiçighrañ munibhir āsaneshu ujjhiteshu satsu, Brahmanā saçapathañ çapatha-dāna-pūrvakañ mām anunāthya svorūpaniveçanañ yācitvā gomayāmbhasā parimṛijite niṣṭrudeçe dṣu çighrañ saniveçita upaveçito 'smi, ity arthaḥ.)

Cl. 11. mat-tapo-vijñimbbhitam idam, ity āha Ahaṅkārah: are, iti. are iti ulca-sambodhane, Vāsavaḥ Śatakratuḥ ka iṇa? na ko 'pi, ity arthaḥ, Ahalyā-gāmitvād, iti dhvanitaṁ. atra asmin jagati Padmodbhavo Brahmanā kah? iti kathaya, sva-kanyā-gāmitvād, iti tātparyam. jagati rishindm api mantra-drashṭṛiṇām api prabhava-bhūmayah utpatti-bhūmayah kāh? vada kathaya; dhivara-kanyāto Vyāsaḥ, kumbhodbhavo Agastyah, harinyah Śṛiṅgi, evam-ādity utpatti-sthānāni, iti dhvanitaṁ. Idṛiṇām mama tapasaḥ sām-arthyam asti, ity ata āha: avehi, iti. mama tapaso balam avehi jānīhi; kiṁ tat? tad āha: Purandarāṇām Indrāṇām, Parameshthindām Brahmanām, munindām manana-ṣilānām, pratyekam chaṭam patatu; mat-tapah-sāmarthyāt sarvam ahaṅkārikam, iti bhāvah. — (K. etad uktaṁ bhavatu tishṭhatu, evam tāvat mayā vaktavyam, ity arthaḥ. vaktavyam eva 'āha: are, iti. Indrādya-adhishṭhitatvenāiva tvayā Brahmanah sabhāyā gauravaṁ dar-ṣyate, Indrādya eva ke? ity āha: ka iha, iti. āsajjhitāro munayas tāvat tishṭhantu, teshām pitaro 'pi ke? ity āha: vada, iti; prabhava-bhū-mayah pitarah, iti. te katham tvayā laghu kṛiyante? ity ata āha: avehi, iti. tapo-balena Indrādīnām chaṭam api pātayituṁ samartho 'smi, iti nish-kṛishṭārthaḥ; Parameshthindām Brahmanām.)

Z. 12. (K. atyuktyā pariciṇtya Dambhasya 'ānandaḥ.)

Z. 14. cira-kāla-ciprakarshāt bahu-kāla-vilambanāt. na pratyabhijāndmi na paricinomi. — (K. Dvāparāntādvadhy eva lokānām dāmbhikatvaṁ, Kalan tv atīcayah, iti bhāvah. vārdhaka-grastatayā, iti, idāntm ahaṅkārasya 'ati-pravṛiddhatvāt, iti bhāvah.) "atha" ity-ādih "prasādaḥ kṛītaḥ" ity-ānto gran-thah spashṭārthaḥ.

Z. 17. (K. "atha kiṁ syād anumatau," iti nāṭaka-paribhāṣhā-kōṣhaḥ. na hi tena vind, iti dāmbhikānām sarvadāiva mithyāvāditvāt.)

Z. 19. (K. tṛishṇā-lobhau kukarmanāpi dhana-jighṛikṣhā-rūpau, vācaka-ṣabda-līnga-bhedāt strī-puṁsau.)

P. 25,

Z. 1. (K. atrāpy aṭha kiṁ ity anumatau. ārya-mīṣair ārya-ṇresh-ṭhair, bhavadbhīr iti ṇeshah.)

Z. 3. atyāhitam atyanishṭam, ati ā samantād ahitam atyāhitam, ity arthaḥ. — tad-vṛittāntam Mahāmoha-samācāraṁ; pratyekam jñātum.

Z. 5. svāgatam eva snshṭu eva āgataṁ. rājadhāni, rājāno dhīyante vasanty asyām, iti rājadhāni rāja-vasatiḥ; "mamāpi sṛiva vasati-sthalaṁ," iti. nirūpild vicāritā, tatraiva sthātavyam, iti bhāvah. — (K. svāgatam iti, uddeṣya-siddher acira-bhāvitayā kuṣalāgamanam, ity arthaḥ; uddeṣya-siddher abhāvitām eva darṣayati: yataḥ, iti. nirūpayitavyā kartavyā.)

Z. 10. Vivekasya uparodhaḥ pravighātaḥ; Vivekoparodhas tv āvacyakto, yataḥ tasyām Vārāṇasyām niranṭaram nivāsam icchati, ity āha: tathā hi; Vārāṇasi-vāsa-yogyo Viveka eva, ity āha:

Çl. 12. *vidyâ-iti. sa Vivekaḥ ato hetoḥ atra Vārāṇasyāṁ nityam eva sarvadaiva nivastuṁ nitarāṁ vāsaṁ kartum icchati; kīdṛiḥo Vivekaḥ: kulōcheda-vidhiṁ kulōcheda-kartavyatāṁ vidhitsuḥ cikīrshuḥ. ataḥ kutah: yato duratyayā avināṣā Brahma-purī Ćiva-nagari, Brahma-ṣabdaḥ Ćiva-vacanaḥ, uktaṁ ca:*

"brahma: jñānaṁ, pradhānaṁ ca, kṣhetrajñōṁkāra-buddhayaḥ, "mokṣho, Hiraṇyagarbhaḥ ca, manthro, vedaḥ, Ćivas tathā,"

iti. Vārāṇasī Vidyā-Prabodhodaya-jaṇma-bhūmiḥ, Vidyā ca Prabodhaḥ ca, tayor udayas, tasya jaṇma-bhūmiḥ; vidyā brahmākārā 'antaḥkaraṇa-vṛittih, tadvyat upabitaṁ caitanyaṁ prabodhaḥ, tayor jaṇma-bhūmiḥ, ity arthaḥ. (K. Vivekāparodho Viveka-kārya-vighāta-rūpaṁ pīḍanaṁ. Brahma-purī Brahma-nirmītaḥ purī Vārāṇasī Vidyā-Prabodhodayor niratyayā nirvighnā jaṇma-bhūmiḥ, ataḥ kāraṇāt tasya Vidyā-Prabodhodaya-jaṇmana uccheda-vidhiṁ pratibandha-vidhānaṁ vidhitsuḥ cikīrshuḥ san, atra Vārāṇasyāṁ nityam eva vāstuṁ sthātūṁ Mahāmoha icchati.)

Z. 13. *yadi evaṁ evaṁ-vidhā, Vārāṇasī iti ṣeṣhaḥ, tarhi ayam ortho açakya-pratikāraḥ, iti yojanā. açakya-pratikāratve kāraṇam āha: yataḥ paramaṁ, iti.*

Çl. 13. *iha Vārāṇasyāṁ Puravijayi çri-Mahādevaḥ bhagavān shadgunaiḥ çvarīya-sampannaḥ narāṇāṁ jīvanāṁ anta-kāle prāṇōtkramaṇa-samaye, bhavaḥ saṁsāras, tasmād bhayaṁ, tena kātaraḥ bhitāḥ, tān tārāyati 'iti tārakaḥ, taṁ prabodhaṁ brahmaikatva-lakṣhaṇaṁ kathayati prakāçayati. kathaṁ-bhūtānāṁ narāṇāṁ: paramaṁ padaṁ dhyeya-sthānaṁ aviduṣhāṁ; yad vā: paramaṁ brahma, padyate prāpyate tat padaṁ, brahma-prāptim aviduṣhāṁ ajānataṁ. kīdṛiḥo Mahādevaḥ: karuṇayā vidheyāṁ pravartaniyāṁ ceto yasya, saḥ. — (K. Vārāṇasyā vidyā-prabodhodaya-jaṇmabhūmitvaṁ saṁgrāhayati: yataḥ, iti. bhagavān Puravijayi Maheçaḥ, karuṇāyatta-cetāḥ san, iha Vārāṇasyāṁ aviduṣhāṁ atattvajñānināṁ narāṇāṁ sthāne anta-kāle maraṇa-samaye bhava-bhaya-kātaraṇāṁ tārakaṁ bhava-bhaya-tāraṇa-hetuṁ prabodhaṁ kathayati. prabodhaṁ kīdṛiḥaṁ: paramaṁ padaṁ paramaṁ trāyakaṁ, ity arthaḥ; "padaṁ vyavasīti-trāṇa-sthāna-çreṣṭheshu kīrtitaṁ," itī koṣhe; trāṇa-padasya trāyate 'nena' itī karaṇa-sādhanaatvāt.)*

Z. 18. *yady api Çaṅkaraḥ saccidānanda-vākyārtha-rūpaṁ brahma Vārāṇasyāṁ prakāçayati, iti satyaṁ, tathāpi, 'ity agratas tena yojaniyāṁ. — tairthikāḥ vaidikāḥ; kim udāharanti? tad āha: yasya, iti.*

P. 26.

Çl. 14. *yasya hastau pādau saṁyatau, pārameçvaram eva kāryaṁ kurvaṇau, na tu brāhmaṇa-tāḍanāḍi; manaḥ ca susaṁyatom eva kāmānāsaktaṁ; vidyā tattat-tīrtha-māhātmya-jñānaṁ, tapaḥ çāndrāyaṇāḍi, kīrtir dānāḍinā evaṁ yaḥ karoti, sa tīrtha-phalam açnute prāpnoti. — (K. hastāḍi çauca-*

sattva eva tirtha-gatasya tirtha-phalañ, ity arthah, iyañ ca vyākhyā dam-
bhoktatvād eva, smṛitau tu:

“...atirthagato 'pi sa tirtha-phalañ acnute,”

ity arthah.)

Cl. 15. rājūām āgamane yāny apekshitāni loke, tāny āha: nishyandaiḥ,
iti. candanānām nishyandaiḥ sekaiḥ, sphatikāḥ ca maṇayaḥ caiva çilāḥ yāsu,
tādṛiçyo vedikāḥ sphatika-ratna-nirmitāḥ catvarāḥ saṁskriyantām parish-
kriyantām. yantra-mārgāḥ jalayantra-dvārāṇi kridāṛtham āpaṇeshu racitāni
mucyantām udghātyantām; anena āpaṇa-çṛiṅgāro dhvanyate. vāri-dhārā jala-
dhārā gṛiṇeshu paritāḥ itas tataḥ prasaratu; nagarālankāro 'nena sūcitāḥ.
sphuranto dīptimanto uravaḥ sthūlāḥ maṇayo yāsu, tādṛiçyas toraṇānām çreṇa-
yaḥ pañktayaḥ samantāt caturdikshu ucchriyantām uccair badhyantām; anena
rājagṛihāṇām alaṅkaraṇām sūcitām. saudha-mūrdhasu prāsāda-mastakeshu
amarāṇām devānām patir Indraḥ, tasya dhanuḥ, tasya dhāma svarūpañ,
tadvac citrāḥ nānā-rūpāḥ patākāḥ dhūyantām vyāpyāyyantām; anena gagaṇa-
dvāra-parishkāro dhvanitāḥ. idāñ sarvañ mahāmoha-pravṛitti-janakañ. iti
saṁsūcitām. — (K. sphatika-maṇi-çilā-nirmitā vedikāḥ rājopaveçana-sthānāni
candanānām nishyandaiḥ pātaiḥ saṁskriyantām. yantra-mārgāḥ jala-sravaṇa-
pathāḥ mucyantām; tat-phalañ āha: prasaratu, iti. toraṇānām maṅgala-
mālā-dhāraka-nikhāta-stambhānām çreṇayaḥ samantāt ucchriyantām uttolyan-
tām; kīdṛiçyaḥ: sphuranta uru-maṇayaḥ pradhāna-maṇayo yatra, tādṛiçyaḥ;
maṇimālaiva toraṇa-srak, ity arthah. saudha-mūrdhasu yathā patākā dhū-
yante vāyunā, tathā kriyantām, ity arthah; patākās tatra 'āropyantām, iti
paryavasitārthah; kīdṛiçyaḥ: Amarapati-dhanuḥ yad dhāma nānā-varṇām
tejas, tadvac citrāḥ, citrāṁbarāḥ patākāḥ, ity arthah.)

Z. 9. pratyāsannaḥ atisamipam āgataḥ. yasmāt kāraṇāt atinikāṣa-vartī,
tat tasmāt kāraṇāt pratyudgamanena sammukha-gamanena, ity arthah.

Z. 13. (K. vishkambhaka-lakṣhaṇam uktam eva prathamāṅke; vaṭu-
sāhityena prayojyatvān na 'ayañ praveçakah.)

P. 27.

Z. 1. vibhavataḥ iti, vibhavana sva-sāmarthyena Mahāmohaḥ praviçati,
ity anvayaḥ; ca-kāro 'bhinna-kramaḥ; parivdraç ca sevaka-vargaç ca, pra-
viçati ity asya 'anushaṅgaḥ.

Z. 2. nirāṅkuçā jaḍadhiyaḥ nirmalyādā mūdhāḥ. nirāṅkuçatvañ praka-
ṣayati lokāyatika-matena: ātmā, iti.

Cl. 16. dehād vyatirikta-mūrtir ātmā 'asti, sa ātmā lokāntaritaḥ svarga-
lokañ gataḥ phalānām svargādinām bhoktā iti yad, iyaṁ ākāṣa-taroḥ pra-
sūndī ākāṣa-vṛikṣa-pushpāt svādu-phalasya madhura-phalasya prasūtau ut-
pattau prathīyasī mahatī āçā, ity arthah. — (K. dehād vyatirikta-mūrtir
deha-bhinna ātmā asti, sa ca lokāntaritaḥ paraloke gataḥ san karma-pha-

lānām bhoktā; iyaṁ ācā alikārtha-vishayā, ātmana eva deha-bhinnaṣya 'abhāvāt, ity āha: ācā, iti. prathīyasah prīthor ākāṣa-taroḥ prasūnād anantaram svādu-phala-rūpa-prasūtāo eva 'iyam ācā, ity arthah; ākāṣa-tarv-ādy-alikatvāt.)

Z. 7. ukte 'rthe upapattim āha: *idaṁ ca, iti. sva-kalpanayā, na tu paramārtha-vicāraṇayā, ity arthah. avashṭambhena aṅgikāreṇa. durvidagdhair durbuddhibhiḥ. — (K. idaṁ ca jagat sva-kalpanā-nirmitaḥ padārthaḥ ṣarira-bhinna ātmā tad-avashṭambhaiḥ tad-avalambanaiḥ, ity arthah.)*

Çl. 17. *bahubhir vācdalaiḥ kolāhala-rasikaiḥ āstikaiḥ vaidikaiḥ nāstikaiḥ vedavāhyā eva satya-vacasah, ata eva nindyāḥ kṛitāḥ. kidṛiṇair āstikaiḥ yad vastu ṣarirād bhinnaṁ ātma-svarūpaṁ, tan na 'asty eva pratyakṣeṇa 'anupalambhāt, tad vastu asti iti mṛishā-jalpadbhiḥ mithyāiva vadadbhiḥ; "ye vayanṁ satya-pramāṇa-vādinah, te nāstikāḥ kṛitāḥ, svayam apramāṇaṁ vadantaḥ, katham āstikāḥ? iti na vidmaḥ," iti tātparyāṁ. yuktiṁ sva-mate darṣayati: hañho ity āccarye 'vyayaṁ, chinntā cheditāt ato asmāt varshmaṇaḥ ṣarirāt prīthak bhinno jivah kair api dṛishṭo yadi, tarhi punah vāraṁ vāraṁ tattvataḥ samyaktayā paṇyata vicārayata; ato jīvo na 'asty eva, iti bhāvaḥ. nanu tarhi acetana-kṣhony-ādina 'ārabdhe katham caitanyaṁ? tatra 'āha: pariṇāmena rūpāntarāyatyā rūpitā utpādita citiḥ caitanyaṁ yasya, saḥ; yathā kramuka-phala-parṇa-cūrṇādinaṁ pratyekaṁ rāga-janakatvābhāvo 'pi, kramukādinaṁ militānāṁ tu rāga-janakatvaṁ, tathā-bhūtānāṁ militānāṁ caitanyotpādakatvaṁ, iti bhāvaḥ. — (K. ātmano 'likatvaṁ darṣayati: yan nāsti, iti. yad ātma-rūpaṁ vastu na 'asty eva, tad asti, iti mṛishā 'eva jalpadbhir āstikair veda-pramāṇyābhyupagantṛibhiḥ nāstikāḥ veda-pramāṇyābhyupagantāro vastutaḥ satya-vacaso nindyāḥ kṛitāḥ. āstikāḥ katham mithyā-vādinah? ity atra 'āha: hañho, iti. hañho ity ākāṣa-sambodhane, he madhyasthāḥ paṇyata āstika-kathānāṁ pramāṇyaṁ tattvataḥ paṇyata; yadi tu itaḥ chinntād varshmaṇaḥ ṣarirāt prīthag jivah kair api dṛishṭah. nanu adarṣane 'pi ṣarira-madhya eva guptas tishṭhati, ity ata āha: pariṇāma, iti. varshmaṇaḥ kidṛiṇāt: pariṇāme kālātikrame rūshitā nashtā citir avayava-saṁcayo yasya, tādrīṇāt; tathā ca 'avayava-saṁcaya-guptatvaṁ api na sambhavati, ity arthah.)*

Z. 13. *eva-ṣabdo api-arthah. amibhir āstikair na kevalaṁ svātmā vāncyate, api tu jagad api, ity arthah. — (K. svachanda-vyavahārādhina-sukha-parityāgād ātma-vāncanāṁ.)*

Çl. 18. *mukhādy-avayavaiḥ hasta-pādādy-avayavaiḥ vapushāṁ tulyatve 'pi ṣarirānāṁ sāmye 'pi varṇa-kramaḥ, brāhmaṇa-kṣatriya-vaīṣya-śūdrāḥ varṇāḥ, teshāṁ kramaḥ dharma-nirūpaṇa-rūpaḥ kidṛiṇah? na yukti-sahaḥ, ity arthah. kiṁ ca: iyaṁ strī vasu ca, iyaṁ parasya strī, parasya vā dhanaṁ, yat yasmād hetoḥ ayaṁ bhedaḥ, tam amuṁ bhedaṁ vayanṁ na vidmaḥ na jānīmaḥ, āstika-kalpita-bheda-vyavahāro 'narthakah, ity āha: hiṁsāyāṁ vaidika-hiṁsāyāṁ, atha vā strīṇāṁ yatheshta-gamane yathecchāṁ sva-parastrīṇāṁ parva-kāle 'pi suratābhyāse, para-sva-grahe para-dhana-grahane*

tātyādhārya-kathāh kartavyākartavya-vicārāh, yady api vapushām sāmānī stri-puṇī-bhidā na, *tathāpi nishpaurushāh purushārtha-bhāh kurvate*; arthakāmā eva parama-purushārthau; na dharmo, nāpi mokshas, tatra pramāṇābhāvāt, iti bhāvah. — (K. varṇa-kramo brahma-kshatra-viṭ-çūdrātmaca-varṇa-kramah *kidrīçah* kiṇ-pramāṇakah? na hi çarire sansthāna-viçeshas tad-bhedako 'sti, ity āha: *tulyatve*, iti. *mukhādya-avyavair vapushām tulyatve* saty api, ity arthah. *yoshā* stri idam vasa dhanam vā *parasya*, ity arthabhedam vayanā na vidmah, *yoshā-vasanoḥ sambandhi-viçeshiyatva-paricāyaka-dharmābhāvāt*, iti bhāvah. *tathāpy* amī āstikāh *hiṇsāyām*, *striṇām yatheshṭagamane*, *para-iva-grāhe* ca yat *kārya-kathāh kurvate*, tad amī *nishpaurushāh svāchhandya-rūpa-purusha-kṛtīya-rahitāh*.)

Z. 18. *saçlāghām sagarvām. lokāyatam eva çāstraṁ cārṇakam çāstram* eva, ity arthah. *tattvāni satyāni paramārthanī. bhūtāny eva çarirākāra-pariṇatāni celayante jñāna-janakāni. paralokaḥ svargādīh. apavargo mokshah. asmad-abhiprāyānurodhind* asmadiya-tātpariyānusāreṇa. — (K. *lokāyatam* cārṇaka-çāstram. *vāyavah*, iti, vāyor api tan-mate tvāca-pratyakshatvāt. *bhūtāni* prithivy-ap-tejo-vāyavah *celayanti* jñānāni janayanti, çarire iti çeshah. *mṛityur eva*, iti pāralaukikasya 'ātmano 'bhāvāt, iti bhāvah.)

P. 28.

Z. 5. (K. Cārṇakasya sūcitatvāt tat-praveçam āha: *tata pravīçatī*, iti.)

Z. 6. *daṇḍantīh rājanītiḥ. atraiva rājanītyām eva vārtā 'antarbhavati* rāja-sevā-pratipādikā nītir antarbhavati. *trayī veda-trayī dhūrtāldīpāh* vaiçakānarthaka-vacanām. *veda-vacasām apramānyena dhūrta-pralāpitatvām* samarthayati: *svarga* iti.

Çl. 19. *kartāraç* ca *ritvijah*, *kriyāç* ca *homādi-rūpāh*, *dravyam* ca *purodhāsādi*, *etad-vināçe yajomanām yajamānām yudī svargah*, *tataḥ tarhi dāvāgni-dagdhdām bhūruhm* vṛikshānām *phalam bhūri bahu syāt*; akāraṇa-kāryotpatter ubhayatrāpi *tulyatvāt*, iti bhāvah. — (K. *vārtāpi* 'iti, *vārtā* trayī *daṇḍanti-bodhikā*, trayy api *daṇḍanītyām* antarbhavati, ity arthah. — *dhūrta* 'iti, *daṇḍanti-bodhika-trayy-atiriktā* pāralaukika-phala-bodhikā *trayī*, ity arthah. *pāralaukika-phalāsambhavāt* ity āha: *tathā hi*, 'iti. *kartā* tāvat paraloke phala-bhoktā, *kriyā* ca phala-dāyikā, *dravyam* ca paraloke bho-gārtham diyamāna-suvarṇādikaṁ, *eshām nāçe* 'pi yadi *svargah* pāralaukika bhoga, ity ato *dāvāgni* 'iti, *nushtādm* api *vṛikshānām* bhūri phalam *syāt*, ity arthah; tadā ity-arthe *tataḥ* iti.)

Çl. 21. *tatraiva yukty-antaram āha: mṛtānām* iti. *nirōdhasya* *vina-shṭasya. snehaḥ* *tailādi*. *atirohitārtham* anyat. — (K. *yajñādi-bodhikāyāh* çruter apramānyam sādhayitvā, *çrāddha-bodhikāyāh* çruter api tat sādha-yati: *api* ca iti. *ātmano 'bhāvan* *nirāçrayā* yadi *trīptīh* *çrāddhena* janyate, tadā *nirvānatvena* *alpābhāvāt* *nirāçrayaiva* *çikhā* *snehana* janyatām, ity arthah.)

Z. 14. (K. çishyoktir iha paiçaci bhāshā. — parāko vrata-viçeshah, shashthakālāḥ shashthakāla-bhojanam, upavāsa-dvayānantara-nakta-bhojanarūpah.)

P. 29.

Z. 1. vañcaka-praṇīta-çāstra-pratāritānām āçā-modakair manasi paridhṛita-modakair, ity. arthah.

Çl. 22. āyatākshyāḥ viśrita-locanāyāḥ ālīnganam kva? ālīngana-janyam sukham kva? kudhiyām paraloka-sukhepsūnam eśah sakala-loka-prasiddhah dehopaçoshana-vidhiḥ çaritra-çoshana-kartavyatā kva? paraloke pramāṇabhāvād, iti bhāvah. kidriçam ālīnganam: bhujābhyām nipīditam yad bāhvor mūlam, tena bhagnā unnatir yayos, tau ca tau stanau ca, tābhyām manoharam. deha-çoshana-vidhiḥ kaiḥ sādhanaiḥ: bhikṣhā ca, upadāsa ekādaçyādiç ca, niyamaç cāndrāyanādiç ca, arka-marīciḥ sūrya-kirāṇaiḥ, sūrya-sammukhāvalokanena tat-kirāṇair yo dāhah santāpah, etāny eva sādhanāni, tair, ity. arthah. — (K. pratyaksha-siddha-sukha-parityāgena 'alika-sukhārtham duḥkhācaranam āçā-modaka tīptir eva, iti darçayati: paçya 'iti, kva 'ālīnganam iti. āyatākshyā dirgha-nayanāyā ālīnganam kva? kudhiyām dhūrta-pralāpa-veda-pratāritāstikānām bhikṣhādibhir dehopaçoshana-vidhir eśa ca kva? ity. arthah. ālīnganam kidriçam: bhujābhyām nipīditau, ata eva bāhumūle sva-vakṣah-pārçva-dvaye bhugrau namitau yau stanau, tābhyām manoharam.)

Çl. 23. duḥkhena upaśiṣṭam sammiçritam duḥkha-saivalitam viśaya-saṅgamāt vanitādi-sambandhāt janma yasya, tādriçam sukham tyājyam, ity. eśā pūrṇam mūrkhā-vicāraṇā mūrkhā-vicāraṇam eva; dṛiṣṭāntena prakāṣayati: bhoḥ çishya! kaḥ pumān hitārthī, hitam iṣṭam arthah prayojanam asya 'asti, 'iti hitārthī, sitāḥ çvetāḥ, ata eva uttamāḥ taṇḍulāḥ, tair ādhyān pūrṇam vṛthiṇ çāllu tusha-kaṇopahitān tusha-kaṇa-yuktān, nāma iti niçcayena, jihāsati hātum icchati? na ko 'pi, ity. arthah; yadi tyajati, tadā sa mūrkhah, ity. arthah. — (K. viśaya-saṅgama-jam sukham duḥkhopaśiṣṭam iti kṛtvā tyājyam, ity. eśā mūrkhā-vicāraṇā. bhoḥ ko hitārthī tusha-kaṇopahitān sitotama-taṇḍula-yuktān vṛthiṇ jihāsati tyaktum icchati? duḥkha-hetutvāt tusha-kaṇā duḥkha-sthāniyāḥ, sukha-hetutvāt sitotama-taṇḍulāḥ sukha-sthāniyāḥ.)

Z. 15. upajanayanti prapayanti. vilokya 'ity-ādi, praṇāma ity-antam atirohitārtham.

P. 30.

Z. 2. (K. Kaler iti, kali-kālasya 'ity. arthah.)

Z. 3. bhadram kuçalam auyāhatam na vyāhatam, na 'upadrutam, ity. arthah.

Z. 4. nirvartitah kṛtah kartavyasya kārya-jātasya çesho yena, saḥ; kṛta-kāryah sevakas tv ativa prabhūnam priyah, iti bhāvah. sampādita-kāryasya bhṛityasya prabhu-darçanam mahate guṇāya, ity. āha: ājñam iti.

Cl. 24. "yah" ity adhyāhārah, "sah" ity api. yah prabhūnām pādāmburahaṁ pādāmbujam namasyati, sa dhanyah. kīdrīṇaḥ sah: uccair atīcayena pramodaṁ prakīrīṣṭānandaṁ yathā syāt tathā anumoditaṁ santoshāspadī-kṛitāṁ darṇanaṁ yasya, tādrīṇaḥ san. kiṁ kṛtvā: prabhūnām mahatīṁ sānandāṁ ājñāṁ avāpya, dvishatām ripūṇāṁ nipāte vināṇe kṛite sati, tām ājñāṁ nirvartya sampādya, sapadi tasminn eva samaye labdhah sukha-prasādo yasya sah, tādrīṇaḥ san, ity api yojyam. — (K. bhavad-ādishṭa-kāryāṇa ceshah kiyaṁ asti, nivartita-tac-chesah san, sadāiva pāda-mūlāṁ draśtum icchati, atas tad-artham āpātato na 'āyātah, ity arthah. nivartita-prabhv-ādishṭa-samasta-kārya eva yah prabhūnām pādāmburahaṁ namasyati, sa eva prabhūnā 'anumodita-darṇanaḥ san dhanyah, ity āha: ājñāṁ iti; mahatīm prabhūnām ājñāṁ avāpya, dvishatām nipātāt tām ājñāṁ nishpādya, sapadi labdha-svīya-sukha-prasādaḥ san; sukha-prasāda-darṇanaṁ tasya nishpādita-kāryatvam anumāya, prabhūnā 'anumodita-darṇanaḥ sann eva; dhanyo bhṛityah prabhūnām pādāmburahaṁ namasyati, ity arthah.)

Cl. 25. "kiyat sampannaṁ?" iti praṇe (Z. 10), uttaram āha: vyatita 'iti. mahājano dhārma-paro lokah brāhmaṇādīḥ yatheshṭa-ceshtām avihita-ceshtām para-stri-gamana-madya-pānādi-rūpāṁ gamitah prāpitah. kīdrīṇo mahājanaḥ: vyatita-vedārtha-panthāḥ sandhyāgnihotrādīr yasmāt, sah. kīdrīṇo ceshṭām: prathīyastīṁ pracurām. mahāmoha eva tatra hetur, ity āha: tad iti. hi niṣcītaṁ atra dharmā-tyāge ahaṁ Cārvākaḥ Kalir vā na hetuḥ yataḥ, tat tasmāt kāraṇāt prabhv-prasādaḥ pauruṣam puruṣasya karma tanoti vi-stārayati, ity arthah. — (K. mahājano vyatita-vedārtha-pathas tyakta-veda-bodhita-mārgah san, yatheshṭa-ceshtām gamitah bhakṣaṇa-ṇīṇādi-vyavahāre svacchandah kṛitah, ity arthah. tad iti. idam puruṣam prabhv bhavataḥ prabhava eva tanoti, na Kalir na cāpy aham atra hetur, ity arthah.)

Z. 16. trayāṁ eva 'iti, veda-tray-uktāṁ dharmāṁ, ity arthah. dādryo Vṛihaspatīḥ. — (K. kutra kutra deṣe kīdrīṇaṁ kṛitam ity atra 'āha: tatra 'iti. ṣama-damādīn apvetu iti veda-bodhitatvād eva ṣama-damādīnām, iti bhāvah.)

Cl. 26. tridaṇḍam trayo daṇḍa yasmin karmaṇi, tat tridaṇḍam saṁnyā-sah, ity arthah. bhasma-guṇḍanaṁ sarvāṅge bhasmōddhūlanaṁ. jivikā jivana-hetuh. — (K. vedārtha-nirdhāraṇa-rūpāḥ buddhyā tapah-kleṣa-mahatva-rūpa-pauruṣeṇa ca kīrānām agnihotrādīkaṁ jivikā para-pratāraṇena dhanōtpādikā, iti Vṛihaspatīr āha, ity arthah. trayo daṇḍa yatra 'iti bahuvrīhiṇā tridaṇḍam vratam, ity arthah, anyathā tridaṇḍi 'ity eva syāt.)

P. 31.

Z. 1. tena kāraṇena Kurukṣhetrādīḥ dī-pada-saṁgrāhya-Māyāpurt-Kedāra-Badarīkṣameshu devena mahārājena Mahāmohena, ity arthah. vidyā ca prabodhaḥ ca, tayoṛ udayah. — (K. Kurukṣhetrasya pācātya-de-ṣṭvān mukti-kṣhetratvāc ca.)

Z. 7. *tad-anugrihīṭānvayam* iti, *tayā* Viṣṇubhaktiā *anugrihīṭā* *anvayo* vañças yasya, tam *ālokyitum* na *prabhavāmah*, kimuta sākṣhā Viṣṇubhaktiū. *avadhātavyam* sāvadhānena bhavitavyam.

Z. 10. *ātmagataṁ* sva-manasy eva vadati, na vahir, ity arthah. *dhā* pīdāyām. *pratipakṣeshu* çatrushu. — (K. *ātmagataṁ* iti manahkathāyām; *prakāçam* iti tad-anantaram vyaktoktau.)

Z. 14. *anavahitena* asāvadhānena.

Çl. 29. *rājāṁ alpo* 'pi *ripuḥ vipāka-dāruṇaḥ* duḥkha-dah, *arunā* marmāsthānaṁ tudati 'ity *aruntudaḥ*; uktam artham dīrghayati: *udvejayati* 'iti, *udvegūṁ* janayati. *çesham* sugamaṁ. — (K. *rājāṁ alpo* 'pi *ripur vipāka* kena kukārya-gḥaṭanayā *dāruṇaḥ* san, *aruntuda* mabā-duḥkha-dāyako, "bhavati" iti *çeshah*. tatra dīrghāntam āha: *udvejayati* 'iti. atra pakshe *vipākaḥ* kṣhatasya pakvatā.)

P. 33.

Z. 1. *asatsaṅga* ity-ādi dauvārika-sambodhanaṁ.

Z. 6. *hagge* iti çabdo asmad-ekavacanaṁ. *nirūpyamāṇam* diyamānaṁ. — (K. *praviṣṭa-purushasya* 'uktiḥ pañçāc bhāṣā.

rāja: *bhāṭṭārako*, devas; tat-sutā bhartīdārikā; iti nātaka-bhāṣā-koshe. *bhāṭṭāra* eva *bhāṭṭāraka* ekadeçe mleçça-bhāṣā kerako 'dhīne deçl. *rājakulaṁ* rājadhāni. *yāvat tāvat*, dvayam api vākya-lankāre.)

Z. 11. *paramaḥ* ca 'asāv *çvaraḥ* ca, tādriço yo *Mahāmohaḥ*. *bhadrām avydhataṁ* kalyāṇaṁ nirvighnaṁ. *tad etad pramāṇam* iti *jñātā* devo, "vadati" iti *çeshah*. *atimugdhāḥ* atīçayena mūḍhāḥ. *çānteḥ* indriyopaçamāt. *asydh* çānteḥ. — (K. *upajapta iva* 'iti nigūḍhaṁ kathā upajāpah, nigūḍha-kathita iva, ity arthah; *vairāgyam* utpannam iti sambhāvanayāiva *vairāgyā* dibhir upajapta iva 'iti likhitaṁ, vastutas tu *vairāgyotpattir* agra eva bhaviṣyati, pañcamāṅke ca tad bodhyaṁ. *yataḥ kāmād vichīdyā* 'iti nishkrāmenāpi kemacit kenacid dharmācaraanāt.)

Çl. 28. indriyopaçamābhāvaṁ prakāṣayati: *dhātā* 'iti. *Dhātā* Brahmā *viçvasya* *viçisṭā* yā *śriṣṭis* tan-mātre *nirataḥ* tatparah. *Dakṣādhvāra-dhva* *nsano* Dakṣa-yajña-vināçako devo 'pi Trinetro 'pi *Gauri-bhujābhyām āṭe* *shah* ālīnganaṁ, tena janito ya *ānandaḥ* sukhaṁ, tena *viçeṣeṇa ghūrṇamā* *ndni nayanāni* yasya, saḥ; etena "kāmaśakto Mahādevaḥ" iti samarūci. *Daityārīḥ* Viṣṇuḥ *Kamaldyūḥ* Lakṣmīyāḥ *kapolaṁ* gaṇḍasthalaṁ, tasmin *makarī-lekhā* matsyākṛtiḥ *patralekhā*, *tayā ankitaṁ* cihnitam *urah-sthalaṁ* yasya, saḥ; etena "ayam api kāmāśaktaḥ" ity abhāni; *abdhaḥ* kṣhira-samudre *çete* svapiti. etādriçeshu siddheshu çānti-abhāve, *itareshu* prāṇishu *çānteḥ* *kā nāma kathā?* na kāpi, ity arthah. — (K. çāntis tāvat sātvikānam eva bhavati, sātvikā eva na santi, 'ity āha: *dhātā*, 'iti. *viçva-vidhānaṁ* rājasika-kṛtyam eva, 'iti *Dhātā* na çāntaḥ. rahasya *Gauri-bhujā* 'ity-ādinā kāmītvam, *Dakṣa* 'ity-ādinā tāmāsikatvam api tasya darçitaṁ, iti na tatra

sutarāṇi cāntiḥ. *Daityāreḥ* ca tāmasikatvenaiḥ Daitya-himsakāḥ, *Kamald* 'ity-ādinā tasya karmīṇāṃ ca pratipāditaṃ; *ceṭa* 'bhdāḥ ity anena nidrāsa-ktvān na tatra cāntiḥ, atas ta eva yadi na cāntāḥ, tadā kshudreshu itare-
shu jantushu nāma sambhāvanāyāṃ kā kathā cānter, ity arthaḥ. *kapola-*
makari-patraṃ nava-pallava-nirmīta-makari-rūpaṃ kapola-bhūṣaṇaṃ, eva-
vaksyasi tat-kapolārpaṇāt tad-āṅkita-vakṣaḥsthalatvaṃ Daityāreḥ. —)

Z. 18. Kāma-dūtasya nāma *Jālma* iti asamikshya-kāritvāt; 'jālmo 'sa-
mikshyakāri syāt' ity Amarah. *ādeṣam* ājñāṃ pratipādaya kathaya. *durācayo*
durhridayah. — (*K. jālma* 'iti, nikṛṣṭa 'ity arthaḥ.)

P. 34.

Z. 5. ko 'bhyupāyāḥ ity, "cānti-nirākaraṇāya" iti ceshah.

Z. 11. *mahārājena* pratipakṣaṃ caturtvāṃ. *dīma-nirapekṣhitāṃ* svātmā-
pekṣā-rahitaṃ sva-jīvana-rahitaṃ.

¶ *Cl. 20.* *bhuvanāṃ* bhd-maṇḍalaṃ *andhī-karomi* anandham andhaṃ sam-
pādayāmi, tathā karomi 'ity *andhī-karomi*, dṛiṣṭy-agocaraṃ karomi, 'ity ar-
thaḥ; *badhī-karomi* crottra-hīnaṃ karomi. *dhīraṃ* dhairya-yuktam, "adhīratām"
iti ceshah, *acetanaṃ* sahrīdayaṃ *acetanātām* hīdaya-ḥṇyatām *nayāmi* prā-
payāmi, andhikaraṇādeḥ prayojanam āha: *yena* *kṛtyāṃ* kartavyāṃ na pa-
cyati, 'yena *hitaṃ* na cṛiṇoti *dhīmān* buddhimān *api*, *api*-cābdāt tāṃ na
'ākālayati 'ity arthaḥ, *yena* *adhītaṃ* pāṭhitaṃ dharmacāstrādi na *prati-*
bandhāt na smarati, 'ity arthaḥ. — (*K. bhuvanam andhī-karomi*, *dhīraṃ*
badhī-karomi, *acetanaṃ* janam *acetanātām* *nayāmi*, *yena* 'andhikaraṇena
kṛtyāṃ na *pacyati*, arthāḥ *janah*, *yena* *badhīkaragena* *hitaṃ* na *cṛiṇoti*,
yena 'acetanātā-nayanena 'adhītam arthaṃ *dhīmān* na *pratisandhate*, ity
yathā-saṅkhyam andhikaraṇādeḥ kāryāṇi kṛtyādarṣanādinī bodhyāni.)

P. 35.

Z. 1. *mad-upagṛihītāḥ* lobhavantah. *mano*-'bhildāḥ-rūpā yā *nadi-param-*
parā, tāṃ eva, ity arthaḥ. — (*K. mad-upagṛihītāḥ* "janāḥ" iti ceshah.)

Cl. 30. *ete mama dantino* gajāḥ *santi*; *kidṛiṇā* dantinaḥ: *mada-jalena*
dāṇedakena *pramāṇāni* *gaṇḍa-sthālāni* *yeshāṃ*, te. *ete* ca *mama* *turagāḥ*
santi; *kidṛiṇā* *turagāḥ*: *vātavaḥ* vāyuvad *vyāyataṃ* viṣeṣeṇa *vistṛitaṃ* yathā
syāt tathā *patanti* *gacchanti*, *tacchillāḥ*. *bhūyo* 'pi *punar* *api* *parān* anyān
lapse prāpsyāmi. *kiṃ* ca: *etad* *labdham* prāptaṃ; *idam* *punar* *labhe* prā-
ptomi; *idam* *labdhād* *adhikaṃ* *dhyāyatām* *cintayatām* *nṛiṇām*, *cintayā* *jura-*
jaraṃ cithilāṃ *ceṭo* *yeshāṃ* te, *tādṛiṇāṃ* prāṇināṃ, *nāma* ity niṣcayena,
cānteh cānti-mārgasya *kā kathā* *kā vārtā*? *api* tu na *kāpi*, 'ity arthaḥ. —
(*K. labdhādhikaṃ* *dhyāyatām* *janāṇām*, *nāma* *sambhāvanāyāṃ*, *kā cānteh*
kathā? *tatra* *labdhādhika*-*dhyānaṃ* *darśayati*: *santy* *ete*, ity. *mada-jalāṃ*
pramāṇa-gaṇḍa-sthālā *ete* *mada-dantino* *mama* *santi*; *vātavaḥ* *vyāyata*-*pātino*
dirgha-*vegāḥ* *turagāḥ* *ca* *mama* *santi*; *bhūyaḥ* *punar* *api* *aparān* *danti*-*turagān*
lapse; *etad* *danty-ādikaṃ* *labdham*, *idam* *buddhi*-*stham* *punar* *labhe*; *idam*-

çabda iti-çabdârthe, iti labdhâdhikam dhyâyatâm, ity arthah. nrîṇâm kîdri-
çânâm: cintâ-jarjara-cetasâm.)

Z. 7. mat-prabhâvâḥ mama krodhasya sâmarthyam.

Çl. 31. Surapatir Indraḥ Têśhtram Tvashṭur apatyam putram Vritrâ-
suram apâtayat amârayat. candrârdha-cûḍaḥ candra-çekharo Devaḥ Brahma-
ṇaḥ çiraḥ achinat chedayâmsa. Kauçiko Viçvâmitraḥ Vaçishṭha-tanayân
putrân â samantât, sarvân ity arthah, aghâtayat amârayat. krodhâkrântâ-
nâm etâni caritrâni, 'iti dhvanitam. sâkshât paurusham sviyam âha: vidyâ-
vanti 'iti. aham Idriçâny api kulâni kshanât çighram eva uddhartum utka-
rshena hartum nâçayitum içaḥ samarthah. kîdriçâni kulâni: vidyâvanty api
jñânavanty api, kîrtimanti yaçasviny api, sad-âcâreṇa veda-vihitâcâreṇa ava-
dâtâny api nirmalâny api, proccaiḥ pauruṣa-bhûṣhaṇâny api atîçayena puru-
ṣârtha-bhûṣhaṇâni, evaṅguṇa-yuktâni nâçayitum sâmarthah, kinu punar
anyâdriçâni, 'iti bhâvâḥ. — (K. krodhah svabhâvam darçayati: Têśhtram
iti. hînsâyâḥ krodha-mâlakatvât Vritrâdi-hînsâm darçayati: Tvashṭuḥ putram
Vritra-nâmanam Surapatir Indro 'ghâtayat jaghâna, svârthe kâritam. . can-
drârdha-cûḍo Mahâdevo Brahmaṇaḥ çiro 'chinat; purâ hi Brahmâpi pañca-
çirâ âsit, tasya 'ekam çiro Maheçena chinnam, iti paurâṇiki kathâ. Kauçiko
Viçvâmitro Vaçishṭhasya çatam tanayân Râkshasa-dvârâ âghâtayat, iti pau-
râṇiki kathâ; âghâtayat iti âṇ-pûrvo bantiḥ. aham vidyâdimanty apr kulâni
kshanât uddhartum unmûlayitum kshamaḥ; sad-âcâreṇa avaddâtâni nishpâpâni.)

Çl. 32. kshetrâdi-maṇḍalântâni yâni, teshâm yâ pratyâçâ prativastv-
adhika-prâpticchâ, tad eva ghanam dîrdham sûtram, tena baddham mano
yeshâm, labdhât prâptâd adhikam dhyâyatâm cintayatâm prâṇabhritâm jîvi-
nâm, bhoḥ tîrîṣṇe! yadi prasidasi prasannâ bhavasi, aṅgâni tuṅgâni cet
tanoshi pushtani cet karoshi, tat tadâ brahmâṇḍa-lakshair api prâptaiḥ
çama-kathâ çama-vârtâ kutah? na kuto 'pi, 'ity arthah, adhikâçâ-vichedâ-
bhâvâd, iti bhâvâḥ. — (K. he tîrîṣṇe devi! yadi prasidasi, aṅgâni cet tu-
ṅgâni tanoshi, bhoḥ tat tadâ brahmâṇḍa-lakshair api kutah prâṇabhritâm prâ-
ṇinâm çama-kathâ çânti-prasaṅgaḥ? prâṇabhritâm kîdriçânâm: kshetrâdi-
kshamaṇḍaleshu yâ pratyâçâ, saiva ghana-sûtreṇa baddha-manasâm, ata
eva tâdriçâ-labdhâdhikam dhyâyatâm; kshetram kedâraḥ, tato 'dhiko grâmaḥ,
tat-sabitam vanam tato 'dhikam, tat-sahito 'driḥ tato 'dhikaḥ, tat-sabitam
aprâptam pattanam nagaram tato 'dhikam, tat-sahitâ 'aprâptâ puri tato
'dhikâ, dvîpo Jambudvîpâdis tato 'dhikaḥ, sapta-dvîpâtmakam kshamaṇḍa-
lam tato 'dhikam, ity evam labdhâdhikam.)

P. 36.

Z. 6. saha dharmacârinyâ mad-vacana-kârinyâ. tshatkara eva sukara
eva, ity arthah.

Çl. 33. krodhasya svarûpam darçayati: kâ 'iyanî iti. kuṭilâḥ vakrâç ca
te vitâḥ jarâç ca, tadvat suhric-ceshṭitam saubârda-ceshṭitam yeshâm, tâdriçâ
amî jñâtayah ke? na ke 'pi, ity arthah; pitr-âdinâm apy upâlambhe, an-

yeshām upālambhe kaiva kathā, 'ity abhiprāyaḥ. krodha-vahneḥ sphuliṅgāḥ aṅge çaritre viratiṁ virāmaṁ na dadhati na urari-kurvanti; kuta, ity āha: yāvad eśhām bandhv-ādinām akhilaṁ samastaṁ kulaṁ āgarbhaṁ garbhāva-dhinaiva niḥçeshayāmi niḥçeshaṁ karomi, tīvāt sphuliṅgā na viratā bhavanti, ity arthaḥ. kidṛiçāḥ sphuliṅgāḥ: sphurjantaḥ dedīpyamānāḥ. mārāṇādiṇaiva krodhaḥ çamyati, 'iti. — (K. kuṭila 'iti amī jñātayaḥ, ity arthaḥ. kidṛiçāḥ kuṭilā viṭā dbūrtāḥ, evaṁ-bhūtā eva suhṛic-çeshtitāḥ. eśhām mātṛ-ādinām, dīçyamānānām anyeshām vā, idam akhilaṁ kulaṁ yāvad āgarbhaṁ garbha-stha-paryantaṁ niḥpeshayāmi, tāvan mama 'aṅge krodha-vahneḥ sphurjanto dīpyamānāḥ sphuliṅgā naiva viratiṁ dadhati.)

P. 37.

Z. 3. upakṣhepeṇa upakrameṇa hṛidayam ārdḍhaṁ hṛidayaṁ praty āga-taṁ. upāyāntaram āha: paratantrā çradddhā adhinā. vyākṛaṣṭuṁ tiraskar-tuṁ. — (K. upakṣhepeṇa upanyāseṇa. mṛidutayā kṣhīnatayā. uparatā mṛitā. vinakṣhyati palāyishyati. mithyādrīṣṭīr nāstikatā; veda-prāmāṇyānabhyupa-gantrītayā veda-viçeshopaniṣadaḥ çradddhākarṣhaṇaṁ yuktaṁ eva, nāstika-bāhulyāt, tat-sambandhavattvāt, mauna-vyavahāra-svātantryāc ca tasya vilasiniṭoam. vibhrama eva vibhramavati, svārthe matupā saūjñā kṛitā; veça-vilāsinyāḥ sannidhau tasyāḥ preshaṇasyaiva 'aucityāt.)

Z. 12. (K. yady api mithyādrīṣṭīr mahāmoha-sānnidhya-virater asam-bhavāt cireṇa dṛiṣṭasya 'iti vaktum anucitaṁ, tathāpi sānnidhyecchādhikyāt sānnidhye 'pi asānniddhyāropanādi muktaṁ.)

Z. 14. (K. cetishyati jñāsyati.)

P. 38.

Z. 8. ata upari tad-anantaraṁ. — hṛidaya-nihilayā "mayā" iti yojanā.

P. 39.

Z. 5. praticchanti vāñchanti. saubhāgyasya mahati řiddhiḥ mahariddhiḥ mahā-sampattiḥ, tayā vidhuritaṁ rahitaṁ hṛidayaṁ yāsām, tāḥ. viçarīṣṭhu-lam sva-sthānād bhrashtaṁ nūpuraṁ, tasya jhaṅkāraḥ çabdaḥ, tena mukha-rayā saçabdayā. — (K. ājñām arthāt sviya-patinā tvad-ramaṇe ājñām pra-ticchanti dadati.)

P. 40.

ÇL 34. yā eśhā aganīta-guṇa-grāmā, dolāyā. andolanaṁ calanaṁ, tadval-lole cañcale ye kañkaṇe kara-bhūṣhaṇe, taylor yo raṇatkāraḥ çabdaḥ, sa-uttaraḥ agravartī yatra yasyām kriyāyām yathā syāt tathā sarpatī āgacchaṭi. kidṛiçi: çronī-bhāraḥ nitamba-bhāraḥ, tasya bhāraḥ atīçayaḥ, tena alasā. punaḥ kidṛiçi: ādareṇa prayatnena arthāc chithila-dhammillāt galanti ca tāni mālyāni ca, teshām yā upavṛittīḥ sañvaraṇaṁ, tac-chalam tan-mishaṁ, ta-smād dhetoḥ lilayā utkṣiptau bhujau yayā sà. punaḥ kidṛiçi: upadarçitau

yau kucan stapanu, tatra unmilanti prakāṇanti nakhāṇkāṇāṁ nakha-kṣatāṇāṁ āvaliḥ pañktir yasyāḥ sà. punaḥ kīdriḥ; nilāni yāni indivarāṇi nilotpālāni, teshāṁ dāma mālā, tadvad dirghatarayā dīṣṭyā manāḥ dhayanti prapayanti. — (K. yā eṣā dor-āndolanena hasta-cālanena yāḥ karikaṇa-jhaṇṭhāras, tad-uttarāṁ tat-pradhānāṁ yathā syāt tathā sarpati. kīdriḥ: crotābhāro gurutara-nitamhas, tad-bhureṇa tad-gurutvena alāsā manda-gatiḥ. dara-gulato 'lpa-skhalato mālyasya 'apavṛtṭiḥ sva-sthāna-sthāpanāṁ, tacchalālīlāyā utkṣipta uttolito yo bhujāḥ, tena upadarṣitayāḥ kucayor unmilanti dīṣyamāṇā nakhāṇkāḥ valir yasyās, tādriḥ. nilendivara-dāma-tulyayā dirghatarayā dīṣṭyā mano dhayanti pibanti. yady api 'indivaraṁ tu nilābje ity etāvatyāva nila 'ity asya gatārthatā, tathāpi nila-pada-samabhivyāhare indivara-padasya utpala-mātre lākṣaṇikatvaṁ mayūra-kekādivat.)

Cl. 35. he pīvaroru! mānsale ūrō yasyāḥ sà, tat-sambodhane: bho pīvaroru priye! dalitāḥ prakatitāḥ kucayor nakhāṇkāḥ stanayor nakha-kṣatāṇi yasyāṁ kriyāyāṁ yathā syāt tathā āṅkapālīm ālīnganaṁ racaya dehi. kiṁ kṛtvā: mama āṅkam upetya. bho hariṇāḥkṣi! Čankarāṇke Čankarāraṁ sthītā ca 'asau Himaçaila-sutā ca Himapārvata-putrī, tasyāḥ vilāsāḥ, tasya lakṣmīm cōbhām anukara anukuru; etena "Umā-Maheçvarāv iva nīrādhām āvābhyāṁ sthātavyam" iti dhvanitāṁ. — (K. he pīvaroru plūru! mama 'āṅkam upetya, dalita-kucu-nakhāṇkāṁ yathā syāt tathā āṅkapālīm ālīnganaṁ racaya. he hariṇāḥkṣi! Čankarāṇka-sthītāyāḥ Himaçaila-sutāyāḥ Pārvatyāḥ vilāsa-lakṣmīm anukara sva-vilāsa-lakṣmīm sadriḥiṇi kuru.)

Z. 15. pariṣhvāṅgāt ālīngauāt. parāvṛttāṁ punar āgataṁ.

P. 41.

Cl. 36. sa ko 'pi acintya-sāmarthyāḥ māmmatho Manmathāt Kāndarpāj jātaḥ vikārah pariṇāmah me mama antarovṛtṭiḥ mānasa-vṛtṭiḥ tirayati tiras-karoti. saḥ kaḥ: yaḥ abhinavaṁ ca tad vayaç ca nūtanāṁ vayaḥ, tasya vibhramāḥ vilāsāḥ, tasmād avāptāṁ janma yena, tādriḥ prāç āsīt pūrvāṁ babhūva. māmmatho vikārah kīdriḥ: cittaṁ manāḥ unmāthnāti unmādayuktaṁ karoti, tacchīlāḥ. punaḥ kīdriḥ: vigato viṣayopaplavo viṣaya-sambandho yasmin ānandena, etādriḥ ya ānandas, tena sāndro ghanāḥ. punaḥ kīdriḥ: tava āçleshaḥ ālīnganaṁ, tasmāj janma yasya saḥ. punaḥ kīdriḥ: prauḍhaṁ prema utkrīṣṭā pritiḥ yasmin saḥ. punar iti vitarke; nava iva na jāto na janishyate tādriḥ iva, ity arthaḥ. — (K. abhinava-vayo-vibhramāçāpta-janmā cittaṁmāthi māmmatho yo vikārah prāç tava 'āçlesha-kālataḥ pūrvāṁ vigata-viṣayopaplavānandena viṣaya-vyāpāra-janmānanda-nigamena sāndro vyāpta āsīt, vārdhakyāt kāmīni-sambhāṣhā-rūpa-viṣaya-vyāpāra-janyānanda-rahita āsīt, sa ko 'pi anirvacantiyo vikārah tava 'āçlesha-janmā san antarovṛtṭir antar manasi vṛtṭir vyavasāyau tirayati pratibadhnāti, antar jaḍayati, ity arthaḥ. antarovṛtṭir ity ā pūrvō antaḥ-çabdo 'vyayāḥ, na tv antaḥ-sambandhīnya ity arthe, taddhitāntaḥ tadā āntarir ity eva syāt. punaḥ kīdriḥ: prauḍha-premā sampratīvardhita-premā.)

Z. 6. *bhāvo mano-bhiprāyaḥ, tena 'anubaddhaṁ sampāditam iti.*

Çl. 37. *he vāmṛu sundarōru! hṛidayāt cittāt vahiḥ yo bhavati varteta, saḥ hi niçcitaṁ smaryate. tava smaraṇam ayuktam, ity āha: bhavati iti. mama cittaṁ eva bhūtiḥ, tasyāṁ çdlabhañji 'iva citta-nyasta-putralikā 'iva rājate çobhate; sarvadā citte sattvān na smaraṇam, iti bhāvah. — (K. he vāmṛu he manoñōru! yo hṛidayād vahiḥ sthitah, sa eva smaryate, bhavati tu mac-citta-rūpāyāṁ bhūtau dehalyāṁ çdlabhañji 'iva likhita-kṛtrima-puttalikā 'iva nivāda-sambandhā rājate, ity arthah.)*

Z. 13. *dāsyāḥ putri, kuṭṭini iti gālī-pradānaṁ. — (K. dāsyāḥ putri 'ity adhikshepōktiḥ.)*

Çl. 38. *tām raṇḍām niyāmaka-çūnyāṁ çraddhāṁ pākhaṇḍeshu sad-dharma-çūnyeshu, keçeshv ākrīshya, niyojaya praveçaya. kidriçlū raṇḍām: pratikūlām asmad-ananukūla-kārya-kartrīṁ, akulajām durbhagā-prasūtām, sammati-nivṛittāv anurāgo nāsti, iti durbhagā. kula-kshaye pravṛittatvāt pāpām; pāpāḥ çamādayaḥ kula-kshaya-befutvāt, evam eteshām api pāpatvaṁ, tad-anuvartinīṁ tad-anukūlām. — (K. tām çraddhām keçeshv ākrīshya pākhaṇḍeshu niyojaya. kidriçlū: asmat-pratikūlām, vipakṣa-kula-jātām, pāpām, raṇḍām ity adhikshepōktiḥ, pāpānuvartinīṁ pāpānām vivekādīnām anukūlām.)*

P. 42.

Z. 5. *(K. bhanyamānā 'ity atra "mayā" iti çesbah.)*

Z. 12. *vāsāgūraṁ nivāsa-gṛham, ity arthah.*

Dritter Akt.

P. 43.

Dvitiye 'ñke tattad-dharmānushṭhāna-vaiphalyāya dambhādīn preshayāmāsa Mahāmohaḥ, idānīñ tṛitiye 'ñke Viveka-sainya-parābhavāya pākhaṇḍāḍam-barāḥ samullasati.

Z. 4. *sārañ* aṣrubhīḥ sahitañ. *priya-darṣanañ* priyam ishtañ dar-ṣanañ.

Çl. 1. *sā atrabhavati* pūjyā *pākhaṇḍa-hastañ* gatā vedavābhyā-karākrāntā *kathañ jīvati?* na katham api, ity arthaḥ. *sā* kà: *yasyāḥ amīshu* vakshya-māñeshu *prītiḥ* "asti" ity adhyāhāraḥ. amī ke, tñ āha: *mukta* 'iti. *muktaḥ ātāñko* bhayañ yais te, tādṛiṣāḥ ye *kurañgāḥ* mṛigāḥ te yāsu, tādṛiṣyāḥ *kānana-bhūvo* vana-sthalyāḥ. *skhalanti vāriñi* jalāni yebhyas te, tādṛiṣāḥ *çailāḥ*. tathā *pūnyāni* pavitrāni *āyatānāni* devatāgṛihāni *santatañ* anavarañ *tapo-nishṭhāḥ* tapo-niratāḥ *vaikhānasāḥ* vānaprasthāḥ. "kathañ jīvati?" ity uktañ, tatra dṛiṣṭāntam āha: *cāṇḍālasya* veçma mandirañ, tasya *udarañ* madhyañ *prāptā kapilā* gaur iva; yathā kapilā gaur gohanṛiṇāñ gṛihamadhyāñ *prāptā* katham api na jīvati, tathā bhavati *pākhaṇḍa-hastañ* gatā katham api na jīvati, ity arthaḥ. *kapilā* 'ity anena gavāñ kapilā gaur yathā uttamā, evañ çraddhā çānty-ādināñ madhye uttamā, iti bhāvaḥ. — (K. itaḥ parañ mithyādṛiṣṭi-prayuktayā mahābhairavi-vidyayā ākrishya nitāyāñ çraddhāyāñ karuṇayā saba tat-putryāḥ çāntyāḥ saçokañ tad-vicāraṇāñ: *mukta* 'iti. he *mātaḥ* çraddhe! *yasyā* bhavatyāḥ pūrvārdhokteshv *amīshu prītiḥ*, *sā* bhavati adya *pākhaṇḍa-hastañ* gatā *kathañ jīvati?* *cāṇḍāla-veçmodarañ* *prāptā kapilā* gaur iva; *cāṇḍālo* 'tra gohīnsako yavanādir bodhyāḥ. *prīti-vishayān* āha: *mukta* 'iti, *muktātāñkā* mirbhayāḥ *kurañgā* yatra, tādṛiṣā *kānana-bhūvo* munināñ siddhāçramāḥ, ity arthaḥ. *skhalad-*

vārayaḥ patan-nirjhara-jalāḥ cailāḥ. puṇyāny āyatanaṇi puṇya-devagṛihāḥ. santata-tapo-nishthā vaiḥkhanasāḥ ca yasyāḥ prītir amishu, ity arthaḥ.

bhikṣhām aṭṭivā prayato 'sṭha-māsān,
sāgnir vane tiṣṭhati bhūri-kālān,
yo yatna-līno nakha-loma-dhāt,
vaiḥkhanasān taṁ pravadanti dhlrāḥ;

iti vaiḥkhanasa-lakṣaṇaṁ.)

Cl. 2. mām anilokya adṛishṭvā mādna-bhojana-jalapādāni na kurute, ata eva hetoḥ mayā rahitā cṛaddhā kṣaṇam api na jīvati. iti cānter upayuktīḥ, anena cṛaddhā-cāntyoḥ paraspāra-vyāptir darśitā. — (K. mayā rahitā cṛaddhā muhūrtam api na jīvati, kām api kriyān mat-sānnidhyaṁ vinā na karoti, 'ity āha: mām anilokya, iti.)

Z. 15. viṣamāḥ atyugrāḥ jvalanasya agneḥ jvālāḥ, tāsān kulān samū-
hāḥ, tadvat karṇa-kafūni, ata eva duḥśahāni, ity etad akṣara-ṣeṣaṇaṁ.

P. 44.

Cl. 3. he sakhi! mayā kvacid api kutrāpi, aho ācārye, cṛaddhāyāḥ vārtāpi na 'ākarṣitā khalu niṣcayena na cṛutā. "kva tvayā 'anveshitā?" ity apekṣhāyām āha: nivāra 'iti. nivāraiḥ aranyaçālibhiḥ anikṛtāni cihaitāni saikatāni pulināni yeshān tāni; tathā vaiḥkhanasair vānaprasthaiḥ ākrāntāni yāni saritān nadinān kulāni tīrāni anveshitāni. punar yajvānān yājñikanān gṛihāḥ pratyekān, samidhāḥ, caśāla yūpakatākāḥ, camasāḥ pātra-ṣeṣhāḥ, taiḥ vyāptān, nirūpitāḥ dṛishṭāḥ, ity arthaḥ. eva-kāro api-arthe, catvāro 'py ācramāḥ pratipadān pratisthānān nirūpitāḥ vilokitāḥ. — (K. kiyad an-
vishyatu iti, bahutarānveshaṇaṁ kṛitān, ity arthaḥ. tad eva darśayati: nivāra 'iti. nirūpitā iti lūga-vyatyayena sarvatra 'anveti; tathā ca saritān nadinān kulāni nirūpitāni; kīdṛiçāni: vaiḥkhanasair ākrāntāni, ata eva nivār-
ānīta-saikatāni sikaṭoṭṭhita-pulinānām uñchavṛitty-ānīta-patita-nivāra-cihni-
tatvāt. tathā yajvānān gṛihā nirūpitāḥ, caśāla-camasā yajña-pātre, pratyekam
iti brahmacārī, gṛihī, vānaprastho, bhikṣhuḥ ca, ity ācramāḥ catvāraḥ,
eshān nivāsa-sthānāni nirūpitāni, ity arthaḥ. astu tāvad darśanaṁ, cṛad-
dhāyā vārtāpi, he sakhi, kvacid api na karṣitā, ity arthaḥ; aho ācārye.)

Z. 11. (K. cṛaddhā asti cṛaddhā bhavati, ity arthaḥ.)

Z. 14. adṛishṭam anukūlaṁ nāsti, ity āha: kinu pratikūle vidhātari,
sarvam api sambhāvyaṭe, ity āha: dev īti.

P. 45.

Cl. 4. haṁta iti duḥkhe, vidher daivasya vṛittayaḥ ācarita-rūpāḥ vānāḥ
vakrāḥ sakala-loka-vilakṣaṇāḥ, tad eva darśayati: devī devatā-rūpā Ḡṛih
sākṣhāt Lakṣmīḥ Janakasya ātmā sākṣhāt kāravataḥ kanyāpi Rakṣaso Du-
çagṛivasya gṛiḥe āsīt. bhagavati sarvānushṭhāna-mūla-bhūtā veda-trayī eva
Dānavaiḥ Daityaḥ rasātalaṁ pātālaṁ nītā prāpitā. ca ity aparaṁ, Gan-
dhārasya Maddalānān tanayān kanyān Daityendrah. Pātālaketu-sañjāḥ cha

lāt mishāt upajādra sva-nikātaṁ nitavān; dāityendraḥ upajādra ity atra sandhiḥ cityaḥ. evaṁ cṛaddhāyāḥ pākhaṇḍa-basta-gamane daivau mūlam, iti bhāvah. — (K. Cṛit eva 'avatiṛṇā Janakātmajā Daṣamukharya rakshaso grīhe āst. pūrvaṁ Dānavair bhagavati trayi rasātalaṁ nītā. Pātālaketur Dāityendro 'pi Gundharvasya tanayāṁ Maddlasāṁ chālāj jahdra, ato hanta khede vidher vṛttayo vyavasāyā vdmāḥ pratikulā, viśhamā atyanta-duḥkha-dāyikāḥ; sarvatra paurāṇiki kathā anusandheyā.)

Z. 10. *galan mala-paṅkah sraṇa viśtā-kardamaḥ, tena picchalā ma-
sriṇā, ata eva bībhatsā bhayānakā duḥprekṣyā drashtum asakyā deha-
chaviḥ kāntir yasya, ullūcītā utpātītā cikurāḥ keṣāḥ yena saḥ, mukta-
vasano digambarah. — (K. ullūcīta-cikuro vikṛṇa-keṣāḥ, mukta-vasano
digambarah sa ca 'asau durdarṣanaḥ ca 'iti vighrahaḥ, cikhi-cikhaṇḍakasya
mayūra-pakṣhasya piṇḍikā vyojanau tad-dhastāḥ.)*

P. 46.

Z. 1. *prasphuranto dedīpyamānāḥ ye mayūkhāḥ, teshāṁ mḍlābhiḥ kirāṇa-
paramparābhiḥ udbhāsitaṁ prakāṣitaṁ yad bhuvaṇāntarālaṁ bhuvaṇa-madhya-
pradeṣaḥ tasmān; mārtayāda-maṇḍale sūrya-maṇḍale. — (K. sphuradbhir
mahā-mayūkhair udbhāsitaṁ bhuvaṇāntarālaṁ yena, tādrīce pracayāda-mār-
tayāda-maṇḍale jvalati sati, ity arthah.)*

Z. 3. *tarkhy anantaram eva idānīm eva, ity arthah. naraka-vivartā
naraka-kuṇḍāt uttīrṇo nirgataḥ. Mahāmoha-pravartitāḥ Mahāmoha-preshitāḥ.
— (K. dāṁ smerāṇe.)*

Z. 10. *yathā nīrdiśtāḥ "ya eshaḥ" ity-ādinā pūrvam uktaḥ digam-
barah; asya bhāṣā māgadhi. bhikṣu-kṣhapaṇaka-rākṣasāntaḥpuravāsi-
ceṭakādināṁ māgadhi 'ity uktā. ātmā dīpa iva 'ity uktaṁ, tatra 'ayam
ātmā parichinna-parimāṇah, grīha-madhye ity uktatvāt, yathā dipaḥ ghaṭa-
grīha-prasādodara-prakāṣakah parimita-prakāṣatvāt, evam ayam ātmā ṣaṇ-
rāntah-prakāṣatvāt, tato 'pi svalpa-parimāṇa iti; uktaṁ Jinaiḥ: svalpa ātmā
svalpa-parimāṇah, iti. — cṛāvakāḥ ṣiṣyāḥ. — pudgalaṁ ṣariraṁ, "pudgalo
vapuri ātmanaḥ" iti Dharaṇiḥ; tasya ṣleṣhma-sūtrādri-pūrṇatvāt katham api
na cūddhir, iti bhāvah. paricaraṇaiḥ sevanaḥ. — ākāṅkṣhām svayam eva
'utthāpya 'āha. — (K. kṣhapaṇakaḥ parivrājakaḥ. iyam api paicāci bhāṣā.
etan-mate arhan-nāmā lēvaraḥ, sa eva ca Jina etac-chāstra-praṇetā, jyo-
tiṣha-jñānaṁ ca 'etac-chāstrād bhavati 'iti. etac-chāstra-pratipādyam āha:
navadvāra 'iti. nava-dvāraṁ grīhaṁ ṣariraṁ, tan-madhye jvalad-dipākārah
paramātmā, esha Jinavareṇa paramārtha-saukhyā-mokṣhādo bhāṣhitāḥ, ity ar-
thah; vedānti-nayekta-saṁsāra-mithyātva-nirāsāya 'uktaṁ paramārtha 'iti.
sādhakāḥ snāṇādi-niyamena devatopāsāḥ. puggalaṁ ṣarire tra bhāṣhāyām;
atha 'ātmanaḥ cūddhy-arthaṁ snāna-ṣaucādikām ity atra 'āha: ātmā vimala
'iti. nanu veda-prāmāṇyānabhyupagamād vedoktā ṛishi-paricaryā bhavan-
mate nāsty eva, tataḥ ca: kidrīci ṛishi-paricaryā? iti sādhakānām praṇam
āṇākyan anuvadati: kiṁ bhāṇādhā? iti. sādhakasya praṇottaram āha: dūle*

iti. *carana-prandmah* "kartavyah" iti *çeshah*; *mishtam bhojanam* "dātavyam" iti *çeshah*; *bhavatām dārān ramayatām* *īshindām* *sthāne īshyā-rūpām* *malām* *na kartavyam*, ity *arjhaḥ*.)

P. 47.

Z. 3. *ubhe Çanti-Karune.*

Z. 5. (K. *lāüle* iti *mānye* 'syām *bhāshayām*.)

Z. 7. *pariharishyati* "bhavati" iti *çeshah*.

Z. 12. (K. *ahinsāyā āstika-nāstikobhaya-dharmatvād ahinsā-sakāçāt çravaṇām*.)

P. 48.

Çl. 5. *kīdriçl eshā: duḥkhadaḥ ācāro yasyāḥ sà. kīdriçlām ambām: san ācāro yasyāḥ sà, tām. punaḥ duḥkhadaḥ darço darçanaḥ yasyāḥ sà. priye ātmani darçanam yasyās tām. ity ambā-viçeshanaḥ; ambā 'iva mātā 'iva hita-kāriṇī, tām. eshā durāçā kathanācāna katham api na anusarati, ativi-lakshana-veshatvād, iti bhāvah. — (K. eshā tāmāḥ çraddhā kathanācānāpi mama ambām sātvikām çraddhām na anuharati na sadriçl-karoti viruddha-dharmatvād ity āha: durāçārā, iti.)*

Z. 6. *saugateshu* *bauddha-viçesheshu.*

Z. 8. *buddhāgamah* *Buddha-çāstrābhimāni-devatā-rūpaḥ.*

Z. 9. *upāsakāḥ nāstika-darçana-vicāra-niratāḥ.*

Çl. 6. *sāiva dhī-santatiḥ vijñāna-santatiḥ adhunā idānlū, nirgataḥ vi-shayoparāgaḥ vishaya-sambandho yasyāḥ sà, nlla-pitādy-aneka-vidha-vishayā-kāropaplava-çūnyā, sphurati anupabātā prakāçate; ata eva "aham sarvajño 'smi" iti mantavyam. kasmāt: vigatākhila-vāsanatvāt, viçeshena galitāḥ nashtāḥ akhilāḥ samastāḥ vāsanāḥ saṅskārāḥ, teshām bhāvah tattvaḥ; ta-smāt saṅskāra-kāriṇibhūta-vāsanocchedād idriçl vijñāna-santatiḥ samullasati, ity arthah. sà kā: yatra yasyām dhī-santatau arpitāḥ sampādītāḥ bhāvāḥ ghaṭṭādayo vishayāḥ buddhau kalpitatvād antarvartino 'pi vahir iva vāhyā iva pratibhānti abhijñāyante bhrāntyā; idāḥ viçeshana-dvayam bhāvānām eva sākshān mih sandigdham kshana-kshayinaḥ svarasa-nāçino, na kevalam kshanikāḥ nirātmakāḥ ca nirastā asthirā ātma-sthitir yeshām te. ayam eva prāmāṇiko mārgo bhavadbhir apy anusartavyah, iti bhāva-tātparyam. — (K. atra mate vāsanā-vaçāḥ jñāna-vilasita-mātrah saṅsārah, vāsanā-vigame tu nirvishayā jñānadhāraiva 'avaçishyate, iti tad āha: sākshād iti. yatra dhī-santatāv arpitāḥ sākshāt kshana-kshayina eva bhāvā nirātmakā deha-bhinnātmā-rūpa-padārthāntara-rahitā vahir iva jñāna-bhinnā iva pratibhānti, sāiva dhī-santatir adhunā vigatākhila-vāsanatvāt nirvishayoparāgā rahitā sphurati. ajñāna-daçayām vishayopalambhābhāvād vishayāsattvāṅgikāreṇa bhāvānām kshanakshayitvasya sākshāttvam.)*

Z. 15. (K. *mokshaḥ ca 'iti, dehātma-vādinām eshām deha-nāçasyaiva mokshatvāt.*)

Çl. 7. *yatra yasmin saugata-dharme manoharam atisunderam layanam griham; dvāso nivāsa-sthānam "asti" ity adhyābārah; na tu kleśāvahā guhah. abhiprāyānūrūpāh abhilashita-vesha-bhūshānukūlāh bañig-bhāryāh nāryah vā-ravilāsinyah santi; na tu savarpā vivāhitāh. vāñchita-kālam abhilashita-sa-mayam ishtam açanam bhojanam asti; na tu āhnikānantara-kāle eva. mīridu-prastarāh komalāstarāna yuktāh çayyāh santi; na tu kuça-kapthādikāh. vilasanti prakācamānā jyotsnā candraprabhā, tayā ujjalāh çobhamānāh rā-trayāh; kliptāh kṛitāh aṅga-rāgaḥ aṅge kuṅkuma-candanādi-lepo yasmin, etādiço ya ulsavah kāma-mahotsavah suratādi-rūpāh, sgīva kṛidā, tasyām ānundo-bharāh sukha-samūhāh, taih vṛajanti sukhena gacchanti, ity arthah. kīdiçyo rātrayāh: yuvatibhih tarunibhih çradhdā-pūrvam ādara-pūrvam upā-sitāh sevītāh. anena asmākam sukha-muktī sukha-sādhye, anyeshām atikleçā-sādhye, iti bhāvah. — (K. saukhyam darçayati: dvāsa, iti. dvāso griham; liyate upaviçyate asminn iti layanam āsanam, dvayam api manoharam, yan-matā-viruddham iti çeshah. tathā bañijām nāryah sundaryah panya-striyo veçyā vā svābhiprāyānukūlāh. tathā yatheshā-kālam ishtam abhishtam bhojanam. mīridu-prastarā komalāstarāna çayyā ca, yan-matāviruddhā, iti çeshah. tathā yuvatibhih kliptā ye 'ṅgadānṛtsavā tad-rūpāh kṛidānanda-bharai vilasaj-jyotsnā rātrayāh çradhdā pūrvam upāsītā yathā-çradhdam upāsītāh sevītā yānti, yatra mata iti çeshah; idriça-sukhasya tan-matāviruddhatvāt.)*

P. 49.

Z. 3. *taruṇah pragalbhaç ca 'asau, tāla-taruç ca tāla-vṛikshah, tadvat pralambah uccair lamban, lambayamānam kashāyam sagandham piçāṅgam raktam cīvaram vastram yasya. muṇḍitah sacūḍah saçikhaḥ muṇḍa-rūpah pīṇḍo yasya.*

Z. 9. *saṅskriyante vishayi-kriyante saṅskārā bhāvāh, ity arthah. sthāyī paraloke bhoktā. na īrshitavyam iti sarvasya kṣaṇikatvāt dveshershyayoh parasparāsaṅsārgād, iti bhāvah. — (K. tasmād bhikshusho iti, yata ātmā sthāyī nāsti, tasmāt paralokābbhavana, ity arthah.)*

P. 50.

Z. 3. *kṣhapaṇakah digambara-siddhāntah.*

Z. 9. *kasya kṛite vṛatam dhāryate? pralaya-kāle tvaditya-sthiter asa-tvāt mudhā prayāsaḥ, iti bhāvah.*

Z. 11. *asmat-santatau asmad-vijñāna-paramparāyam patitah pravishiṭah kaçcīd vijñāna-lakṣaṇah pravṛitti-vijñāna-santānāntahpāti saṅsāri mokshyate, ity ākhaṇḍalārthah. — (K. vijñānam viçeṣha-jñānam tadiya-mata-siddham mukty-upayogi jñānam, tal-lakṣaṇas tat-siddhah, vāsanā mithyājñānam, santatis caitradhārā, tat-patitah kaçcīc caitro mokshyate, ity arthah. muktiç ca dehātma-vādinām eṣhām bhūta-catusṭaya-viçişṭa-dehadhārā-vigama-rūpam maraṇam eva.)*

P. 51.

Z. 10. *vihāra-dāsi-bhujāṅgo veçyā-bhartā. viçrabdham saviçvāsaṃ.*

P. 52.

Çl. 8. *ko nāma aninditaḥ san, "lokaḥ" iti çeshaḥ, prājyaṃ prakṛiṣṭaṃ, dhātu-mūla-jīva-cintā-lābha-buddhi-paramārtha-candra-sūrya-graṇa-saṃvāda-bhogādinaḥ daça-vidhena sarvajñatvaṃ prakarṣhaḥ, svādrājyaṃ svāntam utṛijya tyaktvā, bhavaṃ iva loke nindyāṃ çāstra-viruddhaṃ piçācatāṃ piçācatvaṃ abhivādāchati abhilashati? na ko 'pi, ity arthaḥ. — (K. prājyaṃ prakṛiṣṭaṃ svādrājyaṃ svargādhipatyam utṛijya, aninditaḥ ko nāma loka-nindyāṃ piçācatāṃ abhivādāchati bhavaṃ iva, ity arthaḥ.)*

Z. 4. *ārḥata-mataṃ tv atyanupādeyaṃ, ity āha: ārḥataṃ, iti. ārḥataṃ api dharma-vedanaṃ dharma-jñānaṃ kaḥ çradddhatte kaḥ svīkaroti? na ko 'pi, ity arthaḥ.*

Z. 8. *anādi-pravṛittena anādi-siddhena jyotiṣhā jyotiḥ-çāstreṇa atindriyaṃ indriyāgocaraṃ yat jñānaṃ, tat-jñāna-pratārītena vañcitena bhavātā atikashṭam atiduhkhāvaham vṛatam āçṛitaṃ aṅgikṛitaṃ, ity arthaḥ. — (K. jyotiḥ-çāstrādibhinātīndriya-jñāna-pratārītena, ity arthaḥ.)*

Çl. 9. *deha-parimitatvam ātmano na sarvajñatvam, ity āha: jñātum, iti. vapuḥ-parimitaḥ vapuṣhā pari samantān mitaḥ çarīra-mātra-parimāṇo jīvo vijñāna-rūpaḥ trilokiṃ jñātum kathaṃ kṣamate, iti kathaya, na katham api samarthaḥ bhavati, ity arthaḥ. trilokyājñāne hetum āha: saṅgatiṃ antareṇa, iti, sambandhaṃ vinā, ity arthaḥ. uktam arthaṃ dṛiṣṭāntena dṛiḍhayati: suçikho 'pi api-çabdāt susneho 'pi dipaḥ kumbha-nihitaḥ kumbhāntaḥ prakṣiptaḥ gṛihasya udare madhye vidyamānaḥ bhāvaḥ padārthān prakāçayitum na çaknoti yathā, tathā sva-prakāço 'py ātmā çarīra-madhye vartamānaḥ parichinnaḥ bhuvanāntara-vartino vahiṣṭhān sūryādin naiva prakāçayed, ity arthaḥ, evaṃ viruddham upapādayatā bhavauto vañcitāḥ, iti bhāvaḥ. — (K. vapuṣhā parimitaḥ parichinno bhavad-ukta-dīpa-kalikā-rūpo vapur-madhyā-vartī jīva ātmā kathaṃ trilokiṃ jñātum saṅgatiṃ pratyā-sattim vinā kṣamate, tat kathaya. kumbha-nihitaḥ suçikho 'pi dīpo gṛihasya 'udare 'pi bhāvaḥ padārthān prakāçayitum na çaknoti sviya-çikhā-saṅgaty-abhāvāt, ity arthaḥ. ataḥ çarīra-pihita ātmā kathaṃ svāsaṇnikṛiṣṭān bhāvaṃ jñāsyati, ity arthaḥ. na ca 'evaṃ Buddhasyāpi kathaṃ sarvajñatvam iti vācyaṃ, tasya 'içvara-rūpatvena saṃsāri-parichinnatvānaṅgikārāt saṃsāri-çaritrāṇāṃ nirātmakatvāt, Buddha-çarīre tu sarvajñeçvarādibhiṣṭhāna-mātraṃ, na tu dīpa-kalikā-kāratayā çaritrāntar-vartitvaṃ, iti bhāvaḥ. varam çreṣṭhaṃ.)*

Z. 14. *ārḥata-mata-dūṣaṇam upasaṇharati: tasmat; iti. loka-dvaya-viruddhāt ihaloka-paralokayor viruddhāt duḥkhāt; ihalokaḥ sukha-rūpaḥ, shodāça-varṣhāḥ striyaḥ, candanaṃ, sumanasāṃ mālāḥ, ayam eva svargaḥ, ihaloka eva naraka-rūpaḥ, ādhayo vyādhayaç ca narakāṇi, tad-bhinne loke*

pramāṇābhāvād, iti bhāvaḥ. sākṣhāt sukhāvaham dharma-nirapekshatayā sukha-janakam.

P. 53.

Z. 3. (K. Soma-siddhāntaḥ, iti; Umayā saha vartamānaḥ Soma Maheṣaḥ, tat siddhāntaḥ, ity arthaḥ. idam apy upanishad-viruddhāyāḥ śaritra-sattve mukter bodhanād, veda-viruddhāgama-rūpatvāc ca nāstika-śāstraṃ.)

Çl. 10. aham jagat paçyāmi. kidriçaṃ jagat: mitho 'nyonyaṃ bhinnam, punar iṣvareḍ abhinnaṃ, yathā mudrikākara-kaṅkaṇādeḥ paraspara-bhede 'pi suvarṇād abhinnaṃ, tathā, ity arthaḥ. kidriço 'haṃ: narāṣṭhi-mālayā mahā-çāṅkhākṣhamālayā kṛitaṃ sampāditam bhūri bhūṣhaṇam yena, saḥ. çmaçāne Kāçyāṃ vasati, tacchilah. nṛi-kaṇāle bhojanaṃ yasya, saḥ. yoga eva aṅjanaṃ, tena çuddham abhrāntam darçanaṃ jñānam yasya, saḥ. etena svīyam vratadhāraṇam darçitaṃ. — (K. mithaḥ parasparaṃ bhinnam api jagad iṣvarān Maheçād abhinnaṃ paçyāmi, yato 'haṃ yogāṅjanaena çuddha-darçanaḥ, darçanaṃ atra cakshuḥ; jagata iṣvarābhinnaṭvena darçanād ātmano 'pi iṣvarābhinnaṭva-darçanena iṣvara-veçatvam āha: narāṣṭhi iti, Maheçasya 'evam-rūpatvāt.)

Z. 12. upaṣṛitya samīpaṃ gatvā.

Çl. 11. are re kāpālika! ity ākshepeṇa. — (K. saukhyaṃ sukhaṃ.)

Z. 17. mokṣa-praṇasya 'ayuktatvād dharmaṃ tāvad ādāv eva ava-dhāraya niçcinuhi, ity arthaḥ.

P. 54.

Çl. 12. naḥ asmākaṃ brahma-kaṇāle kalpitā surā madyaṃ, tasya pānam, tena pāraṇā pushtih, "bhavati" ity adhyāhāraḥ. kidriçānām naḥ: vahnau agnau mastishkeṇa kaṇālāntarvṛitti-rasena āktā militā yā vasa, tayā abhidhāritāni mahāmāṇsāni manushya-māṇsāni, teshām āhutir juhvatām homam kurvatām. kim ca 'anyad api: naḥ asmākaṃ Bhairavo devaḥ arcyaḥ pūjyaḥ. kaiḥ sādhanais, tāny āha: puruṣā eva upahārā upaklīptā balayo balidāna-rūpās, taiḥ. katham-bhūtaiḥ puruṣopahāra-balibhiḥ: sadyaḥ tatksanam eva kṛittaḥ chinnaḥ kāthoraḥ nishṭhuraḥ kaṇṭhas, tasmād viçeshena galat kildam raktaṃ, tasya dhārābhīr ujvalāḥ çobhamānās, taiḥ. no 'smākaṃ Bhairavaḥ Umākāntaḥ arcyaḥ, devaḥ sva-prakāçaḥ. kaiḥ: puri çarire çete puruṣaḥ antarātmā, tad-artham upaharaṇāni samarpaṇāni ity upahārāḥ, ta eva balayaḥ, taiḥ. kidriçaiḥ: sadyaḥ tatksanam eva kṛitta-kāthora-kaṇṭhād iva unnamita-kaṇṭhād iva vīgalad-amṛita-dhārābhīḥ çobhamānaiḥ. mastake bhavam mastishkam payāḥ, tena āktā kāntimatī yā vasa snehaḥ, tena abhidhāritāḥ siktāḥ mahāntyo viṣayeshu pravṛittā buddhi-vṛittayaḥ tā eva māṇsāni, teshām āhutayaḥ agnau Çiva-mūrtau juhvatām Çivārpaṇāni kurvatām, ity arthaḥ. kim ca: no 'smākaṃ brahmarandhropalakṣhitāḥ kaṇālo brahma-kaṇālāḥ, tatra kalpitā vidyamānā surā cāndrikalā, tasyāḥ pānena pāraṇā-vrata-samāptih; ata eva ayam Umayā sahitaḥ Soma, tasya siddhāntaḥ. —

(K. *brahma - kapāle brāhmaṇa - mundaṣṭhi - khaṇḍe kalpitādyāḥ surdyāḥ pānena no 'smākaṁ pdrāṇā upavāsānantara-bhojanam. naḥ kīdriçānām: mastiṣhkaṁ çātrīnāṁ tailāṁ, tena āktayā vasayā majjayā abhigñāritānām siktānām mahāmāṇsānām nara-māṇsānām dhutir vahnau juhvātām, tathā Mahābhairavo devo Maheça no 'smākam arcyāḥ. arcanopāyam āha: puruṣa, iti; upahṛita-valibhir, ity arthah. kīdriçaiḥ: sadyaḥ kṛitto yaḥ kāthoro dṛi-dhaḥ kuṇṭhas, tato vigalantiyā kīdāla-dhārayā çonita-pravāheṇa ulvanair bhi-shanair, ity arthah.)*

Z. 5. (K. *dāruṣa, iti, ahinsakatvād Baudhānām.*)

Z. 7. *vipralabdhaḥ dharmād vyāyitah. — (K. varāko nikṛiṣṭah.)*

Z. 8. *pākhaṇḍāpasada pākhaṇḍādhamā. cūḍāla-veça cāṇḍāla-veça. —*

(K. *apasado 'dhamah. vedānta iti; vedāntaikadeçi-çāstra-prasiddhaḥ, ity arthah.*)

Çl. 13. *aham, Harir Viṣṇuḥ, Haro Mahādevaḥ, Surdyā Indrādayaḥ, jyeshṭhāḥ vayasā, çreshṭhāḥ sāmārthyena, tām surdā devān dhare ānaye. viyati ākāçe vahatām gacchatām nakṣatrāṇām gatir api ruṇadhmi. kim ca: nagāḥ parvatāḥ, nagarāṇi puttānāni, taiḥ sahitām imām mahim prithivīm ambhaḥ-pūrṇām vidhāya udaka-pūrṇām kṛtvā, tat toyām jalām kalāça-çakā-laiḥ kṣayena çighraṁ eva pibāmi. Bhairavopāsakānām asmākam Soma-siddhāntinām idriçāḥ prabhāvah, iti bhāvah. — (K. Harir Viṣṇuḥ, Haro Maheçaḥ, Surajyeshṭho Brahmā, etām surdā aham iha dhare ānayāmi. viyati ākāçe vahatām calatām nakṣatrāṇām gatir api ruṇadhmi pratibadhnamī. naga-nagara-sahitām imām mahim ambhaḥ-pūrṇām vidhāya, sakalām tat toyām pibāmi, etat sarvām kalaya paçya, ity arthah.)*

P. 55.

Z. 2. *khadgam ākṛiṣhya koṣhān niṣārya. — (K. tan na marṣaṇīyaṁ na kṣamaṇīyaṁ.)*

Çl. 14. *Bhargasya gñihitām Mahābhairavlū, ḍaman çabdaṁ kurvan yo ḍamaruḥ vādya-viçeṣhaḥ, tasya dānkrītiḥ dān-karaṇām çabdaḥ, tena hūtaḥ āhūto yo bhūta-vargaḥ Piçāca-samūhaḥ, tena sārḍhaṁ saba rudhiraiḥ dhi-nomi prīṇayāmi. kīdriçai rudhiraiḥ: eṣa yaḥ karālo bhayāvahaḥ karavālaḥ khadgas, tena nikṛittām chinnaṁ yat kaṇṭha-nālam, tasmād uccalanto udga-cchanto bahulāḥ phenilāḥ sapheṇā buddbudaughdḥ yeshu, taiḥ. — (K. so 'haṁ, ḍamad ity avyakta-çabda-kāriṇo ḍamaror dām ity avyakta-çabda-karaṇena hūta āhūto bhūta-vargo yayā, tādriçlū Bharga-gñihitām Maheça-patnīm Durgām rudhirair dhi-nomi prīṇayāmi, ity arthah, "dattvā" ity ar-thād rudhirāṇy eva dattvā. rudhiraiḥ kīdriçaiḥ: karāleṇa bhīṣaṇena kara-vāleṇa khadgena nikṛittāc chinnaṁ kaṇṭha-nālād uccaladbhir udgacchadbhir bahula-buddbudaḥ, phenilāḥ pheṇa-yukta oghaḥ payaḥ-pravaho yeshām, tādriçaiḥ.)*

Z. 8. *udyacchati sakampaṁ darçayati.*

Z. 13. *pratiśāṇharati punaḥ koçe pratikshipati.*

P. 56.

Z. 1. *paramo dharmah*, ity upahasati: *atha*, iti. *dharmam* prīṣṭvā mokṣam prīcchati: *atha*, iti.

Çl. 15. *Mṛidasya* patni *Mṛidāni*, tasyāḥ patiḥ *Umā-patiḥ* *Somah* ity ūce iti vadati sma. iti 'iti kiṃ: *candra-cūḍam* *candra-cekharām* *vapur yasya*, tādṛiṇaḥ san *sānandaṃ* yathā syāt tathā *Pārvatyaḥ* *pratirūpayā* *sadṛiṇā* *kāntayā* *āliṅgito* yaḥ, sa *muktaḥ* *kṛḍati* 'iti; *Someṣvaropāsakānām* *sarūpā* muktir, ity auvayaḥ; *Somasiddhānta-ṣabdaḥ*, iti bhāvah. *katham* *idṛiṇam* *sukham* mokṣah? ity ata āha: *vishayair* *stry-ādibhir* *vinā* *sukham* *kvāpi* *na* *dṛiṣṭam*; *ātma-rūpe* *sukhe* *mānābhāvād*, iti bhāvah. nanu tarhi *duḥkha-nivṛttir* eva *vaiṣeshikādi-sammata* muktir astu, ity āha: *ānandaḥ* *sukham*, tasya *bodhaḥ* *anubhavaḥ*, tena *ujjhātā* *rahitā* *jīvasya* *sthitir* eva *muktiḥ*, *upalāvasthā* *katham* *prārthyate* *katham* *abhilashyate*? *upalāvasthāvād* *acetanatvena* *purushārthatvād*, iti bhāvah. *jñānitvam* *parityajya* *pāshāṇa-padavi-prārthanam* *atyāścaryam* *vaidikatvābhimaninām*. — (K. *mukto* *janah* *candra-cūḍa-vapuḥ* *candra-viṣiṣṭa-mauliḥ* san, *Pārvatyaḥ* *pratirūpayā* *dayitayā* *sānandaṃ* yathā syāt tathā *āliṅgitaḥ* san *kṛḍati*, *Bhavanī-patir* *Maheṣaḥ* ity ūce. nanu *dayitādikam* *vinā* *tad-āliṅganādi-janya-sukha-tulyam* *sukham* eva muktir, iti kiṃ na 'ucyate? ity atra 'āha: *dṛiṣṭam* ity-ādi, *na* *vishayair* ity-antaṃ. *vishayair* *dayitādebhir* *vinā* *nirvishayam* *sukham* *kvāpi* *na* *dṛiṣṭam*, atas tādṛiṇi na muktir, iti bhāvah. *sukhādy-aṣeṣa-viṣeṣa-guṇeṣhā* *muktiḥ* kiṃ na 'ucyate? ity atra 'āha: *ānanda* 'iti; *ānandena* *sukhena* *bodhena* *jñānena* ca *ujjhātā* *jīvasya* *ātmanah* *sthitir* eva muktir, "ity api na 'ucyate" iti ṣeṣah. *tad-amuktan* *hetum* āha: *upala* 'iti; tādṛiṇi *muktiḥ* *çilāvastayā* *sthitir-rūpaiva* *sā* *katham* *prārthyate*? ity arthah.)

Z. 8. *açraddheyam* *anādaranyam*.

Z. 11. *açraddhayā* *ākshiptam* *vyāptam*, ity arthah.

Çl. 16. *bhikṣu-kṣhapanakayor* *ātmā* *parichinnah*, *āvaraṇa-svabhāvā* ca *çraddhā* atas *tāmasi*, *Somasiddhāntasya* 'abhilāsha-pradhānatvād *rājasī* tatra *çraddhā*. — (K. *bhāra* 'ity ubhayatra sambandhān *nīlambabhāra-pinastana-bhārābhyām* *mantharā* *mandagatiḥ*.)

P. 57.

Z. 6. *janāntikam* *loka-samakṣam*.

Çl. 17. *mayā* *caṇḍāsurāgāt* *utkṛiṣṭa-prīti-vaçāt* *gādham* *atiṣayena* *bhujayor* *dvandvena* *pīḍito* *mardito* yaḥ, *pīvarayor* *mānsalayor* *stanayor* *bharo* *bhārah* sa *yasyām* *kriyāyām* yathā syāt tathā, *pīna-payodharāḥ* *pīnau* *mānsalan* *payodharau* *yāsām*, tā *raṇḍāḥ* *bhartṛi-hināḥ* *nirantara-surata-hināḥ*; etena *sukha-viṣeṣo* *dhvanitaḥ*, *raṇḍāḥ* *kati* *kiyat-saṅkhyakāḥ* *na* *āliṅgitāḥ*? kiṃ tu *bahvya* *āliṅgitā* eva. *etāvata* kiṃ? tatra 'āha: *çatuṣaḥ* *çatavāraṃ* *guru-çapatham* *karomi*, *kuṭrāpi* *kvacid* *api* *kapālinyāḥ* *pīnau* *mānsalau* *uttungau* *uccau* *kucau* *stanau*, *tayor* *avagūhanām* *āliṅganām*, tasya *yadi* *punar* *bhavaḥ*

utpattiḥ, tadā pramododayaḥ prakṛiṣṭānandāvirbhāvaḥ prāptaḥ, ity arthaḥ. — (K. mayā caṇḍānurāgāt pīna-payodharāḥ kati raṇḍā vidhavā udgādhāṁ dṛiḍhāṁ na āliṅgitāḥ, tatra tathāpi 'iti tadā 'ity api 'iti ṣeṣaḥ, tathāpi tadā Buddhebhyaḥ ṣataṣaḥ ṣape Buddha-ṣapathaṁ ṣataṣaḥ karomi, ity arthaḥ, yadi punaḥ kutrāpi kāpālinyā pīṇottuṅga-kucayor avagādhana-bhavaḥ, pramododayaḥ prāptaḥ, ity arthaḥ. ṣape iti svāṅga-sparṣa-parvako 'yaṁ ṣapathaḥ, tena ṣapathe ṣape ity ātmanepadaṁ, tat-pūrvakatvābhāve tu: "sakhyāḥ, ṣapāmi, yadi kiñcid api smarāmi," ity ādau parasmaipadam eva.)

Z. 15. praveṣaya debi. pārameṣvariṁ Parameṣvara-sambandhinīṁ.

P. 58.

Z. 3. purirambhāḥ āliṅganaṁ, sa eva mahān mahotsavaḥ, tena. — (K. āṁ iti, jānāmi, ity arthaḥ.)

Z. 7. aṅkapālī āliṅganaṁ. picchikā mayūra-piccha-nirmitaḥ picchaluṅ-chaḥ. — (K. indriya-vikāraḥ ṣiṣṇodgamah, digambaratvād upāyaṁ cintayati.)

Çl. 18. kurāṅgo mṛigaḥ. bhāvaki ṣṛaddhāvati. ṣṛāvaki kshapaṇaka-gosbthī. asya 'arthaḥ: he kapālini! tvāṁ bhāvaki ṣṛaddhāvati satī yadi ra-mase, tarhi ṣṛāvaki kshapaṇaka-samudāyaḥ kiṁ karishyati? iti pada-samu-dāyārthaḥ. — (K. bhāvaki bhāva-viṣiṣṭā sambandhe 'kaṇa. ṣāvaki ṣiṣṇuḥ kshudrā 'asmadīyā "ṣṛaddhā" iti ṣeṣaḥ; asmadīyā ṣṛaddhā kshudrā etat-pra-tikūlaṁ kiṁ ācarishyati, ity arthaḥ.)

P. 59.

Z. 3. bhājanaṁ surā-pāna-pātraṁ.

Çl. 19. arpaṇa-mantraṁ paṭhati: idam, iti. bhavasya saṁsāra-nivṛttau bhesajam. itarat sugamaṁ. idam Bhairaveṇa uditam proktaṁ paṇḍitāṁ jīvā-nāṁ pāṇaḥ saṁsāras taj-janikā vāsanās, tāsāṁ samucchede nāṣe kāraṇam. — (K. suraiva idam amṛitaṁ bhava-bhesajam saṁsāra-vyādhi-vināṣakam ausha-dham. paṇu-paṇo 'smac-chāstriyokta-mārgātirikta-mārgānūsarāṇa-rūpaḥ pa-ṇḍitāṁ iva 'asmākaṁ bandha-hetuḥ pāṇas, tat-samucchedana-kāraṇam, ity arthaḥ.)

Z. 11. kiṁ vimṛiṣasi kiṁ vicārayasi. paṇutvaṁ mūrkhatvaṁ apanīyate dūrikriyate. sva-vaktre āsavaṁ madyam, tena pūṭam pavitrām kṛitvā, upa-nayatu upa samipe prāpayatu. tīrthikāḥ smārtikāḥ.

P. 60.

Z. 3. caṣakaṁ pāna-pātraṁ.

Çl. 2. asmābhiḥ veṣyābhiḥ saha kati vārān vāsarān, "surā" ity adhya-bāraḥ, na pītā; bahudhā pītāiva, ity arthaḥ. kidṛiṣṭi surā: suvadanāṁ sumukhīnāṁ mukhaiḥ ucchiṣṭā pīta-ṣeṣā. punaḥ kidṛiṣṭi surā: vikacāṁ vikasitaṁ yad vakulaṁ, tasya āmodena parimalena madhurā miṣṭhā. tataḥ kiṁ? tatra 'āha: sura-gaṇo deva-gaṇaḥ etāṁ surāṁ alabdhvā aprāpya, su-dhāyai amṛitāya spṛihayati icchati, iti jānīmaḥ. kidṛiṣṭi surāṁ: kapālinyāḥ

vaktrāsarena ānana-madyena surabhiṃ sugandhāṃ. — (K. asmābhiḥ kati vārāṇ veçyābhiḥ saha veçyā-rūpa-suvadanā-mukhoçchishtë surā na pītā, api tu bahuvārāṇ pītāiva. kīdriçi: vikacānāṃ vikasitānāṃ vakulānāṃ iva āmodena gandhena madhurā manoharā. vayanī tu jānīmaḥ sambhāvayāmaḥ, vasyāḥ kapālinyā vaktrāsarena surabhiṃ sugandhiṃ etāṃ madirāṃ alabdhvā 'eva suraganāḥ mūdhāyai sprihayati sudhāṃ vāñchati, etal-lābhe tu sudhā-sprihāṃ na 'akarīshyad, ity arthaḥ.)

Z. 10. (K. dhārāya prāpaya, ity arthaḥ.)

Z. 12. uho āçcarye, surabhitvaṃ rasāntarāsadriçatvaṃ, ity arthaḥ. — (K. surabhir ghrāṇa-tarpane, iti koshāt; gandha-surabhyoḥ sāmānya-viçesha-yoḥ pṛithag upādānaṃ.)

P. 61.

Z. 9 mada-skhalitaṃ madena skhalitaṃ skhalanaṃ prāptaṃ yathā syāt tathā.

Z. 11. akleçāṃ cāndrāyaṇādi-tapasā vinā abhimatāḥ abhilashitāḥ artha-siddhayaḥ prayojana-siddhayaḥ, ity arthaḥ.

Çl. 21. āçcaryam eva 'āha: atra, iti. atra asmin mate anujjhitaḥ na ujjhitaḥ atyaktāḥ cakshur-ādīnāṃ indriyānāṃ ye viçhayās, teshāṃ āsaṅgaḥ sambandhaḥ, tasmin saty api aṣṭau mahā-siddhayaḥ aṇimādyāḥ sidhyanti, prākṛitāḥ ca siddhayaḥ sidhyanti prāpsyante, param tu viduṣhāṃ jñānīnāṃ yogāntarādyāḥ yoga-vighnibhūtāḥ, "bhavanti" ity adhyāhārah. kīdriçāṃ viduṣhāṃ: atyāsannaḥ atinikataḥ ca 'asau mahodayaḥ ca mokshaḥ, tasmin prāṇayaḥ prītiḥ yeshāṃ tacchilās, teshāṃ. kīdriçyaḥ prākṛita-siddhayaḥ: vaçyaṃ vaçikaraṇaṃ, ākarsha ākarshaṇaṃ, vimohanaṃ bhrānti-utpādanaṃ, praça-manāṃ sakala-jñāna-bhrañçaḥ, prakshobhaṇaṃ unmādaḥ, uccāṭanaṃ sthāna-bhrañçaḥ, tat-prāyāḥ tat-pradhānaḥ, ity arthaḥ. — (K. yatra mate. atyāsanna-mahodaya-prāṇayināṃ Pārvatī - tulya - dayitālīṅgita - candracūḍatva-prāpti-rūpāsanna-muktimatāṃ janānāṃ anujjhito vāñchito yo viçhayas, tad-āsaṅge saty api, amūr buddhi-sthāḥ prasiddhā aṇimādayo 'aṣṭau mahā-siddhayaḥ sidhyanti sampadyante. vaçyākarshaṇādayaḥ prākṛita-siddhayaḥ sāmānya-siddhayaḥ tu param atīçayaṃ yogābhyāsasya antarāyā vighna-bhūtā, ato yogam abhyasyataḥ puṇsas tāni bhavanti, ity arthaḥ. prāyā ity anena madhumatyāḥ siddheḥ parigrahaḥ. vaçyaṃ vaçikaraṇaṃ, ākarshaṇaṃ abhishta-vanītāder ākrīshya nayanāṃ, mohanaṃ para-guṇānāṃ eva grahaḥ, prama-thanaṃ vanītānāṃ cittonmathanaṃ, prakshobhaṇaṃ vairiṇāṃ bhīta-cittikaraṇaṃ, uccāṭanaṃ vairiṇāṃ deçata unmūlanaṃ; madhumati dviprakārā, ichayā sarva-bhogya-padārthopasthāpanaṃ, paroksha-vishaya-sākshātkāraḥ ca.)

P. 62.

Z. 1. vimriçya vicārya.

Z. 3. sātīçaya-pītayā rājakulād dūraṃ tapasvī kshapaṇakaḥ unmani-kṛitaḥ atibhrāntaḥ sampāditaḥ, iti yojanā.

Çl. 22. *Vidyāddharīm Gandharva-kanyām, surāṅganām deva-patnīm; kanyā akṛita-vivāhā svayaṅvarā çakyata ānetuṁ, kṛita-vivāhā deva-patny apy ānetuṁ çakyate, iti. Nāgāḥ krūrāḥ, teshām api aṅganām striyām. Yakshāḥ tato 'py atikaṣṇāḥ, teshām api kanyām, kiṁ bahunā? bhuvana-traye 'pi yad yad mama 'iṣṭam, tad upāharāmi, iti yojanā. — (K. kanyām ity-antena vidyā-balād upāharāmi, ity anvayaḥ. tathā yad yam mama 'iṣṭam asmin bhuvana-traye, tat tad api vidyā-balād upāharāmi, ity anvayaḥ.)*

P. 63.

Z. 8. *khaṭikā aṅka-likhana-sādhanaṁ.*

Z. 9. *ambā-gatām çradhdhā-vishayaṁ hatāçānām, hatā gatā āçā yeshām, teshām ālāpaṁ sambhāṣhaṇam.*

P. 64.

Z. 1. *disṭyā bhāgyena. — (K. nātake disṭyā varddhase ity ānanda-nivedane bhāṣhā; ānanditā bhavasi, ity arthaḥ.)*

Z. 3. *harṣhaṁ nāṭayati harsha-yuktaṁ nāṭyaṁ prakāçayati.*

Çl. 24. *Vishṇubhaktir devi siddhaye bodhoṭpattaye mūlām prathamām kārṇam. sattva-kanyā Çradhdhā sātvikī çradhdhā tām ca Vishṇubhaktiṁ anuvratā anugatā. tatra tayoh samipe Kāmāt muktaḥ Kāma-rahitaḥ Dharmo 'py abhūc cet, tadā tad Vivekasya kṛityaṁ kāryaṁ siddhaṁ manye jātam, ity evaṁ manye, ity arthaḥ. niḥçrāmaṁ karmānutiṣṭhatāṁ sātвика-çradhdhāvatām Vishṇubhaktyā 'antaḥkārṇa-çuddhi-dvārā Vivekena vidyā 'utpadyate, iti bhāvaḥ. — (K. devi Vishṇubhaktiḥ siddhaye arthāt prabodha-candrodaya-rūpāyai Vivekasya siddhaye mūlām prabodha-kārṇam. sattva-kanyā Çradhdhā tām ced anudrutā anugatā, Dharmāç ca tatra Kāmān muktaḥ sa tv abhūc cet, tadā Vivekasya siddhyaṁ siddhaṁ manye, ity arthaḥ.)*

Z. 12. *asu-vyayena prāṇa-nāçenāpi. — (K. artha-vyayena prāṇa-vyayena.)*

Z. 15. *vyavasāyaṁ udyogaṁ.*

Vierter Akt.

P. 65.

Tṛitiye 'ñke pākhaṇḍa-tiraskṛitiṃ vidhāya, idānīm caturthe 'ñke pākhaṇḍa-prerita-Mahābhairavitaḥ Çānti-sāvadhānaya Vishṇubhaktyā Çraddhā-Dharmau rakshitau, iti saṁsūcayann āha. — (K. caturthāñke Mahābhairavi-samākṛi-shyamāṇāyāḥ Çraddhāyā Vishṇubhaktyā trāṇaṃ, tato Mahāmoha-vijayāya Vivekena sva-sainya-preraṇaṃ.)

Z. 4. (K. maitrī sarva-bhūta-mitratā. moha eva muditā sarvadā-hṛi-shṭatvaṃ, ity arthaḥ.)

Z. 9. *utkataḥ kumpo yatra yasyām kriyāyāṃ yathā syāt tathā.*

Çl. 1. *aho ity āçcarye. me manaḥ adyāpi kadalikā 'iva vepate kampate. katham-bhūtāya iva me: Mahābhairaviṃ paçyantyā iva ālokayantyā iva. kidṛiçīm Mahābhairaviṃ: ghorāṃ bhayāvahaṃ. punaḥ kidṛiçīm: nuḥ ime nāre, nāre ca te kapāle ca te eva kuṇḍale vidyete yasyāḥ sà, tām. punaḥ kiṃ-bhūtām: dṛiṣṭibhiḥ vidyuc-chaṭām vidyun-mālām muñcantīm; dṛiṣṭibhir iti bahuvacanaṃ trinetratvena. punaḥ kiṃ-bhūtām: kacaiḥ vikarālā mūrtir yasyāḥ sà; tām. kiṃ-bhūtaiḥ kacaiḥ: analo agnis, taj-jvālāvat piçāṅgāḥ piṅgāḥ, taiḥ. punaḥ kidṛiçīm: daṁshṭrā eva candra-kalāṅkurāḥ, tad-antare madhye lalanti khelanti jihvā yasyās, tām. — (K. adyāpi Mahābhairaviṃ paçyantyā iva me mano 'ho kadalikā 'iva vepate. kidṛiçīm: ghorāṃ bhīṣha-ṇām; nāra-sambandhi-kapāla-kuṇḍalavatiṃ; dṛiṣṭibhir vidyuta iva chaṭām kantiṃ muñcantīm; anala-jvālābhir iva piçāṅgaiḥ kacair vikarālā vibhīṣhaṇā mūrtir yasyās, tādṛiçīm; daṁshṭraiva 'ākāra-sāmyāc candra-kalā saiva ca 'ākāra-sāmyād āṅkuras, tad-antare tac-chidre lulaj-jihvām lolamāna-jihvām.)*

P. 66.

Z. 4. (K. udakāhita-hṛidayā utkshiṭa-manaskā.)

Çl. 2. Çraddhā svām duḥkham nivedayati: kāla iti. kālārātrē iva karālām bhayāvahaṃ āryaṃ mukhaṃ, tasmin mukhe ye dantāḥ, tad-antar

gatayā dantāntaḥ pravishṭayā mayā, he sakhi, yā tvam pūrvaṃ dṛishṭā, saiva tvam atraiva janmani punar dṛishṭāsi. — (K. kálarátrér mṛityor yat kardāṃ bhishanāṃ ásyāṃ, taditya-dantānām antar madhye pravishṭayā mayā, he sakhi, saiva pūrvaṃ dṛishṭaiva, tvam atraiva janmani punar dṛishṭāsi, ity arthaḥ.)

Çl. 3. sá Bhairavi çyenaivat avapātaḥ uparipāta-patanaṃ yatra yasyāṃ kriyāyāṃ yathā bhavati tathā, çyenaivapātam avapatya abhipatya asmad-upari pativā, pada-dvaye mām ādāya caranayor māṃ dhṛtvā, apareṇa vāmena karaṇa Dharmam ādāya, vegena çigbraṃ gaganam utpatitā udditya gatā. ká 'iva: gṛidhrī 'iva. kīdṛiçī gṛidhrī: nakhānām agrāṇi, teshāṃ koṭayo vakra-bhāgāḥ, teshu sphurat prakāçamānaṃ piçitasya māṃsasya piṇḍa-yugāṃ piṇḍa-dvayaṃ, yasyāḥ. — (K. çyenaivat avapātam abhipatya āgatya, mām arthād ekena karaṇa 'ādāya, apareṇa karaṇa Dharmam ādāya, sá ghorā Mahābhairavi vegena gaganam utpatitā; nakhāgra-koṭau nakhāgrasyāpy agra-bhāge sphuratā piçita-piṇḍena yutā gṛidhrī iva. çyenaivapātam ity atra tadvad abhipatanena, ity arthaḥ.)

P. 67.

Z. 7. asmadiya ārto yo nādas, tasmād upajātā yā dayā, tayā ādrayā komalayā devyā, ity arthaḥ.

Çl. 4. tayā devyā Viṣṇubhaktiā, bhruvor bhaṅgaḥ vakratā, tayā bhīmaḥ bhayānakāḥ sakrodho vā, pari samantāt pātalaḥ çvetaraktaḥ dṛishṭi-pāto yatra yasyāṃ kriyāyāṃ yathā syāt tathā, udgādho 'tidṛidho yaḥ kopas, tena kuṭilāṃ yathā syāt tathā, tena prakāreṇa vyaloki avalokitaṃ. tathā kathaṃ: yathā yena prakāreṇa sá Bhairavi bhūmau viçeshena ā samantāt bhagnaṃ jarjaraṃ viçirṇaṃ çiro-'sthi çiraḥ-kapālaṃ yasyāṃ kriyāyāṃ yathā syāt tathā papāta. ká 'iva: vajra-pātena vidyut-pātena hatā pātita çailasya parvatasya çilā 'iva. — (K. bhrūbhaṅgena bhīmaḥ paripātalaç ca dṛishṭi-pāto yatra tādṛiçāṃ yathā syād, udgādha-kopena kuṭilāṃ ca yathā syāt tathā, madiyārta-nādupajātādrabhāvayā Viṣṇubhaktiā tathā tādṛiçāṃ vyaloki, yathā sá Mahābhairavi, vajra-pāta-hatā çaila-sambandhi-çilā 'iva, bhūmau papāta, vyābhugnaṃ jarjarataram asthi yatra tādṛiçāṃ yathā syād, iti pāta-kriyā-viçeshanaṃ.)

Z. 14. devyā Viṣṇubhaktiā samupajātāḥ utpannaḥ abhiniveçaḥ abhi-māno yatra yasyāṃ kriyāyāṃ yathā syāt tathā evam uktaṃ. evaṃ kathaṃ? tatra 'āha: asya durātmanaḥ, ity-ādi. durātmanaḥ pāpishṭhasya Mahāmoha-hataksya Mahāmoha-pretasya. avajñāya tiraskṛitya. unmūlanaṃ utpātanaṃ. ādishṭā 'iti, ājñaptā, ity arthaḥ. devyā Viṣṇubhaktiā. kiṃ Vivekaṃ prati vaktavyaṃ? ity āha: kāma-krodhādīnāṃ, iti. tato vairāgyaṃ iti, tatas teshu kāma-krodhādīṣu jiteshu vairāgyaṃ. ahaṃ ca Viṣṇubhaktiḥ yathā-samayaṃ yathopadisṭa-kāle prāṇdyāmāḍibhiḥ anuprāṇanena yushmat-sainyaṃ tattvavi-cārādi-rūpaṃ anugrahiṣhyāmi, ity arthaḥ. ṛitaṃ satyaṃ bharati bibharti, sá ṛitambaraḥ prajñā; Patañjalīnāpy uktaṃ: "prajñā ṛitambaraḥ," ity-ādi. ṛitam-

bharādayaṣ ca deyaḥ śānty-ādi-rūpeṇa kauṣaleṇa samicīna-sādhaneṇa. bhagavataḥ paramātmānaḥ. anuvīdhāsyanti iti, anu ajāna-janyāvarāṇa-nācānāntarāṇi vidhāsyanti karishyanti, iti vi-pūrvako dhān karanārthe vartate. ahaṁ ṣṛaddhā. — (K. prāṇāyāma-dy-anuprāṇeṇa 'iti, prāṇāyāma-dy-anuprēṣhaṇeṇa, ity arthaḥ. ṛitambhavarādayaṣ ca iti, ṛitam satyam eva ṛitambhavaṣ, tā ādayo yāsāṃ, iti vighrahaḥ. upanishad-devyā saṅgatasya iti, tayā saṅgatasya 'arthād vivekasya sukācāt, bhagavataḥ parama-purushasya, yaḥ prabodhodayaṣ, tam anudhyāsyanti, ity arthaḥ. tathā ca 'upanishat-saṅgasya 'anutpan-natve 'pi na doṣaḥ.)

P. 68.

Z. 8. mahātmanāṁ hṛdaye vartāmahe, ity uktāṁ, tad āha:

Ḍl. 4. te hi dhyāyanti, iti. te mahātmanāḥ sukhini jīve mām maitrīṇi dhyāyanti cintayanti; duḥkhiṇi ca rāga-dveshavati anukampāṁ kṛipāṁ dhyāyanti; puṇya-kriyeshu muditāṁ santuṣṭāṁ dhyāyanti; kumatau kubuddhau upekṣhāṁ udāsīnatāṁ dhyāyanti. evaṁ sampādite teshāṁ kiṁ kāryaṁ siddhaṁ? ata āha: evaṁ sati, ayam antarātmā prasādam prasannatvam upayāti. nanu sva-rasa-nirmalasya kīdrīci prasannatā? ity ācāṅkya 'āha: rāga, iti. rāga-lobha-dveshādibhir doṣaiḥ akalushaḥ kaluṣaḥ sampāditāḥ tathā-kṛitāḥ kaluṣi-kṛitāḥ; āropita-rāgādi-dōṣaiḥ kālūṣyaṁ svabhāvato nirmalaḥ, iti bhāvaḥ. — (K. catasro bhagīnyaṣ ca maitrī-muditā-anukampā-upekṣhā-rūpāḥ. mahātmanāṁ hṛdaya-sṭhītā bhavatyāḥ kiṁ kurvanti? ity atra 'āha: dhyāyanti, iti. mām maitrīṇi sukhini jñe dṛṣṭe dhyāyanti anuṣṭāyanti; mahātmāno 'tra kartāraḥ sukhini jñe dṛṣṭe tatra mitra-vyavahāraṁ ācaranti, ity arthaḥ. evaṁ uttaraprāye 'pi bodhyaṁ. muditāṁ modāṁ. nanu Viṣṇu-bhaktiā yuṣmadṛiṇāṁ idṛiṇā tāvat prabodhodayārtham udyuktasya Vivekasya 'ānukūlyārtham ity uktam, tad-ānukūlyāṁ ca idṛiṇa-yuṣmad-anudhyāneṇa kiṁ syād? ity atra 'āha: evaṁ prasādam, iti. ayam utpatsya-māna-prabodho 'ntarātmā rāga-lobhādi-kaluṣo 'pi prasādam prabodhodayo-payuktaṁ prasādam upayāti, ity arthaḥ.)

Z. 16. Rāghā ity abhidhānam nāma yasya, tādrīṇo janapado deṣaḥ. parisaro nikaṭa-pradeṣaḥ. mīmāṃsānugatā mīmāṃsā-matānurodhini matir buddhiḥ. vyākulena 'antarātmānaḥ upanishado virahād, iti bhāvaḥ. — (K. mīmāṃsānugatayā, iti, asad-anuvyāvartikayā mīmāṃsānugatayā sad-anuvishayayā, ity arthaḥ. prāṇa-dhāraṇasya kiñcit tvaṁ ca mahāmohādy-abhibhavād bodhyaṁ.)

P. 69.

Z. 7. viṣkambhako nāma pūrva-kathā-saṅkṣhepaḥ. — (K. praveṣaka iti, ṣṛaddhā-maitrī-dvaya-prayojyatvāt.)

Z. 8. rājā Vivekaḥ. pratihāri dauvārikaḥ.

Ḍl. 6. ayaṁ janaḥ, amṛitaṁ nāsti mṛitaṁ maraṇaṁ yatra tad amṛitaṁ brahma, tad eva samudra-jalāṁ, tatra magnaḥ āpluto manāḥ api svalpam api na ācāmati na pibati, na 'anubhavati ity arthaḥ. anya-sāgara-jalāpekṣhayā viṣeṣam āha: kīdrīṇe 'mṛita-sāgarāmbhasi: śānte nirupadrave, anyat

tu nakra-çiçumârâdy-upadravat. *ananto* nihsimo mahimâ samarthyañ yasya tasmin, anyat tu gaṇaniya-samarthyañ. *nirmalaḥ* dehendriyâdi-vishaya-malarabitaḥ, cin-mâtraḥ jñāna-mâtraḥ ānandaḥ sukhañ yasmīn. *tarāṅgā* uccā-vaca-vikārāḥ, teshāṃ āvaliḥ pañktis, tayā nirmukte rahite; anyasya sataraṅgatvāt. *niḥsāre* nistatve kāryākārya-samarthatvāt. *mṛigatṛishṇikā* marumari-cikā, tatra kalpitā yad arṇava-jalāṃ sāgara-pāniyañ, tatra cṛānto mūḍhaḥ ajñāḥ pibati, ācāmati, avagāhate, abhiramate, majjati, unmajjati; mūḍhe mūrkhhe sarvam asambhāvitam api sambhāvya. pāñārthañ mṛigatṛishṇā-rūpa-saṁsāra-sukha-nipatitaḥ sajjano 'tva vañcitaḥ, iti bhāvaḥ. — (K. *amṛita-sāgarāmbhasy* arthāt samasta-bhinna-tayā dhyeya-rūpe brahmaṇi magno 'pi tādrīḥ-dhyāna-vishayo 'pi ayañ mahājano brahma-svarūpaḥ paramātmā na 'ācāmati, arthāt svātmakam amṛita-sāgara-jalāñ na 'ācāmati na pibati, tādrīḥ-dhyānādhipa sākshātkāra-vishayañ na 'ātmānañ labhate, ity arthaḥ. kidrīḥ brahma-rūpe amṛita-sāgarāmbhasi: cānte vishaya-vyāvṛitte, sāgarāmbhaḥ-pakshe cānte niḥcale. *ananta-mahimā* advitīyatvāt vyāpake, pakshe mahā-parimāṇe. *nirmalañ cid-ātma-vishayakañ jñānañ*, tat-svarūpa-ānanda-rūpe, pakshe *nirmalañ cid-ānandañ* cita ānando yasmāt tādrīḥ ca, 'iti karmadhārayaḥ; tena tādrīḥ nirmale manasa ānanda-janake ca, ity arthaḥ. *tarāṅgāvali* abhibhavaikatvena rāga-dveshādi-rūpā, tan-nirmukte svabhāvatā tādrīḥ-tvāt, pakshe tu cāntatvenaiva tathātvañ bodhyañ. *niḥsāre* iti saṁsārasya jāgrat-svapnatvena 'alika-rūpe mṛigatṛishṇikārṇava-jale mṛigatṛishṇikāyaṃ avagatārṇava-jala-prāyālike saṁsāre vimūḍho mohābhibhūtaḥ cṛānto mūḍha-bhājanañ pibati, ity-ādi atyantāśakto bhavati, iti sukala-kriyārthaḥ.)

Z. 15. *abodhaḥ* ajñānañ. *mūlā* ādikāraṇaṃ. *tattvābodbhāt* ātma-sākshātkārāt, yad vā: mūḍhaḥ mṛigatṛishṇikāyaṃ "idañ jalāñ" iti matvā, manasaiva pāñcāmanāvagāhanābhiramaṇa-krameṇa majjanonmajjanāny ācā-rati, iti na 'anupapattir uttarārdhe; yad vā: pibati ity-ātau pāñdy-anukūlayatnaś tñ ity arthaḥ; jala-bhṛāntya Yuddhishtīrādhishtīta-sabhāyañ Duryodhanasya pāñāvagāhanādy-abhāve 'pi tad-anukūlo yatno dṛiṣṭaḥ, iti na 'anupapattir uttarārdhe, ity arthaḥ. — (K. *saṁsāra-cakra-vāhakasya* saṁsāra-cakra-pravartakasya *Mahāmohasya* tattva-jñāna-virodhi-jñānasya mūlāṃ pradhāna-kāraṇam abodhas tattva-jñāna-virahaḥ, pratiyoginas tattva-bodhd eva tasya nivṛttir, ity arthaḥ.)

Gl. 7. pūrva-phakkikāyaṃ uktañ ślokena 'āha: *yataḥ, amuṣhya* iti. *amuṣhya* idānim upalabhyamānasya saṁsāra-taroḥ saṁsāra-vṛikshasya abodho bhāva-rūpajñānañ, tad eva mūlāṃ ārambhakañ yasya, tādrīḥasya unmūla-vindānāya sañvāsāñjñāna-vināśanāya. *tattvābodbhāt* tattva-sākshātkārāt *aparo* anyāḥ *abhyupāyaḥ* sādhana-viśeṣaḥ na 'eva asti, yato jñānam ajñānasya ghātakam ity uktatvāt. kiñ-bhūtāt tattva-sākshātkārāt: *viśeṣavarasya ārādhanā*ṃ sevanaṃ anādikāñ rūpañ, tad eva vjāñ kāraṇaṃ, tasmā jātāḥ, tasmāt. tac ca 'icvara-nodanābhivyaktād dharmād eva, iti Kaṇāda-muni-nāpy abhāñi. — (K. *yata* iti yathā 'ity arthe bodhyañ. *amuṣhya* ity-ādeḥ pūrvokta-betv-abhāvāt tathā ca *abodha-mūlasya amuṣhya saṁsāra-rūpa-taroḥ*

āmūla-vindāṇāya upāyo viśveśvarārādhana-rūpa-vīja-jāta-tattva-prabodhān na aparo yathā, tathā Mahāmoha-nivṛtiter api tattva-prabodhād aparo na 'upāyaḥ, ity arthaḥ.)

P. 70.

Z. 3. kāryam uddiśya kāraṇam āha: *prāyaś ca iti. tathā ca devyā iti Viṣṇubhaktiḥ sandiṣṭāṃ ajñaptāṃ. udyoyaḥ prayatnaḥ. aham api Viṣṇu-bhaktir api, ity arthaḥ. tam eva vastuvicāram eva nirjayārtham iti "Kāmasya"* iti śeṣaḥ, *tāvad ādau nirjayārtham ādicāmi ajñāpayāmi. yā vedavati, saiva pratihāri; veda-vidyābhimānini devatā vedavati. — (K. aham api ahaṃ Viṣṇu-bhaktiḥ; Viṣṇubhakti-sandēṣam anūdyā Vivekaḥ svayam āha: tatra kāmāḥ, ity-ādi. vetravati dvārapālikā stri.)*

Z. 16. vicārān nirgato nirvicāraḥ vicāra-ṣūnyaḥ yaḥ *saundaryābhimānaḥ, tena vārdhishṭunā vṛiddhiṣileṇa Kāma-hatakena Kāma-pretena jagad viśvaṃ hataṃ bhrañcitam, ity arthaḥ. atha vā iti, atikutsite saundarye buddhir Mahāmoha-sādhyā, iti tātparyāṃ. — (K. nirvicāra-saundarya 'iti, striṇāṃ saundaryāṃ vicārato mithyā, ity arthaḥ.)*

Çl. 8. *aho āścarye, mohasya duṣṣeṣṭitam etat. etat kiṃ: vidvān api paṇḍito 'pi pratyakṣaṃ aṣucir apavitrā yā putrikā, tāṃ dṛiṣṭvā striyam iti sambhāvya, kāntā ity ādi-viśeṣaṇāḥ iti prastauti. iti kiṃ: kāntā ity-ādi. kāntā manoharā. utpala-locanā kamala-locanā. vipulāḥ sthūlāḥ cṛoṇi-bhāro nitamba-bhāro yasyāḥ, sā. unnamantau mllantau pīṇau māṃsalau uttuṅgau uccau payodharau stanau yasyāḥ, sā. sushṭhu mukhaṃ ambhojam ivā yasyāḥ, sā. sushṭhu bhruvo yasyāḥ, sā. iti na kevalaṃ prastauti, api tu mādyati matto bhavati, modate santuṣhyati, abhiramate kṛidati. — (K. pratyakṣā-ṣuci-putrikāṃ mala-mūtra-kledādy-aṣuci-kanyakā-rūpāṃ striyaṃ dṛiṣṭvā, vidvān api janaḥ kāntā ity-ādi buddhyā mādyati pramatto bhavati, modate hṛiṣhyate, abhiramate kṛidati, prastauti praśaṃsati, aho idāṃ kāmasya duṣṣeṣṭitāṃ. kāntā 'iti kāmāṇyā 'iti; nilotpala-tulya-locanā 'iti; pṛithu-nitamba-bharā 'iti; vinodya-pṛithu-kucā 'iti; śobhana-mukhāṃbojā 'iti; śobhana-bhrūr iti buddhvā pramattatādi.)*

Z. 18. vastu svarūpaṃ yathā 'asti, tathā vicārayatāṃ. *amanda-matīnāṃ tikṣṇa-buddhīnāṃ. piṣṭāṃ māṃsaṃ, tasya paṅkena kardamena avanaddhaḥ sambaddho yo asthipaṇjaraḥ tan-mayī tat-pradhānā, svabhāvena durgandhiḥ bibhatsaḥ kutsito veśo yasyāḥ, sā nārī 'iti. nāsti viratiḥ vairāgyāṃ. anya-guṇāropāt tatra guṇa-buddhir, ity āha: tad atra, iti. atra nāryāṃ itara-guṇādhyāsaḥ anya-guṇāropāḥ. — (K. yathāvastu yathārthaṃ vastu tad vicārayatāṃ. amanda-matīnāṃ api piṣṭa 'ity-ādy-ukta-rūpā nārī ity evaṃ buddhvāpi kāma-hata-vaṣaṇ nāsti viratir, ity arthaḥ. itara-guṇa 'iti itarasya hārāder guṇaḥ saundaryādiḥ.)*

P. 71.

Çl. 9. ārope hetuṃ darśayati: *tathā hi, muktā-iti. aho iti mahā-vinodaḥ, alpa-matibhiḥ svalpa-dhibhiḥ etat nāryāṃ kalpitaṃ, iti sambandhaḥ. etat*

kū? tad āha: muktānām hārd eva latā. raṇantyaḥ ṣabdanāḥ kurvantyaḥ maṇi-mayāḥ ratna-pradhānāḥ haimāḥ suvarṇeṇa nirmitāḥ tulākoṭayaḥ caraṇa-bhū-śhaṇāni. kuṅkumotpanno rāgo aṅgarāgaḥ. surabhayaḥ parimala-babalāḥ, pushpaur viracitāḥ, vicitrāḥ nānāvārṇāḥ srajāḥ. vāsaḥ vastraṁ. citraṁ nānāvārṇaṁ dukūlaṁ paṭṭa-vastraṁ. etādṛiṣaṁ saundaryaṁ nāryām āropitam, ity arthaḥ. viṣeṣhādarṣṇam ayam āropo, na viṣeṣhaṁ paṇyatām, ity āha: vdhye vahiḥ antaḥ abhyantare nirayaṁ paripaṇyatām samantād avalokayatām puruṣhānām nārī 'iti nāmnd kṛitām, ity arthaḥ. — (K. aho alpa-matibhir nāryāṁ muktā-hāra-latādikaṁ saundarya-hetutayā kalpitām, ity arthaḥ. tatra haimā hema-nirmitāḥ tulākoṭayo nūpurāḥ. citra-dukūlāṁ vāsa āchādanam, ity arthaḥ. evaṁ bhāṛādikāṁ vāhyam antargatāṁ ca mala-mūtrādikaṁ paṇyatām arthān manasi bhāvayatām vidhātṛā nāmnd kṛito nirayo narakaṁ, ity arthaḥ.)

Z. 7. andlambanam eva nishkāraṇam eva dvirbhavatā prakṛti-bhavatā kāma-veṣa-vaṣād ativyākulo bhavati, ity āha: ayam eva, iti. ayaṁ kāma-viṣṭaḥ evam abhimanyate. — (K. anavalambanam nirvishayaṁ, ity arthaḥ; ṣarīra-rūpasya viṣhayaṣya 'alikatvād, iti bhāvāḥ. māṁsāsthi-piṇḍa-rūpatvena nārya alikatvaṁ sādhayitūṁ prathamāṁ kāmīnā nārī-bhramāṁ darṣayati: tathā hy ayam, iti. ayaṁ kāmī janāḥ.)

Ḫ. 10. evaṁ kathaṁ? tad āha: bāld, iti. iyaṁ bāld mām icchati. indu-vadanā candra-vadanā śānandam yathā syāt tathā, ut ūrdhvaṁ vikshate avalokayati, ity arthaḥ. iyaṁ nilendivara-locanā nila-kamala-nayanā mām, pṛithu-kucayor utpīḍanam unmardanam yasyām kriyāyām yathā syāt tathā, pariripsate āliṅgitum icchati. taṁ tiraskaroti: are mūdha, iti. are mūdha paṇo! kā tvām icchati? kā ca paṇyati? na kāpi, ity arthaḥ. tatra kāraṇam āha: yato māṁsāsthibhir nirmitā nārī na kiṁcid veda ajaḍatvāt. tarhi kathaṁ caitanyopalambhaḥ? ity āṇkya 'āha: atra asyaṁ nāryāṁ saḥ prasiddhaḥ amūrtaḥ mūrta-rāhitāḥ pumān sākṣhi paṇyati, icchati. icchati paṇyati ity atra 'icchā-darṣanayoḥ drasṭṛi-dharmatvāt nārī aprayojikā, iti tātparyaṁ. — (K. iyaṁ indu-vadanā bāld nārī mām icchati, śānandam vikshate, nilendivara-locanā śānābhyaḥ mama parirāmbham āliṅganam vāṇchati, ity ayaṁ kāmī jano manyate, ity arthaḥ. punaḥ kāmī-janaṁ sambodhya 'āha: are mūdha! iti. nanu nāry eva paṇyati 'ity atra 'āha: māṁsāsthibhir, iti. māṁsāsthi-piṇḍa-rūpā nārī kiṁcid atra na veda na jānāti acetanatvāt, yas tu cetanaḥ pumān paṇyati, so 'mūrto darṣanāliṅganādy-aviṣhayaḥ, ity arthaḥ. tishṭhaty amūrtaḥ, ity api pāṭhaḥ.)

P. 72.

Z. 6. sampravṛittāḥ upakṛāntāḥ prativṛatayā pratispardhi-vṛatayā nṛu-pitāḥ manasy ānītāḥ.

Z. 11. dh ity āṇcarye. pañca-ṣaraḥ iti vīpsā upahāsārthaṁ, pañca 'eva ṣarāḥ bāṇāḥ yasya, kusumaṁ dhanur yasya, "etādṛiṣasyāpi jaye kayā ṣastra-vidyayā?" iti praṇe āṇcaryam, iti bhāvāḥ.

Çl. 11. kâma-vijayopâyam âha: *dṛiḍhataram*, iti. *kāmam* aham *unmīḥa-yishyāmi* mūla-cūnyaṁ karishyāmi, iti yojanā. kiṁ kṛitvā: *dvāraṁ* jivasya vishayānudhyāna-mārgaṁ, jivo mṛigayaty anena mārga iva mārgas, taṁ mārgam antahkaraṇaṁ, *ārdṛt* vishayānudhyānāt pūrvam *dṛiḍhataram* *kathañcit* kenāpi vibhita-mārgena *apidhāya* nirudhya. punaḥ kiṁ kṛitvā ca: param *yoshitāṁ* strīṇāṁ *smaraṇam* eva *viparivṛittih* svabhāva-parivṛittih, tasyāṁ satyāṁ vā; *darṣane* indriya-janya-jñāne sati vā; *pariṇatau* pariṇāme *virasatvaṁ* vā, *dehasya* carirasya *bibhatsatāṁ* kutsitatāṁ vā *pratimuhur* pratikṣhaṇam *anucintya* anudhyāya; evaṁ kâma-jayaḥ sukarah, ity arthaḥ. — (K. *yoshitāṁ* *kathañcit* *smaraṇa-viparivṛittau* *smaraṇasya* *nishpattau* *satyāṁ*, *darṣane* vā *sati*, *dvāram* indriya-rūpaṁ *dvāram* *ārdṛt* eva 'avyavahita-kāla eva *apidhāya* āchādyā, *pratimuhur* vāraṁ *suratasya* *pariṇati-virasatvaṁ*, *mala-mūtrādimayatva-rūpa-deha-bibhatsatāṁ* vā *anucintya*, *kāmam* *unmūlayi-shyāmi*, ity arthaḥ.)

P. 73.

Çl. 12. kâma-jayopâyam āntaram uktvā, vāhyam āha: *api ca*, *vipula* iti. *yadi* idam sarvaṁ *yadi* vartate, *tadā nāryaḥ kva?* *kva ca* tad-adhīno *Manmathaḥ* *Kandarpaḥ?* idam kiṁ? *tad āha: vipula* ity-ādi. *vipula-pulindh* *vipulāni* praçastāni *pulindāni* tirāṇi yāsāṁ, tāḥ *kallolīnyo* nadyaḥ. *nītāntam* atīçayena *patantyo jharyaḥ* nirjharāḥ, tābhiḥ *masṛiṇitāḥ* cakvāṇāḥ *cilāḥ* ye-*shāṁ*, te ca te *çailāç* ca. *sāndrāḥ* nivīḍāḥ *drumāḥ* taravo yāsu, *tādṛiçyo* *vanarājayaḥ* tapobhūmayāḥ, etāsu upaviçya. *vaiyāsikyo* *Vyāsa-praṇitāḥ* *çama-gīraḥ* çānti-pradipādikā vācaḥ, *budhaiḥ* jñātṛibhiḥ, jñātṛi-vāṇmarā *budhāḥ*, taiḥ *saṁgamaḥ* saṅgatiḥ *ca*; etad dvayam *api* *yadi* *prabhavati*, ity arthaḥ. *kīdṛiçyo* *nāryaḥ*: *piçita-vasāmayyaḥ* māṁsa-vasā-pradbhāṇāḥ. — (K. *yady* ete santi, *tadā piçita-vasāmayyo nāryaḥ kva?* *manmatho* vā *kva?* *nāri-sattve* 'pi *manmathodayo* *nāsti*, ity arthaḥ. *kasmin* *kasmin* *sati* *manmathodayo* *nāsti*, ity āha: *vipula* iti. *vṛihat-pulindh* *kallolīnyo* *nadyo* *yadi* *santi*, *tathā* *tat-pulina* eva *tapasy* atah *kva* *Manmathaḥ?* ity arthaḥ. *evam* *anyāny* *api* *upa-sthānāni*. *çānti*-hetu-vākyam ca 'āha: *nītānta* 'iti, *çailā* *yadi* *santi*, *kīdṛiçāḥ*: *nītānta-patan-nirjhara-pravāhā*, *ata* eva *masṛiṇita-çilāḥ* *jala-snigdhi-kṛita-çilāḥ*; *nivīḍa-drumā* *vanarājayaç* ca, *vaiyāsikyo* *Vyāsoktāḥ* *çama-gīraç* *ca* *yadi* *santi*, ity arthaḥ. *budhaiḥ* *sātvika-paṇḍitaiç* *ca* *saba* *yadi* *saṁgamas* *tishṭhāti*, ity arthaḥ.)

Z. 6. *bhaṅgaṁ* parājayaṁ.

Çl. 13. *pradhānābhāve* *sahāya-vaiphalyam* *darçayati*: *candra*, iti. *indudhāmnā* *candra-kāntya* *dhavalā* *rātrayaḥ*. *guṇjanti* *çabdāyamānā* *yā* *doire-phāvali* *shaṭpada-paṅktiḥ*, *tasyā* *jhaṅkāreṇu* *çabdena* *mukharāḥ* *saçabudh* *vīlāsa-vipinasya* *kṛiḍopavanasya* *upātāḥ* *prānta-pradeçāḥ* *vasantodayāḥ* *vasanta-prādurbbhāvāḥ*. *mandra-dhvānāḥ* *gambhīra-çabdāḥ* *ye* *ghanāḥ* *meghāḥ*, *teshām* *udayo* *yeshu*, *tādṛiçāḥ* *divasāḥ* *varshā-kālīna-divasāḥ*, ity arthaḥ. *mandāḥ* *kadamba-sambandhino* *anilāḥ* *vāyavaḥ*. *çṛiṅgāra-pramukhāḥ* *çṛiṅgāraḥ*

pramukho mukhyo yeshām, te āsana-pāna-bhojanādāyāḥ kāmasya suhṛdāḥ sahāyāḥ, nādryān jītyān, sarve jīdāḥ. — (K. nāryān jītyān candrādayāḥ kāmasya sahāyā jīdāḥ, ity arthaḥ. tān āha: candra ity-ādi. indu-dhāmnā candra-jyotsnāyā dhavalā rātryo. dvirephāvalindān jhankāreṇa unmukhāḥ vilāsa-vipinasya upāntāḥ, tathā vasantasya udayāḥ, tathā mandro gabhiro dhvānāḥ ṣabdo yeshām, tādṛicānām ghaṇḍānāṃ udayo yeshu, tādṛicā divasā vārshika-dināni, ity arthaḥ. kadamba-pushpa-sambandhino 'nilāḥ, tathā cṛi-ṅgāra-rasa-pradhānāḥ kāmasya suhṛdo nārīnām helā-lilādayo, hārā, anye vā ṣūnya-vāsaḡrīhādayāḥ, ity arthaḥ.)

Cl. 14. so 'haṃ prathamān pratijñāta-kāma-jayāḥ prakīrṇair vistṛitair aneka-rūpaiḥ paritāḥ samantataḥ ṣarair iva vicāraiḥ pareshām mohājñaptamithyādrīṣṭi-prāpita-ṣāstrānurodhena pravṛittānām ṣatṛūpām balaṃ sainyam unmathya nirākṛitya, kāmam abhilāṣān nihanmi niṣcayena nācayāmi. tatra dṛiṣṭāntaḥ: yathā gāṇḍīva-dhanvā Arjunāḥ ṣaraiḥ Kurūṇān sainyam unmathya vidrāvya, Sindhu-rājam Jayadratham iva jaghnivān, tathā, ity arthaḥ. — (K. so 'haṃ vastuvicāraḥ paritāḥ prakīrṇair vicārair nārī-dehabibhatsatā-pradarṣana-rūpaiḥ pareshām sainyam unmathya, kāmān nihanmi. tatra 'anekēva-ṣabdair dṛiṣṭāntam āha: ṣarair iva, ity-ādi, aham ity atra Gāṇḍīvadhanvā Arjuna iva, iti dṛiṣṭāntaḥ; evān kāmam ity atra Sindhu-rājam Jayadratham iva, iti; pareshām ity atra Kurūṇām iva, iti; vicārair ity atra ṣarair iva, iti. ṣaraiḥ Kurūṇān sainyam unmathya, Gāṇḍīvadhanvā Sindhurājam yathā nijaghāna, tathā vicāraiḥ pareshām sainyam unmathya, Kāmān nihanmi, ity arthaḥ.)

P. 74.

Cl. 15. dhīrāḥ vivekināḥ parasya anyasya parivāda-girāḥ nindā-vacanāni sahante, ity anvayaḥ. kidṛiṣāḥ dhīrāḥ: niḥkampō niṣcalaḥ ca 'asau payodhiḥ ca, tad-vat gabhīrāḥ anavagāhaniya-manasaḥ, etādṛicā vīrā iva virāḥ. kidṛiṣasya parasya: krodha-rūpō yo andhakāraḥ, tena vikaṭā uccāvacā yā bhrukṣṭi krodhābhita-bhrū-cesṭā, saiva taraṅgaḥ, tena bhīmasya bhayānakasya. punaḥ kidṛiṣasya parasya: sandhyāyān bhavāḥ sándhyāḥ ye kiraṇāḥ sūrya-raṣmayāḥ, tad-vad aruṇā raktā raudrā bhayāvahā dṛiṣṭir yasya, tādṛiṣasya, ity arthaḥ. — (K. dhīrā janāḥ parasya parivāda-girāḥ para-kartṛika-parivāda-giro nindā-vākyāni sahante. parasya kidṛiṣasya: krodha-rūpāndhakāreṇa yo vikaṭo bhrū-kṣṭa-taraṅgaḥ, tena bhīmasya. tathā sándhya-kiraṇavād aruṇā ghorā bhīṣanā dṛiṣṭir yasya, iti. dhīrāḥ kidṛiṣāḥ: niḥkampā nirmalā gabhīrāḥ payodhaya iva, dhīrā nirvikārāḥ.

Z. 8. saṣṭhān praṣaṇsā-sahitaṃ.

Cl. 16. vācān klamo 'vasādo na. ṣirasāḥ ṣūlān na pīḍā na. cittasya manasaḥ tūpaḥ santāpo na. tanoh ṣarīrasya vimardāḥ parasya rāgān na saṅgharṣāḥ na. hīnśādi-prāṇi-māraṇādir anartha-yogo na anartha-prāptir api na. ato aham eva ekā krodha-jaye ṣṭhāghyā praṣaṇsyā. — (K. param kevalān krodha-jaye 'ham ekā ṣṭhāghyā praṣaṇsādhikāriṇi, yataḥ parasya krodhe sati

mad-adhishṭhitānām maunāvalambanān na vācā sakāṣāt klamaḥ, çirasah çūlām vyathā ca na, nindā-vākya-çravaṇena na citta-tāpo 'pi, dantapiḍana-hastapiḍanādis tanor vimardaḥ ca na, para-hiṁsādir anartha-yogaḥ ca na; ādi-padād dveshādi-parigrahaḥ; pāpa-janakatvād anarthatā.)

P. 75.

Z. 2. paryāptā samarthā, tanau çatre carati, iti tanucaraḥ çaritrāntar-vartī, sa tu svalpa-prayatna-sādhyah, ity arthaḥ.

Çl. 17. ahaṁ taṁ pāpa-kāraṇaṁ krodhaṁ viçeshena nipātayāmi. kīdriçaṁ krodhaṁ: svādhyayāḥ ca vedādbhyāyanāṁ deva-yajñāḥ pitri-yajñāḥ ca deva-pitri-yajñāḥ jyotiṣṭoma-çrāddhādih, tapaṁsi ca cāndrāyanādini, kriyāḥ nitya-naimittikāḥ, tāsām akāraṇa-bādhitāraṁ kāraṇaṁ prayojanaṁ vinā bādhitāraṁ vighatītāraṁ vināçitāraṁ. punaḥ kīdriçaṁ: dṛiṣṭībhiḥ dṛiṣṭi-vyāpārāih sphuliṅgam iva agni-kaṇam iva vamaṇtaṁ. kā kam iva: Kātyāyanī Durgā Mahisham iva Mahishāsuraṁ iva. kīdriçaṁ Mahishaṁ: pāpa-kāraṇaṁ. punaḥ kīdriçaṁ: svādhyāya-deva-pitri-yajña-kriyāṇām akāraṇa-bādhitāraṁ, tulyo 'rtaḥ. kathaṁ-bhūtaṁ iva: dṛiṣṭībhiḥ sphuliṅgam iva krodhaṁ vamaṇtaṁ, ity api yojanā susādhyā. — (K. taṁ pāpa-kāraṇaṁ krodhaṁ ahaṁ, Kātyāyanī Pārvatī Mahisham asuraṁ iva, vinipātayāmi. kīdriçaṁ: svādhyāyasya, deva-pitri-yajñasya, tapaḥ-kriyāyāḥ ca akāraṇa-bādhitāraṁ, krodhena sviye, tat-sakala-tyāgāt parakiye tat-sakala-vighātāc ca. dṛiṣṭībhiḥ sphuliṅgami va krodham udcamaṇtaṁ prakāçayantaṁ, krodhasya puruṣatvena 'āropāt krodhas tad-dharma uktaḥ.)

Çl. 18. iti anena prakāreṇa dayāiva rasaḥ santosaḥ; "raso jalām, raso harṣo, rasaḥ çrīṅgāra ity api" ity abhidhānāt; tena ārdraṁ mano yeshāṁ, te dayā-rasārdra-manasas, teshāṁ puruṣhānāṁ krodhasya udayaḥ utpattiḥ kutra? na kutrāpi, ity arthaḥ. iti, iti kiṁ: asya ajitātmanaḥ na jitaḥ ātmā mano yena, tasya jantoḥ prāṇinaḥ daivād adṛiṣṭa-vaçāt dūrēdrāḥ duḥkbena vāryante durvārāḥ, ata eva mahatī vipat vipattiḥ upetā prāptā, iti. upayāntaram āha: krudde utpanna-krodhe jane smerāṁ hāsyāṁ, tad-yuktaṁ mukhaṁ, tena avadhāraṇaṁ sukha-buddhyā nirūpaṇaṁ; "dhanyo 'haṁ yaṁ mayy asau kupyati", iti. atha āviṣṭe krodhāveçe atiprasāda-kramaḥ; "kṣhamyatāṁ, mahā-prasādaḥ", ity-ādi. vyākroçe gāli-pradānāḍau kuçaloktiḥ āçirvādaḥ; "ayam eva sādhuḥ, vayam īdriçā eva", ity-ādi. tādāne ātmano duritasya ucchedena nāçena utsavaḥ santosaḥ. deva, lobha-hiṁsādayaḥ krodha-mulā eva, iti bhāvaḥ. — (K. parasmin krudde sati mad-adhishṭhitasya smerā-mukhaṁ yathā syāt tathā avadhāraṇam; atha smerā-mukha-pradarçanāt parasmin krodha eva āviṣṭe sati prasāda-kramo; vyākroçe nindoktau pareṇa kṛitāyāṁ satyāṁ, tasyaiva kuçala-praçna-rūpā kuçaloktiḥ; pareṇa svasmiṁs tādite sati, ātma-durita-chedotsavo bhogena durita-nāçāt. ajitātmano 'sya jantor mahatī vipat krodhena para-tāḍana-rūpā daivād upetā, tasmād dhig, iti nindā-vākyaṁ. evaṁ dayā-rasārdra-manasaḥ kṣhāntasya puruṣasya

thāne kutah krodhasya 'udayo, mad-adhishṭhitena 'evam kṛite taṁ prati krodho na 'udayati, ity arthaḥ.)

P. 76.

Z. 4. sánukroṣaṁ sadayaṁ. — (K. sánukroṣam iti, anukroṣo nindā, sá ca 'arthishu, tat-sahitaṁ yathā syāt tathā vadati, ity arthaḥ.)

Cl. 19. vanaṁ vanaṁ prati iti pratīcanaṁ, kṣhitau ruhanti te kṣhiti-
ruháḥ vṛiksháḥ, teshāṁ phulaṁ, jātāv ekavacanāṁ, bilva-vadarādi, akhedāṁ
yathā syāt tathā sukhena svechā-labhyaṁ ichā-mātra-prāpyam, ity arthaḥ.
sthāne sthāne sthale sthale ṣiṣīraṁ ṣitalaṁ madhuraṁ miṣṭāṁ, punyāḥ
Gaṅgā-Yamunādayāḥ sarito nadyāḥ, tāsāṁ payāḥ pāntyaṁ svechā-labhyaṁ,
iti yojanīyaṁ. mṛīduḥ komalaḥ sparṣo yasyāḥ sá, etādṛiṣṭi sulalitāḥ suandarāḥ
ca tūḥ latāḥ ca, tāsāṁ pallavāḥ tat-pracurā pallavamayī ṣayyā svechā-
labhyā; artha-vaçād vibhakti-vinyāsaḥ. evam yady api padārtha-prāpti-sau-
khyam asti, tad api tathāpi kṛipāḥ dīnāḥ dhanindā dvāri santāpaṁ duḥ-
khaṁ sahante anubhavanti, iti mahad āṣṇīyaṁ. amum arthaṁ ṣri-Bhāga-
vate Ṣuka āviṣṭ cakāra: "citrāṇi kim pathi na santi" ity evam-ādi. —
(K. pratīcanaṁ vane vane kṣhitiruhāṁ phalaṁ svechā-labhyaṁ, tathā ca tenaiva
kṣhun-nivṛtīḥ; tathā sthāne sthāne punya-sarītāṁ anisiddha-jala-pāna-sari-
tāṁ ṣiṣīraṁ madhuraṁ ca payāḥ svechā-labhyaṁ ity anuśaṅgaḥ, tathā ca
tenaiva tṛiṇ-nivṛtīḥ; tathā sulalita-latā-pallavamayī ṣayyā, arthāt sthāne
sthāne svechā-labhyā, tathā ca tayaiva sushupty-upapattīḥ. tad api tathāpi
dhanindā dvāri kṛipāḥ dhana-lipsayā kātara janāḥ tad-avajñādhīnaṁ santā-
paṁ sahante, ity arthaḥ.)

Z. 9. punar api labdhaṁ tīras karoti: are mūrkhā, iti. bhavato lobhā-
saktasya.

Cl. 20. he paṣo viveka-vidhura! tava kati kiyat-saṅkhyakāḥ samāram-
bhāḥ upakramāḥ kati-vārāṇ na bhagnāḥ na naṣṭāḥ, api tu bhagnā eva.
paṣutvam eva viçadayati. kidṛiçasya tava: asmin tucche atikṣhudre draviṇa-
rūpaṁ dhana-rūpaṁ yan mṛigatrīṣṇā marumaricikā, tad eva arṇava-jalaṁ
sāgara-jalaṁ tasmin, tādṛiṣṭe saṁvāda-leçā-çūnye 'pi jale pipāsoḥ pātum
ichoh. kiṁ ca: he mūdha! tathāpi samārambha-nāçe 'pi te tava pratyāçā
pracurechā adyāpi na viramati. na 'uparamate. evam vimarṣhe kriyamāṇe,
iti pratibhāti, ity āha: yac-ceto antaḥkaraṇam adyāpi çatadhā vidīṇaṁ na
spṛuṣṭaṁ na, tac-cetaḥ niyataṁ niçcayena açaṇigrāvabhīḥ vajropalaiḥ gha-
ṣṭam nirmītam, ity arthaḥ. — (K. are mūrkhā! iti sukha-virodhi-dharma-
ratvān mṛigatrīṣṇā, tad-rūpe 'rṇava-jale tucche 'nupādeye pipāsoḥ tava kati
kati vārāṇ dhana-prāpti-samārambhā na bhagnā, api tu bhagnā eva; tathāpi
te pratyāçā na viramati. ato he mūdha! tava ceto yat çatadhā na dīṇaṁ,
tan niyatam açaṇi-grāvabhaya-ghaṣṭam. açaṇir vajraṁ, grāvā, çilā.)

Z. 15. camatkāraṁ āṣṇīyaṁ.

Çl. 21. *mugdhaḥ saṁ anrataṁ nirantaraṁ sarva-daiva-labhyaṁ labdhunā* çakyaṁ yat, tat *labdhaṁ* prāptaṁ. *idam ca adhikaṁ labhyaṁ* labdhunā çakyaṁ. *tasmād eva mūla-dhanāl labhyaṁ* prāptavyaṁ vṛiddhi-rūpaṁ. *tato vṛiddhi-rūpa-dhanāt aparaṁ* kalāvṛiddhyākhyāṁ *labdhaṁ* prāptaṁ, *iti ca* evaṁ prakāreṇa *dhyāyasi dhanam dhanam*, iti. param tu tvam *etan na vetsy*, yad *bhavantaṁ* eva 'iyaṁ *āçā-piçāçī balāt* hathāt *sarva-grāsaṁ* yathā syāt tathā *acirāt* jhatity eva *grasishyati* gilishyati, iti. kīdrīçaṁ bhavantaṁ: *mahā-lobha* eva *andhakāraḥ*, tena *āvṛitaṁ* vyāptaṁ, ity arthaḥ. — (K. *idam* api *labdhaṁ* puruṣaṁ sambodhyaiva, iti, *aho tvam anrataṁ labdhaṁ*, lapsyamānaṁ, *labdhum* ākāṅkṣitam aparyāptaṁ *dhanam* eva *dhyāyasi*; *alabhyaṁ dhanam* iti nārtha od-antād *aho-çabdāt* paraṁ *sandhy-abbhāvāt*. *dhyāna-kāram āha: etad*, iti. *etad labdham*, *idam adhikaṁ labhyam* iti, *atas-tan-mūlena labhyaṁ* *labdhum* ucitaṁ, paraṁ *labhyaṁ* lapsyate, ity arthaḥ. *iti dhyāyasi*, ity arthaḥ. *etat punar na vetsy āçā-piçāçī* iyaṁ *mahāmohaṇḍha-kārāvṛitaṁ* *bhavantaṁ* *balād* *acirāt* *sarva-grāsaṁ* *sarvāvayava-grāseṇaiva grasishyati*, na tu kiñcid-avayava-grāseṇa, iti arthaḥ.)

P. 77.

Çl. 22. *dhanârjanam atikleça-sādhyam*, ity upapādyā, tad-vakṣaṇam api ativa duḥkaram, ity āha: *api ca dhanam*. *katham* api mahatā kṣaṇena *tāvāt* prathamataḥ *dhanam labdhaṁ* prāptaṁ, *tathāpi asya dhanasya viçeṣheṇa* nāçe yugapat kṣaye *sati*, *nāçe* vā krameṇa *apagame sati*, *ubhaya-thāpi niyataṁ* niyamena tava *viyogaḥ* virabaḥ *asti*. tataḥ kiṁ? tatra 'āha: *etat kathaya*. *etat kiṁ* iti praçṇe, *anutpādah çreyān* *anutpattiḥ çre-yaskari*, *atha* athavā *vilayo* vināçaḥ *pathyaḥ* çreyaskarah, *etat kathaya* brūhi. *vicāre* tv evam *asti*, ity āha: *labdhasya* prāptasya *vināçaḥ* *vyathayati tarām* aticāyena *plāyati*, ity arthaḥ; *na tv anudayaḥ* na tv *anutpādah*; *utpatty-abbhāve* lokasya na tathā *plāḥ*, ity arthaḥ. — (K. *katham* api prakāreṇa *dhanam tāvad* yadi *labdhaṁ*, *tathāpi asya dhanasya vilayo* nāças, tathā *ca dhanasya vināçe* *dhvanse*, *nāçe* *nutpāde* vā *sati*, *dhanena* saha tava *ubhaya-thā viyogaḥ*; yad vā: *tava nāçe* vā *sati*, ity arthaḥ. *viyogo* 'pi, ity *api-çabdasya* *tathāpi*, ity evam *anvayaḥ*. *ubhayos* *tvam kathaya*, *kiṁ dhanasya* *anutpādah çreyān*, *atha* vā *vilayo* *vināçaḥ pathyaḥ*. *atha* ity *atra* vā-kārah *pūrāṇyaḥ*. *koṭi-dvayasya* *bhadrābhadratvaṁ* *svayam* eva *darçayati: vināça* *iti*. *labdhasya dhanasya* *vināço* *vyathayati tarām*, *na tv anudayo* *vyathayati tarām*, ity arthaḥ.)

Çl. 23. *dhanād viraktasya* *katham* *sukham*? ity āçāṅkya 'āha: *kiṁ* *ca*, *mṛityur*, iti. *mṛityuḥ* *çarvat nirantaram* *mūrdhni* *mastake* *çirasy* eva *sthitvā*, *mādyati* *hṛishyati*. *ghorā* *bhayāvahā* *jard* *vārdhakaṁ*, *tad-rūpiṇi* *uragī* *sarpini* *eṣā* *atiprasiddhā* *tvām* *grasate* *gilati*. na kevalaṁ *tvām* eva *grasate*, *api* tu *parigrahāḥ* *stri-putrādayas*, *tanmayaiḥ* *gṛidhraiḥ* *māṁsa-bhakṣakaiḥ* *pakṣibhir* *jagad* *viçvaṁ* *grasyate*. evaṁ *sati*, *kim* *vidheyaṁ*? tatra 'āha: *bodha-jalair* *jūāna-jalaiḥ* *abodhena* *ajūānena* *bahulaṁ* *bahu* *tat*

pūrvoktaṁ lobhena janyaṁ rajah dhūtrā prakshūlya, santosha eva amṛita-sāgarāmbhaḥ, tatra manāk kṣhāṇa-mātraṁ magnaḥ āplutaḥ, sukham askhalitaṁ jīvati tishṭhati, ity arthaḥ. — (K. iyam api saṁsāra-sukha-lubdhajanaṁ praty uktiḥ. ṣaṣṭat vāraṁ vāraṁ mūrdhni mṛityur mādyati madena nṛityati, ity arthaḥ, tathā ca tava maraṇam āsannaṁ, lobhena kiṁ kiṁ karishyasi? ity arthaḥ. maraṇa-sāmagrīṁ darśayati: uragī, iti. jarā-rūpiṇi ghorā 'eśhā uragī toāṁ grasate, tathā saṁsāra-parigrahamayair gṛidhrair jagad eva grasate; saṁsāra-parigrahasya lobha-mūlakatvena 'idam api lubdhānām anishṭa-pradarśanaṁ; tārhi mayā kiṁ kartavyam? ity āha: dhautvā 'iti. tat tasmāt saṁsāra-vāsanā-rūpaṁ lobha-janyaṁ rajo dhūliṁ abodhād ajñānād bahulam anekāṁ bodha-rūpair jalair dhautvā prakshūlya, santosha-rūpe amṛita-sāgara-jale bhṛīcaṁ magnaḥ ciraṁ sthāsyaṁ ciraṁ jīvi bhaviṣyasi, ity arthaḥ. yad vā: santosha ity-ādau ciraṁ magnaḥ sthāsyaṁ, na tu dhana-viyoga-duḥkham anubhavishyasi, ity arthaḥ.)

Z. 15. *sva-sannidhau* *sva-samipe*; anena vastuvicāra-kṣhamayor ān-taraṅgaḥ santoshaḥ, iti dhvanitaṁ.

P. 78.

Cl. 24. rājño nikaṣe *sva-sāmarthyaṁ* darśayati: *so 'ham, nānā* iti. *so 'ham* vikhyāta-vibhavaḥ santoshaḥ *tarasā* balena *prasahya* parābhūya *nirjitya* jītvā *avaṣyaṁ* vyāpāra-ṣṇyaṁ vikalāṁ *lobhaṁ* *pinashmi* sañcurnayāmi. kaḥ kam iva: *Dācarathīḥ* śri-Janaki-patiḥ *balena* *paribhūya* jītvā *avaṣaṁ* *rakṣo-dhināthaṁ* Rāvaṇam iva. *kidṛīcaṁ* *lobhaṁ* Rāvaṇaṁ ca: lobha-pakshe, *nānā* bahūni *mukhāni* dvārāṇi yasya, taṁ; Rāvaṇa-pakshe: *nānā* anekāni *mukhāni* yasya, taṁ, daṣa-vadanatvāt. *trayāṇāṁ jagatāṁ vijayinaṁ* jaya-ṣṭlāṁ pakṣa-dvaye 'pi tulyaṁ spāṣṭaṁ ca. punaḥ *kidṛīcaṁ*: *devā* ca *dvijātaya* ca brāhmaṇāḥ, *teṣāṁ* *badho* mārāṇaṁ *bandhanaṁ* ca, tena *lubdhā* *vṛiddhir* yena saḥ, taṁ. anyāya-labdha-dhanasya yādṛīcī gatiḥ, tādṛīcī lobhasyāpi, iti bhāvaḥ. — (K. *idānīm* *so 'ham* *prasahya* *balātkāreṇa* *lobham* *avaṣaṁ* *svāyattaṁ* *nirjitya* *tarasā* *vegena* *hināsmi* *nāṣayāmi*, ity arthaḥ. *rakṣo-dhināthaṁ* Rāvaṇaṁ *Dācarathī* Rāma iva. lobha-Ravaṇayor dvayor api viṣeṣanāny āha: *nānā* *mukham*, iti. *nānā*-viśayeshu *mukhāṁ* *sāmmukhyaṁ* *pravṛittir* yasya, tādṛīcaṁ *lobhaṁ*, *Rāvaṇam* tu daṣa-mukhaṁ. *trayāṇāṁ jagatāṁ vijayinaṁ* lobhasya jagat-trayākramāt, Rāvaṇasya ca jagat-traya-parābhava-kāraṇāt. *deva* 'iti *labdha-vṛittim* *labdha-vyavasāyaṁ*, lobhasya devādināṁ hiṁsāyā svābhīṣṭōtpādanāt, Rāvaṇasya tu *sva-prasiddham* eva tat.)

Z. 7. *sambhṛitāni* *susiddhāni* *vijayārthaṁ* *prayāṇāya* *maṅgalāni* *kanyā-darṣa*-*dadhy-ādini*. *pratyāsannaḥ* *nikaṣa*-*vartī*, *maukūrtikāveditāḥ* *jyotirvidā* 'ādīṣṭhāḥ *prasthāna-samayaḥ* *vijaya*-*yātrā*-*samayaḥ*. — (K. *maukūrtiko* *muhūrta-nirṇaya*-*kartā* *gaṇakaḥ*.)

Cl. 25. *karīṇdrāḥ* *hastīṇdrāḥ* *sajjyantāṁ* *sapalyāṇāḥ* *kriyāntāṁ*. *kidṛīcaḥ* *karīṇdrāḥ*: *kumbha-bhittē* *gaṇḍasthala*-*phalakāt* *cyutā* *śrītā* ca 'asau *mada-*

madirā mada-dravaṣ ca, tena mattāḥ bhṛīṅgāḥ yeshu te. turaṅgāḥ aṣvāḥ syandanesu ratheshu yujyantām badhyantām; kīḍṛīṇāḥ turaṅgāḥ: prasabham atiṣayena jītaḥ maruto vāyoḥ caṇḍaḥ atiṣayitāḥ vego yais, te. pādātāḥ pat-tayāḥ sañcarantu agre gachantu; kīḍṛīṇāḥ pādātāḥ: kakubhām diṣām antardā madhye kuntaiḥ prāsaiḥ āyudha-viṣeshaiḥ nilotpālānām vanam iva sṛjantaḥ kurvantaḥ. aṣvavārdhā aṣva-sādhināḥ prasabham atiṣayena sañcarantu gachantu; kīḍṛīṇāḥ aṣvavārāḥ: asibhiḥ khadgaiḥ lasantaḥ ṣobhantaḥ pāṇayo hastāḥ yeshām, te. — (K. kumbha-rūpa-bhittitāṣ cyutāyā mada-madirāyā āmodena mattā-bhṛīṅgā yebhyas, tāḍṛīṇāḥ karṣṇārdhā sajjāḥ kriyantām. prasabhena bālātkāreṇa jīto marud yais, tāḍṛīṇāḥ caṇḍa vegāḥ turaṅgāḥ syandanesu yujyantām. kakubhām diṣām antardā madhye nilotpālānām vanam iva kuntair astra-viṣeshaiḥ sṛjantaḥ pādātāḥ pādātayāḥ prathamām sañcarantu. atha anan-taram asi-latā-pāṇayo aṣvavārdhāḥ sañcarantu, ity arthaḥ.)

Z. 17. *pāripārṣvikaṁ pārṣva-caraṁ sevakaṁ. śāṅgrāmikam saṅgrāme yogyaṁ. — (K. pāripārṣvikaṁ svānucaraṁ.)*

P. 79.

Çl. 26. *ete vāḥāḥ aṣvāḥ gagaṇa-sīmni antarikshe rathāṁ vahanti nayanti. kīḍṛīṇāḥ vāḥāḥ: uddhūtaṁ uccalitaṁ yat pāñcu-paṭalaṁ dhūli-samūhas, tena anumitaḥ jñāto yaḥ prabandho gati-santānaḥ, tena dhāvataḥ khurūgra-cayena khurūgrabbhāgena cumbitaḥ lśhat spṛiṣṭaḥ bhūmi-bhāgo yais, te. kīḍṛīṇāṁ rathāṁ: nirmathyamāno yo jaladhiḥ samudras, tasya yo dhvaniḥ, tadvad ghero bhayāvaho ghoshāḥ ṣabdo yasya, taṁ. — (K. uddhūtena pāñcu-paṭa-lena 'anumitaḥ prabandho gati-paripāto yeshām, tāḍṛīṇāḥ ye dhāvantaḥ kuru-rā, teshām agra-cayena cumbitaḥ spṛiṣṭo bhūmi-bhāgo yais, tāḍṛīṇāḥ ete vāḥā aṣvā nirmathyamānasya jaladher dhvanivad ghora-ghoshāṁ yathā syāt tathā gagaṇa-sīmni rathāṁ vahanti, ity arthaḥ.)*

Z. 9. (K. puṇḍiti, iti, "mām" iti ṣeshāḥ.)

Çl. 27. *ami sammukhe vartamānāḥ saudha-ṣikharāḥ gṛīho-paribhāgāḥ bhūyāḥ bāhulyena vibhāvayante dṛiṣyante. kīḍṛīṇāḥ saudha-ṣikharāḥ: dhārā-yantrēbhyāḥ skhalat nirgachad yaj jalāṁ, tasya yo jhaṅkāraḥ ṣabda-viṣeshāḥ, tena mukharāḥ ṣaṣṭvādāḥ. punaḥ kīḍṛīṇāḥ: ṣaṣṭikarāṇaṁ muṣṇanti corayanti, iti ṣaṣṭikara-muṣhāḥ; ṣaṣṭikaravat ruk diptir yeshām te, iti vā pāṭhaḥ, sudhā-dhavalāḥ, ity arthaḥ. yatra yeshu saudha-ṣikhareshu iyaṁ upalabhyamānā vicitrā nānāvārṇā patākānām āvaliḥ pañktiḥ, uccaiḥ atiṣayena ṣaradī amalāḥ nirmalāḥ ye meghāḥ, teshām ante madhye vilasanti camatkāram āviṣkur-vanti yā tadit vidyul-latā, tasyāḥ lekḥā rekḥā, tasyāḥ lakṣmīm ṣobhām vitarati vistarayati. saudha-meghayoḥ tadit-pātākayō ca upamānopameya-bhāvāḥ. — (K. ami ṣaṣṭi-kara-rucaḥ saudha-ṣikharā bhūyo vāraṁ vāraṁ yathā syāt tathā vibhāvayante dṛiṣyante. kīḍṛīṇāḥ: dhārā-yantraṁ jala-sañcā-raṇārtha-kṛita-yantraṁ prakriyā-viṣeshas, tena skhalitānām jalānām jhātka-reṇa, jhāt ity avyakta-ṣabdena, mukharāḥ. yatra yeshu patākāvalir iyaṁ*

çarad-amala-meghasya 'ante vilasantyās tadil-lekhāyā vicitrām lakṣmim uccair vitarati, paçyatām cakshuh-sukham dadāti, ity arthah.)

Z. 15. etdḥ nagarasya Vārāṇasī-nāmnah paryanteshu prānteshu udyāna-bhūmayah upavana-pradeṣaḥ nātidūre atinikaṭe 'driçyante" ity adhyāharaḥ. kidriçyah udyāna-bhūmayah: mukulaṁ mukulaṁ prati, iti pratimukulaṁ pratikoçam lagnā ye madhupāḥ, teshāṁ dvaliḥ paūktiḥ, tasyā ranitena çabdi-tena mukharāḥ vācālāḥ. jṛimbo vikāṣaḥ, tasya ārambhaḥ utpattiḥ, tasya bharaḥ aṭiçayah, arthāt tu kusumanām vikāçāṭiçayah, tasmād vigalan nihsaran yo nukarandaḥ pushpa-rasaḥ, tena durdinām yāsu, tāḥ; vṛiṣṭimatyah, ity arthah. punaḥ kidriçyah: kusumaiḥ surabhayah suparimalāḥ. çyāmāyamānāḥ nila-varṇāḥ ghana-chada-chāyāḥ niviḍa-chāyāḥ taravo yāsu, tāḥ. maruto vāyavaḥ grīhitaṁ pāçupata-vrataṁ yais, te; sarvadā dhūlim uddhūlayantaḥ pracandāḥ, iti bhāvah. — (K. nagara-paryantāranya-bhūmayo "driçyante", iti çeṣah. kidriçyah: pratimukula-lagnāyā madhupāvalyā ranitena çabdena mukharāḥ, jṛimbhā-bhareṇa vikāçāṭiçayena vigalatāṁ nukaranda-vindūnāṁ durdinām yatra, tādriçyah. çyāmāyamānāṁ ghana-chadānām niviḍa-patrāṇām chāyāḥ taralāḥ, chāyā-calanād eva tat-tārāyaṁ bodhyaṁ; chāyātara-vaḥ, iti pāṭhāntaraṁ, tathā ca chāyātaraḥ sthira-chhāya iti koṣhād artho bodhyah.)

P. 80.

Çl. 28. tad eva darçayati: tathā hi, toya iti. samirāḥ vāyavaḥ prakarṣeṇa calāḥ cañcalāḥ latās, tā eva bhujās, tair nṛityanti nṛityaṁ kurvanti, tāpasāḥ pāçupatā api evaṁ nṛityanti, iti bhāvah. kidriçāḥ vāyavaḥ tāpasāç ca: sura-sarito Gaṅgāyāḥ toyena ādrāḥ, kṛita-Jāhnavī-majjanāḥ. pu. kl. parāgaḥ kusuma-rajobhiḥ sītāḥ yuktāḥ vāyavaḥ, shiṁ bandhane ity asya sītāḥ, iti rūpaṁ, parāgaḥ vibhūti-rajobhiḥ sītāḥ dhalalāḥ tāpasāḥ. cyuta-kusumaiḥ svayam eva patitaiḥ pushpaiḥ Indumauliṁ Çaṅkaram arcantaḥ pūjayanta iva. pu. kl. madhupa-rutaiḥ bhramara-çabdaiḥ prodgitāṁ uccaiḥ ghyamānām stutiṁ paṭhanto vāyavaḥ, tāpasāç ca madhupāṇām iva rutāni, taiḥ prakarṣeṇa tāla-svara-tānādi-rūpeṇa udgitāṁ gānakramavatīṁ stutiṁ paṭhantaḥ, ity arthah. — (K. samirāḥ pracala-latā-rūpair bhujair nṛityanti. kidriçāḥ; sura-sarito Gaṅgāyās toyair ādrāḥ; parāgaḥ ca kusuma-reṇubhiḥ sītāḥ; cyutaiḥ kusumair Indumaulim arcanta iva, prodgitāṁ prakriṣṭoc-caritām stutiṁ madhupa-rutaiḥ paṭhanto nṛityanti, iti pāṭha-nṛityayor ubhaya-itra 'ivārtho bodhyah. pāçupata-vratadharo 'pi Gaṅgā-snāto, bhasma-parāga-sitaḥ, kusumaiḥ Çivam arcayan, stutiṁ paṭhan, nṛityati.)

Çl. 29. sā 'eṣā Candracūdasya Mahādevasya vasatiḥ Kāçī ceto manah ākarṣati vaçī-karoti, ity arthah. kidriçi Kāçī: antas tamo vighatanāt ajñāna-vināçāt ātma-prabhaṁ sva-prakāçam ānandaṁ dadhati prakatayanti. pu. kl. muktiḥ padyate prāpyate anena, iti mukteḥ padam kārāṇaṁ, ity arthah. kā 'iva: vidyā 'iva brahmātmāikatva-jñānam iva; brahmātmāikatva-jñānam api, ajñānaṁ vināçya, sva-prakāçam ānandaṁ prakatayat, mukti-hetur, iti.

tad-drishāntah. sà kà: *yatra* yasyām Kācyām *iyam* Jāhnavi Gaṅgā *vakrām aindaviṁ kalām* ardhacandrāḥkāraṁ candra-kalām *phena paṭalaiḥ phena-samū: haiḥ hasatī* 'iva. utprekshate, *katham-bhūtā* 'iva: *bhūmeḥ kaṇṭha-vilambini* kaṇṭhe lambamānā *kuṭilā* svabhāvataḥ *muktāvalī* 'iva mauktika-mālā 'iva. — (K. *eshā Candracūdasya* Maheçasya *vasatir* Vārāṇasī *cetaḥ karshati vidyā* 'iva *mukteḥ padaṁ*. kidriçi: *tamo-vighaṭanād* ujñāna-nāçād antar manasy ānandaṁ *dadhati* aparyanti. ānandaṁ kidriçyāṁ: *ātma-prabhaṁ* Brahma-tulyaṁ, 'ānando Brahmaṇo rūpaṁ' iti çrutyā; brahmaṇo 'py ānandakatva-bodhanāt, tathā ca paramānanda-tulyam ānandaṁ, ity arthaḥ.

ātma yatno, dhṛitir, buddhiḥ, svabhāvo, brahma, varshina ca, iti koshah. *yatra* Vārāṇasyām *iyam* Jāhnavi *phena-paṭalaiḥ* Maheça-mūrdhni svasamaçlām *aindaviṁ vakrām kalām hasatī* 'iva, svayam api Maheça-mūrdha-sthā *kuṭilā* phena-dhavalā ca. kidriçi: *bhūmeḥ kaṇṭha-vilambini* *muktāvalī* 'iva, iti daighya-kaufilya-dhāvalyaiḥ sādriçyāṁ.)

Z. 10. *sura sarito* deva-nadyāḥ *parisaras* tīraṁ, tasya *alaṅkāra-bhūtam* āyatanaṁ sthānaṁ, Anādiçvara āyatanavān jñātaḥ, ity arthaḥ.

(Z. 30. *eshaḥ devaḥ*, dyotanād devaḥ, paramātmā, *purā-vidbhīḥ* kshetra-mahimajñaiḥ Vyāçādibhiḥ *kshetrasya* 'ātma kshetrābhinnānini devatā *iti gīyate* ucyate. *puṇyam* içvaraṁ *bhajanti* sevante, te *puṇya-bhājāḥ* Çiva-bhaktāḥ, atra Ādikeçava-sannidhau *dehaṁ samutsṛijya*, yaṁ *viçanti* praviçanti, prāpuvanti, ity arthaḥ. — (K. *esha* Ādikeçavaḥ *kshetrasya* Vārāṇasī-rūpasya *ātma*, *iti purāvidbhīḥ gīyate*. atra kshetre *dehaṁ parityajya* yam Ādikeçavaṁ *puṇya-bhājo viçanti*.)

Z. 16. anena vivekāsanni-mātreṇa kāmādināṁ parābhavo darçitaḥ.

P. 81.

Z. 1. bodhoṭpatti-rūpa-svābhīṣṭa-siddhaye bhagavantam Ādikeçavaṁ stanti. *bhagavān* śaḍ-guṇaiçvarya-sampannaḥ;

utpattiṁ ca vināçāṁ ca, bhūtānaṁ agatiṁ gatiṁ,

vetti vidyām avidyāṁ ca, sa vāçyo *bhagavān* iti.

jayatu sarvoṭkarshēṇa vartatāṁ. — sarvāṇi sambuddhy-antāni. *amarāṇāṁ* devānaṁ *cayaḥ* samūhaḥ, tasya *camū-cakraṁ* senā-maṇḍalaṁ, tasya *cūḍā-maṇi-çrenibhiḥ* mukuta-maṇi-pauktibhiḥ *nirājitāṁ upānte* samipe *pāda-dvayāmbhojaṁ* caraṇa-yugma-kamalaṁ yasya. — *rājantaḥ* çobhanto ye *nakhāḥ*, teshāṁ *dyotāḥ* prakāçāḥ ta eva *khadyotāḥ*, taiḥ *kimiritaṁ* çabalitaṁ *varṇa-pīṭhaṁ* yasya. — *sphurat* yat dvaitaṁ bhedaḥ, tasya yā *vibhrāntiḥ*, tasyāḥ *santānena* paramparayā *santaptāḥ* khinnā ye *vandāravo* vandana-çlāḥ bhaktāḥ, teshāṁ *saṁsāra-rūpā* yā *nidrā*, tasyāḥ *apahāre* vināçe *eko* mukhyo *dakṣhaḥ*; tasya sambodhane: he dakṣha! evaṁ sambuddhy-anteshu sarvatra jñeyaṁ. — *kṣhamā-maṇḍa-* tasya kṣhoṇi-valayasya ya *uddhārus*, tena *sambhārāṇāṁ* parvatādināṁ *saṅghaṭṭāḥ* sammarddha yasmin *daṁṣṭhrāgra-koṭau* daṁṣṭhrāgra-bhāge *sphurac-* chaila-cakraṁ parvata-samūho yasya. — *kramaṇa* pāda-vikshepeṇa *ākṛāntāṁ* loka-trayaṁ yena. — *prakṛīṣṭa*-batābhyaṁ *bhujābhyaṁ* balena *uddhūtam*

ūrdhvaṁ dhṛitaṁ yad Govardhana-rūpaṁ chaṭraṁ, tena nirodritaṁ nitarāṁ
 vāritaṁ, Akhaṇḍalena Indrena udyojitāḥ preritāḥ akāṇḍe usamaye caṇḍāḥ
 pralaya-kālīnāḥ ambuvādhāḥ meghāḥ, teshāṁ ativarshayena trasad bhītaṁ yad
 gokulaṁ, tasya trāṇaṁ rakṣaṇaṁ, tena viśmāpitāṁ ācārya-yukta-kṛitāṁ
 vīṇāṁ yena. — prabho avyābataiṣvarya. — vibudhāḥ devāḥ, teshāṁ riparo
 Dānavāḥ, teshāṁ yo badhū-vargāḥ strī-samūhāḥ, tasya yat śimanteshu sin-
 dūrāṁ, tad eva sandhyā-mayūkha-chaṭā sandhyā-kālīna-mayūkhaḥ kīraṇāḥ,
 teshāṁ chaṭā ūbhā, tasyā unmarjane proṇchane uddāmaṁ prasiddhaṁ yad
 dhāna tejah, tasya ādhipaḥ ācāryah, tasya sambodhane he udhipa! —
 trasto bhīto yo daityendro Hiranyakaśipuḥ, tasya vakṣas-taṭi-pātane vidārane
 akunṭhā apratibhā bhāsvatī dīptimati nakha-creṇiḥ paṅktir yasya, tāḍiṇāṁ
 yat pīṇi-dvayaṁ, tasmāt srastam adhaḥ-patitaṁ vīṭāri prasaraṇa-ḥṣiṇāṁ yad
 raktaṁ, tasya arṇavāḥ sāgarāḥ, tasmīn ā samantāt magnaṁ loka-trayaṁ
 yena. — tribhuvanasya bhayakṛīṭ ripuḥ yaḥ Kaṭṭabho Daityuḥ, tasya udday-
 dāḥ sthūlo yaḥ kaṇṭhaḥ, tasya asthi-kūṭaṁ asthi-saṅghāḥ, tasmīn sphuṭaṁ
 spāṣṭaṁ unmarjitaṁ cōdhitam uddāmaṁ khyātaṁ yac cakraṁ Sudarṇaṁ,
 tasya sphurad dedīpyamānaṁ yaj jyotiḥ, tena ulldaitā uddīptā uddāmarāḥ
 udbhātāḥ uddāṇḍāḥ catvāro dordāṇḍāḥ bāhavo yasya. — khaṇḍendu-cūḍo
 Mahādevaḥ priyo yasya. — prauḍho atibalo yo dordāṇḍāḥ bāhudaṇḍāḥ, tena
 vibhṛāntāḥ bhrāmīto yo Manthācalāḥ Mandarādriḥ, tena kṣhubdho yo dug-
 dhāmbudhiḥ dugdha-samudrah, tasmāt protthitā avirbhūta yā Cṛiḥ Lakṣmīḥ,
 tasyāḥ bhujā-vallīḥ, tat-saṅcleshena āliṅganena saṅkrāntā pīṇa-stanayor ābhoge
 vīṇāle sthale yā patrāvalī patra-lekhā, tayā lāṇchitam uraḥsthalāṁ yasya. —
 sthūlāni yāni muktāphalāni, teshāṁ uddraḥ ca āsanā hāraḥ ca, tasya prabhā
 maṇḍalena sphuran kaṇṭho yasya. — vaikunṭha paramātman — bhaktasya
 lokasya bhakta-janasya, yaḥ saṁsārah, tad-upādānaṁ mokṣaḥ bhāva-rūpaṁ
 ajñānaṁ chinatti, iti chit, taṁ bodhodayaṁ brahmādvaitasya sākṣātkāro-
 dayāṁ dehi. deva sva-prakāṣa! tubhyaṁ namo 'stu. — (K. he bhagavan!
 jaya jaya! bhakta-janasya saṁsāra-chidaṁ bodhodayaṁ dehi! tasmāt tubhyaṁ
 namaḥ, ity anvayaḥ. — tatra amara-caya ity-ādi dyute ity-antaṁ sambo-
 dhanam ekaṁ. he amara-cayasya yac camū-cakraṁ sainya-samūhas, tac-
 cūḍā-maṇi-creṇyā nirdīptaṁ yat pūḍā-dvayāmbhujāṁ, tatra rājatāṁ nakhānāṁ
 dyotā eva khadyotāḥ, tāiḥ kirmirītā micritā svarna pīṭhasya dyutir yasya,
 tāḍiṇā! — sphurad ity-ādi dakṣha ity-antam aparāṁ sambodhanaṁ. he sphu-
 ratā dvaita-vibhṛānti-santānena dvaita-bhrama-samūhena santaptasya vandrū-
 saṁsārasya praṇamaj-jagato bhrama-rūpa-nidrāpahāre eka-dakṣha pradhāna-
 samartha! — kṣhamā ity-ādi cakra-antam aparāṁ. he kṣhamā-maṇḍalasya
 bhū-khaṇḍasya ulldhāra-sambhāre uttolanārambhe varāba-mūrteḥ saṅkhiṇā-
 yāḥ prāpita-khedāyā daṁṣṭhrāyā agra-kotir agra-bhāgasya agraṁ, tayā
 sphurad vidīryac chaila-cakraṁ yasmāt, tāḍiṇā! — tathā he kramākrānta-
 lokatraya, kramas trivikramasya pāda-trayena ākramas, tena ākrāntāṁ
 vyāptaṁ loka-trayaṁ yena, tāḍiṇā! — prabala ity-ādi vīṇā ity antam
 aparāṁ. he prabho! prabala-bhujā-balād uddhūtena uttolitena Govardhana-

parvata-rūpo-chakreṇa nirvāṛitam *Akhaṇḍalena* Indreṇa uddyoṭitasya pravartita-
 tasya akhaṇḍa-caṇḍāmbhuvāhusya ākasmika-caṇḍa-meghasya ativarshādḍhināṁ
 yad ambu, tena sāndra-trasatām atibibhyatām gokulāndā trāṇena viśāpitaṁ
 viśmṛti-kṛitaṁ aśeṣa-viṣvaṁ yena, tādrīṇa! — vibudha ity-ādi dhāmādhīpa
 ity antam aparaṁ. he vibudha-rūpa-badhū-vargasya śimante yā sindūra-rūpā
 sandhyā, arthād vaidhavyāt śimantato 'pasāryamāṇā, tasyā yā mayūkha-
 chaṭā, tayā unmāṛjita ujjaḍi-kṛito dhāmādhīpaḥ sūryo yena, tādrīṇa! —
 trasta ity-ādi lokatraya ity antam aparaṁ. he trasto Narasiṁha-mūrti-darṣa-
 nād bhīto yo *Daityēndro Hiraṇyakaśipuḥ*, tasya vakṣo-rūpa-taṭātīnaka-ka-
 pātasya pātane vidāraṇe akunṭhā bhāsvatī diptimatiḥ nakha-creṇī yasya, tādrī-
 ṇeṇa pāṇi-dvayena cṛaste vistirṇe rakta-rūpāṇṛṇave āmagnaṁ loka-trayaṁ ya-
 smāt, tādrīṇa! nakhair Hiraṇyakaśipor vakṣo vidārya, pāṇi-dvayena vistir-
 ṇais tadiya-raktair jagad-vyāpanāt. — tribhuvana ity-ādi dordanda ity-antam
 aparaṁ. he tribhuvana-rūpoḥ *Kuṭabhasya* akunṭho yaḥ kuṇṭhāsthi-kūṭas, tatra
 sphuṭam unmāṛjitasya tat-kartanena nirmalibhūta-dhārasya cakrasya sphuratā
 jyotir ulkā-ṣaṭena uddāmara uddanda udbhaṭo dordanda yasya, tādrīṇa! —
 he khaṇḍendu-cūḍasya Maheṣasya priya! — praudha ity-ādi sphuratantha
 ity-antam aparaṁ sambodhanam. he praudha-dor-darpeṇa vibhrānto yo *Man-
 thācalo Mandarādris*, tena kṣubdhāt dugdhāmbudher utthitāyāḥ *Çriṇaḥ* sva-
 bhujāvalli-saṅcleshēṇa svārasī saṅkrāntā yā pīṇa-standbhogasya patrāvalī, tayā
 lāñchite uraḥsthale yaḥ sthūlo muktāphala-ghaṭita uddra-hāras, tat-prabhā-
 maṇḍalena sphuran dīpyamāṇaḥ kuṇṭho yasya, tādrīṇa! —)

P. 82.

Z. I. *nāṭayitvā* bhramaṇa-viṣeṣeṇa darṣayitvā, ity arthaḥ. *skandhāvā-
 raṁ* kaṭakaṁ niveṣayāmaḥ sthāpayāmaḥ. — (*K. skanddvāraṁ* senāṁ.)

Fünfter Akt.

P. 82.

Itthañ caturthe 'ñke vivekodyogam uktvā, vairāgyotpattiñ varṇayituñ pañcame 'ñke śraddhāyāḥ praveṇāñ stauti: *tataḥ praviṣṭi śraddhā*, iti. — (K. Vairāgyotpattir iti viveka-sainyena kāma-krodhādau mahāmoha-sainye nāṣite, putra-pantrādi-ṣoḍāśakulasya manaso vaiyāsikyā Sarasvatyā vairāgyasya 'utpādayishyamānatvāt.)

Z. 9. paraspara-pratispardhinoḥ saṅgrāmañ sūcayanti āha: *prasiddha* iti.

Çl. 1. *ayam* ity anena 'uktañ *panthānañ* viṣadayati: *yataḥ*, iti. *vairāt sambhavaḥ* utpattir yasya, etādriṣo yaḥ *krodhaḥ*, sa *jñātīnām aṣeṣaṁ* samastañ *kulañ nirdahati*. tatra dṛiṣṭāntaḥ: *ghanaḥ* pracandō yaḥ *pavano* vāyuh, tena *āhatāḥ* āṇḍolitāḥ ye *taru-varāḥ* sthūla-vṛikṣhāḥ, teshāñ *saṅghaṭṭanena* saṅgharṣheṇa *sambhavo* janma yasya saḥ, tādriṣo *dahano* agniḥ *vanam* *iva nirdahati*, ity arthaḥ. uktāñ hi Mahābhārata:

dhūmāyante vyapetāni, saṅhatāni jvalanti ca,

ulmukāni 'iva bhānti sma jñātayo, Bharataṣṣabha! iti.

(K. *vaira-sambhavaḥ* krodho jñātīnām aṣeṣaṁ *kulañ nirdahati*, *ghana-pavanena* *āhatayos taru-varayoh saṅghaṭṭena sambhavo* yasya, tādriṣo *dahano vanam* *iva*.)

Z. 12. *sodarāṇāñ bandhūnāñ vyasanāñ maraṇāñ*, tasmāj *janma* yasya, saḥ. *ṣoka* eva *analo* agniḥ, *viveka* eva *jaladharāḥ* meghāḥ, teshāñ *ṣatāni*, taiḥ. — (K. *viveka-jaladharā* iti viveko 'tra *ṣokasya* *kartavyāḥ* *kartavyatva-vicārah*.)

Çl. 2. etad eva spāṣṭayati: *dhruvañ*, iti. *jalaniḍhayaḥ* *samudrāḥ* ca, *mahī* ca, *ṣailāḥ* *parvatāḥ* ca, *sarito* *nadyaḥ* ca, tāsāñ *sthirāṇāṁ* api *dhruvañ* niṣcayena *dhvaṅso bhāvi* bhaviṣyati; *ato* *hetoh* *ṣīryat* *truṭitañ* yat *tṛiṇāñ*, tadvat *laghushu* *atitucheshu* *jantushu* *prāṇishu* *mṛityoh* *maraṇasya* *kā kathā* kiñ vaktavyam, ity arthaḥ. *tathāpi* evaṁ viveke jāte 'pi *uccaiḥ*

atiçâyena ko 'py anirvâcyah viśhamo asahyo, vivekaṁ prakarṣheṇa 'unma-
thnâti nâçayati, tâdriçah bandhûnâm vyasanena nidhanena janitah çoka eva
dahano agniḥ hridayam ceto dahati. — (K. jalamidhy-âdinâm api dhvaṁso
dhruvanî bhâvi, ahoratraṁ pratikṣhaṇam çirya-tṛiṇa-laghushu jantushu kâ
kathâ? tesam dhvaṁsah sutarâm eva, ity arthah. tathâpi ko 'pi viśhamo
bandhu-vyāsana-janitah çoka-dahana uccair hridayam dahati; kîdriço: viveka-
pronmâthi.)

P. 83.

Z. 1. kāmâdi-badhasya nâtye pratyakshataḥ kartum açakya tvât Çraddhâ-
mukhena tam sûçayati: yena, iti. kathâ vârtâ, saiva çesho avaçishṭa-bhâgah,
tasya bhâvas, tam gataḥ prâpteshu, mṛiteshu, ity arthah. — (K. tathâ-
prakṛiteshu iti, durvṛitteshu, ity arthah.)

Çl. 3. krûrah asahyah çokâgniḥ, ūrdhvah çikḥah yasya udara-pûra-
katvât ucchikho, me mama marmâni nikṛintati iva chinatti iva, deham çoṣha-
yati iva, antarâtmânâṁ mano dahati iva, ity arthah. — (K. krûra ucchikha
udgata-çikḥah çokâgnir marmâni nikṛintati iva.)

Z. 5. kāmâdi-badham pûrva-sûçitam prakāṣayitum Viśṇubhakteḥ pra-
veçam sûçayati: âdiṣṭâ ity-âdi. viśṇubhaktir nâma pratyak-ceto-vṛittih.
hînsâ-prâyo badha-pradhâno yah samarah saṅgrâmah, tad-darçanena parâ-
mukhi ulâsinâ. Çâlagrâmaîbidhâne cakratirthe Bhagavato Viśṇoḥ kṣetre.
atipâlayam atikramâmi. yathâ-vṛittam yena prakāreṇa jâtam "vṛittântam"
iti çeshah. yatra cakratirthe saṁsâra-sâgarasya samudrasya ullâre pârâga-
mane taranîḥ naukâ jñâna-rûpâ, tasyah karṇadhâro niyâmakah. mahâ-muni-
bhiḥ Nârada-Çuka-Pârâçarâdibhiḥ upâsyamânâ sevyamânâ. upâsyamânâ ity
anena 'idam uktaṁ, yan nânâvidhâ bhaktir eva paramârtha-sâdhanam upâ-
yântaram nâsty eva, kalau vikshipta-manasâm tu sutarâm bhaktyaiva aneke
santirnah. tathâ 'uktaṁ:

Vishṇos tu çravaṇe Parikshitir abhût, Vaiyâsakiḥ kîrtane,
Prahâdâḥ smarane, tad-aṅghri-bhajane Lakshmiḥ, Pṛithuḥ pûjane,
Akrûras tv abhivandane, Kapipatiḥ dâsyê ca, sakhye 'rjunah,
sarva-svâtmâni vedane Balir abhût; kaivalyam esham padaṁ;
iti. — (K. vatsê ity-âdi Viśṇubhakty-âdeçânuvâdah. tad aham ity âdikaṁ
tu Çraddhâyah parâmarçah.)

Z. 18. sâmpardye saṅgrâme. abhiyuktasya tiraskṛitasya. duḥsthitam iva
sacintam iva me mama hridayam mânasam.

P. 84.

Z. 4. niyatam eva niçcitam eva.

Çl. 4. yady api prâyo bāhulyena abhyudayo bhāgyotkarśhaḥ pramāṇād
dharma-pakṣhapātītvād avadhāryate nirṇiyate, tathāpi kāmam atyartham
suhṛidam mānasam anisṭāçāṅki anarthāçāṅki, ity arthah.

Z. 15. cetah-padam antahkaraṇa-rûpam sthānam.

Z. 1. Moha-Vivekayoh saṅgrāmam anuvāṇayishyan Viṣṇubhakti-Çrad-
dhayoh praçnottare avatārayati: *devyāṁ* Viṣṇubhaktau *Adikeçavdyatandī*
Gāṅgāvaranā-saṅgamāt *apakrāntāyām* cakratīrtham prati gatāyām eva. *bha-*
gavati bhāsvati atisamarthe çri-sūrye. kidṛiçe bhāsvati: *kīñcid utsṛishṭāḥ*
tyaktāḥ *pātalinā* çvetaraktimā yena tasmin. *teshām* Mahāmoha-pakshē var-
tanānānām, *asmākaṁ* Viveka-pakshiyānām *sainya-sāgare* sainya-samudre
sambaddhe samāha-yukte sati, *mahārājena* Vivekena, *mahārāja-Mahāmohasya*,
iti karmani shashṭhi, tam prati *naiyāyikāṁ* darçanaṁ *dautyena*, dūtasya
karma dautyaṁ, tena *prahitaṁ* preshitam, iti sambandhaḥ. kidṛiçe sainya-
sāgare: *vijaya-ghoṣeṇa* vijaya-vādya-çabdena *āhūyamānā* aneke bahavo ye
varāḥ çresṭhāḥ *vīrāḥ* yoddhārāḥ, *teshām* *bahalo* yaḥ *siṅha-nādaḥ*, tena
badhiritāḥ badhirāḥ *sampādītāḥ* *diçām* *antāḥ* yena, tasmin. punaḥ kidṛiçe:
satatāṁ nirantaram *rathāç* ca, *turaga-khurḍa* ca, *taiḥ khaṇḍitāṁ* cūrṇitāṁ
yad *bhū-maṇḍalaṁ*, tasmād *uccalat* ūrdhva-patat yat *vipulāṁ* *rajaḥ-pātalaṁ*
dhūli-samūhaḥ, tena *antaritāḥ* āchāditaḥ *kiraṇa-mālī* sūryo yena, tasmin.
punaḥ kidṛiçe: *prabalatarāṁ* yat *karṇatālasphālanāṁ*, tena *uccalat* yat *kari-*
kumbha-sindūraṁ, tena *sandhyāyamānāḥ* *sandhyā-tulyāḥ* *daça-diço* yena,
tasmin. *pralaya-kālīnāḥ* *jaladharāḥ*, *teshām* *iva dhvānāḥ* çabdaḥ, tena *bhī-*
shane bhayānake. — (K. *bhagavati bhāsvati* sūrye *kīñcid utsṛishṭa-pātala-*
dhāmni sati, *prātaḥ-kāle*, ity arthaḥ. *teshām* Mahāmohādīnām, *asmākaṁ*
ca *sainya-sāgare sambaddhe* milite sati, *mahārāja-Vivekena* *naiyāyikāṁ* dar-
çanaṁ *dautyena* *prahitaṁ*, ity anvayaḥ. *sainya-sāgare* kidṛiçe: *vijaya-gho-*
ṣhaṇayā *āhūyamānānām* *aneka-vīrānām* *bahulaiḥ* *siṅha-nādair* *badhirikṛitāṁ*
digantaram yatra, *tādṛiçe*. *santutena* *ratha-turagānām* *khuraiḥ* *khaṇḍitād* *bhū-*
maṇḍalād *uccalatā* *udgachatā* *vipula-rājaḥ-pātala-rūpa-puṭena* *antarita* āchā-
ditaḥ *kiraṇa-mālī* sūryo yatra, *tādṛiçe*. *prabalatarasya* *karṇa-rūpa-tālasya*
karatālasya *āsphālanena* *uccalatā* *udgachatā* *samāda-kari-kumbha-sindūreṇa*
sandhyāyamānāḥ *sandhyā-tulyā* *daça-diço* yatra, *tādṛiçe*. *tathā* *pralaya-*
kālīna-jaladharasya *iva dhvānaiḥ* çabdair *bhīshane*.)

Çl. 5. dūtena kim uktam, tad āha: Viṣṇor, iti. he Mahāmoha! ity
adhyāhāraḥ. *bhavadn* *sānugāḥ* *anugaiḥ* *kāma-krodhādibhiḥ* saha *Mlechān*
Mlecha-deçān *vrajet* gachet. kim kṛtvā: *Viṣṇoḥ* *āyatanāni* *sthānāni* *Çāla-*
grāma-kshetrāni, *saritaṁ* *Gāṅgādīnām* *kūlāni* *tīrāṇi*, *puṇyāḥ* *pāvanāḥ* *aranya-*
sthalaiḥ *Naimishāranya-bhūmih*, *puṇyakṛitāṁ* *yājñikānām* *manānsi*, *apāsya* *pa-*
rityajya, iti sarvatra sambadhyate. *no cen* na gachasi cet, *phetkārīṇāḥ*
phetkāra-çabda-yuktāḥ *pheravāḥ* *çigālāḥ*, *kṛipāṇena* *khaḍgena* *dāritaṁ* *chim-*
nām *bhavato* yat *pratyāṅgam*, tasmād *dhārayā* *ksharat* *nirgachat* yad *raktaṁ*,
tena *sphītāni* *diptāni* *vaktrāṇām* *vivarāṇi* *chidrāṇi* *yeshām*, *tādṛiçaḥ* *santu*
bhavantu, ity arthaḥ. — (K. *bhavadn* Mahāmohaḥ *sānugo* 'nugāmibhir' *mada-*
mānādibhiḥ saha *Mlechān* *vrajet*. kim kṛtvā: *Viṣṇor* *āyatanāni* *gṛihāṇi*,
saritaṁ *nadīnām* *kūlāni*, *puṇyāranya-sthalaiḥ*, *puṇyakṛitāṁ* *manānsi* ca *apāsya*

tyaktvā, ity arthaḥ. Mlechhān na gachati chet, tadā kṛipāna-dārita-bhavat-pratyangāt dhārā-ksharatā raktena sphitāḥ ca te, vidirṇa-vaktre vilasat-phet-kāra-yuktāḥ ca, iti karṇmadhārayaḥ, pheravāḥ ṣṛīgālās tādrīḥ santu, ity arthaḥ.)

Z. 14. tataḥ tataḥ punaḥ punar, ity arthaḥ.

Z. 15. vikatā vishamā lalāṭa-taṭe lalāṭa-phalake tāṇḍavitā nartitā bhru-kutiḥ bhrūr yena, Mahāmohena abhikṣitam uktaṁ. kim uktaṁ, tad āha: anu-bhavatu iti. durnayo durnitiḥ, tasyāḥ paripākaḥ, phalaṁ tasya. Viveka-hatakaḥ Viveka-pretaḥ. pākhaṇḍāgamāḥ sugata-cārvāka-yogācāra-jaina-kāpālikādy-āgamāḥ, teshāṁ pākhaṇḍa-tarka-pratipādakāni ṣāstrāṇi, taiḥ saha samardya saṅgrāmāya samudyojitāḥ udyogavantāḥ kṛitāḥ. atrāntare ca etasminn eva samaye sainya-ṣirasi sainya-mastake.

P. 86.

Cl. 6. Sarasvatī sahasā akasmāt dvir āsīt prakāṣi-babhūva. kidṛiḥi Sarasvatī: vedāḥ catvāraḥ; upavedāḥ āyurveda-gāndhārvādi-ṣāstrāṇi; aṅgāni ṣikshā, kalpo, vyākaraṇaṁ, niruktaṁ, chando, jyotiṣam, iti; āgamāḥ Nārada-pañcarātraṁ, Rudrayāmala ity-ādayaḥ; purāṇāni ashtadaṣa Matsya-Mārkaṇḍeyādini; dharmāṣāstrāṇi smṛitayo 'shtadaṣa, tāvanti upasmṛitayaḥ Manv-ādayaḥ; itihāsaḥ Mahābhārataḥ, ddi-graṇāt purāṇa-vāhir-bhūtāḥ stotra-kavacādayaḥ, taiḥ ucchritā atīṣayitā ṣṛiḥ ṣobhā yasyāḥ, sà. punaḥ kidṛiḥi Sarasvatī: padmaṁ kare yasyāḥ, sà. paṭhāntare padmaṁ dhārayati, iti vā. punaḥ kidṛiḥi: ṣaṣāṅkena candramasā saṅkṣāṭ tulyā kāntir diptir yasyāḥ, sà. — (K. tato 'smākaṁ sainya-ṣirasi sà prasiddhā Sarasvatī sahasā āvir āsīt. kidṛiḥi: veda-vedāṅgāḍibhir ucchritā ṣṛiḥ kāntir yasyās, tādrīḥ; tadā padma-hastā; ṣaṣāṅka-tulya-kāntiḥ)

Z. 6. vaiṣṇavam anu-ātma-vādināṁ, ṣaivaṁ paṇḍupatam ṣāstraṁ, saurāṁ saurāgamāḥ. — (K. devyā iti, Sarasvatyaḥ, ity arthaḥ.)

Cl. 7. Vāgdevyāḥ purataḥ agre samardya utsukā utkanthā mīmāṃsā pūrvoṭtara-mimāṃsā vicāra-pradhānā bhāṭṭa-prābhākara-ṣāstra-rūpā dvir abhavat prakāṣi-babhūva. kidṛiḥi mīmāṃsā: sāṅkhyaṁ prasiddham nyāyo Gautama-praṇitaṁ ṣāstraṁ, Kaṇādena bhāṣitaṁ vaiṣeṣikaṁ darṣanaṁ, mahābhāṣhyādiṇi vyākaraṇādiṇi ṣāstrāṇi, taiḥ vṛitā yuktā, ity arthaḥ. punaḥ kidṛiḥi: sphūrjanto abādhitā ye nyāyāḥ adhikaraṇāni, teshāṁ sahasraṁ ta eva bāhavo hastās, teshāṁ nikaraiḥ samūhaiḥ diṣaḥ vaidika-karma-brahma-bodhana-mārgān udyotayanti prakāṣayanti. punaḥ kidṛiḥi: dharma eva induḥ, tadvat kāntaṁ manoharam ānanaṁ yasyāḥ, sà. punaḥ kidṛiḥi: trayī veda-trayī, ṣaiva trīṇi nayanāni netrāṇi yasyāḥ, sà. tatra 'utprekshate: aparā dvitīyā Kātyāyāni iva, tatṛpy etāni viṣeṣaṇāni yojyāni. — (K. anantaram Vāgdevyāḥ purataḥ samarotsukā mīmāṃsā āvir āsīt. kidṛiḥi: sāṅkhya-ṣāstreṇa, nyāya-ṣāstreṇa, Kaṇāda-bhāṣita-mahābhāṣhyādi-ṣāstraiḥ ca vṛitā; sphūrjadbhir nyāya-sahasra-rūpāis tarka-rūpair bāhu-nivahair diṣa uddyotayanti;

*dharmātmanukendur iva kántam ánanam yasyās, tādṛīci. trayī-rūpāni trīṇi ne-
trāṇi yasyās, tādṛīci ca. aparā Kātyāyanī iva tri-nayanatvāt.)*

Z. 14. svārasika-virodhinām katham samavāyah? iti Çāntir ākshipati:
*aye, iti. sambhūta-dvandvinām svārasika-virodhinām tarkāyām çāstrāṇām
āgamānām vedānām; "ced deva-brahmaṇi veditavye, ekam eva 'advitīyam"
ity-ādi viruddhārthakatvāt; samavādyo melakaḥ katham sumpanno jātaḥ?*

Çl. 8. samādhatte: *putri, iti; samāndvaya, iti. samāndvaya-jātānām
eka-vaṇṇo vedāḥ tasmāt sambhūtānām, paraspara-virodhinām, paraiḥ sūdhāraṇa-
çatrubhiḥ pratyabhibhūtānām parābhibhūtānām saṅgatiḥ melanām çriyam
çobhām prasūte. sva-pakṣa-rakṣaṇāya para-pakṣhādikshepa, iti lakshyate. —
(K. sāṅkhyādi-çāstrāṇām vedārtha-vyākhyāna eva paraspara-virodho, na tu
veda-prāmāṇyābhyupagame. aveda-prāmāṇyābhyupagantṛi-nāstika-pakṣa-
pratikṣhepāya, veda-prāmāṇya-sādhanaāya ca sāṅkhyādi-çāstrāṇām sūbhātyam
astī eva, ity arthaḥ. tattac-çāstra-mūlībhūtāgamānām tu tattva-pratipāda-
nāṇce 'virodha eva, ity āha: āgamānām tu, iti. vicārayatām nirṇāyayatām.)*

Z. 19. nanu sva-tantra-ṛishi-praṇītānām bhinna-matāvāmbhinām dar-
çanānām katham eka-vaṇṇa-prasūtātvaṁ, ity āçāṅkya 'āha: *yena, iti. veda-
mūlatvaṁ eka-vaṇṇa-prasūtātve vjjam, iti bhāvah. sādhyam eva avirodha
eva. nanu sva-tantra-ṛishi-praṇītānām çāstrāṇām pauruṣheyatvād viruddhār-
thābhidhāykatve 'nyatarasya 'apramāṇya-prasaṅgād avirodhe ca 'ubhātyasya
çāstrārthatvāt. upapadyate çāstreshv idam pramāṇam, idam apramāṇam, iti
vicāraṇā. apauruṣheyāsu 'upanishatsu dve vā brahmaṇi veditavye: "dvā
suparnā sayujā sakhāyā" ekam eva 'advitīyam, etad ātmyam idam sarvaṁ,
ity-ādi viruddhārthakatvaṁ katham sādhyam çakyam? bbrama-pramāda-
vipralipsā-karaṇāpātavādi-puruṣa-doshāṇām anirūpaṇād ity āçāṅkya tatra
viruddhārthakatvaṁ eva nāsti, ity āha: āgamānām iti. tattvaṁ vicārayatām
tattoa-pratipādakānām tattvaṁ advitīyam brahmāṇḍa-vākyārtha-rūpaṁ, tad
eva sākṣātkrītaṁ prayojanaṁ. tathā ca padārthānām virodhe 'pi vākyārtha-
sya 'aikatvān, na tatra virodha-çāṅkāçūkam api, iti bhāvah.*

P. 87.

Çl. 9. uktam artham āviḥkaroti: *tathā hi, jyotir, iti. tais taiḥ pra-
siddhaiḥ sad-āgamaiḥ samācīnaiḥ vaidika-parigṛīhītaiḥ āgamaiḥ Nārada-
pañcarātrāḍibhiḥ jyotiḥ brahmaiva anekadhā aneka-prakāraṁ prastūyate upa-
syate. te ke prakārāḥ, ity apeksāyām āha: brahma, ity-ādi. Brahmā 'eva
tattvaṁ, iti hairaṇyagarbhāḥ, Acyutaḥ, iti vaiṣṇavāḥ, Umāpatir, iti çaivāḥ.
nanv etāny eva pāramārthikāni tattvāni nānā santu, kuto virodhaḥ? ity
āçāṅkyate, tad āha: *te te guṇāḥ rajaḥ-sattva-tamo-rūpāḥ, teshām unmilanād
ādhikyāt brahmety-ādi-saṁjñāḥ, rajasā ādhikyāt brahma iti, sattvādhikyāt
Viṣṇur iti, tamasa ādhikyāt Umāpatir iti; ekasyaiva guṇopādhikāḥ saṁjñāḥ,
na tu vāstavo bhedāḥ, iti bhāvah. kīdṛīçāṁ jyotiḥ: çāntāṁ rāga-dveṣhā-
bhīniveça-çūnyāṁ. punaḥ kīdṛīçāṁ: anantāṁ vastutaḥ, kālato, deçataç ca, iti**

trividha-paricheda-çûnyañ. punaḥ kidrīçañ: *avyayañ vikāra-çûnyañ. ajañ janma-rahitañ. yady apy evaṁ, tathāpi nāna-çrutiḥ* Brahma-Viṣṇu-Śiva-pratipādikābhiḥ nānātvam eva, na tv aikyam, ity āçaukya 'āha: *nāna, iti. nāna-patha-prasthitaḥ nāna-mārga-pravṛttauḥ çruti-mukhaiḥ upaniṣat-pra-dhānaiḥ asau aparokṣho jagad-īçvaraḥ, "yasmād aparokṣhād" iti çruteḥ, gamyaḥ lakṣaṇayā bodhyaḥ. abhede dṛṣṭāntam āha: vārdm jalānuṁ pravāhaiḥ jalauḍhir iva; yathā 'nadyaḥ syandamānaḥ samudram astaṁ yānti nāma-rūpe vihāya', ity-ādi çruteḥ; tathā ca Gītāyām:*

ye 'py anyad eva tā bhaktā yajante çradhbhayā 'anvitāḥ,

te 'pi mām eva, Kaunteya, yajanty avidhipūrvakam; iti. —

(K. tattva-nirṇāyaṇe 'virodhañ darçayati: *tathā hi, jyotiḥ, iti. taiḥ tair āgamaḥ, çāntaṁ nirvikāraṁ, anantaṁ aparichedyam, avyayaṁ anaçvaraṁ, ajam anutpannaṁ jyotiḥ, tattad-guṇānāṁ sattva-rajasa-tamasām anyatamasya unmeṣaṇād ādhikyāt Brahmā ity-āditayā anekam prasthityate pratipādyate, rajo-guṇādhikyād Brahmaiva tat, tamo-guṇādhikyād Umāpatir eva tat, sattva-guṇādhikyād Acyuta eva tad, iti pratipādyate, ity arthaḥ. tena hetunā taiḥ tair āgamaḥ brahma-pratipādakāgamaḥ çruti-mukhaiḥ tattac-çruti-mūlakair nāna-patha nānāvīdhārtha-vyākhyāne prasthitair eko 'sau jagad-īçvaro gamyo, vārdm pravāhair jalauḍhir iva, ity arthaḥ.)*

Z. 8. *teshām asmākaṁ ca kari-turaga-ratha-padātīnām yodhānām ca vīrāṇām tumulo dāruṇaḥ samprahāraḥ saṅgrāmaḥ pravartata ajāyata. kidrī-çānām teshām asmākaṁ ca: nirantaram nividam çara-nikarānām bāṇa-samu-dāyānām yo dhārā-sampāta iva sampāto vṛṣṭis, tena upadarçitam durdinam meghāchinam aho yebhyaḥ, teshām. — (K. paraspam samprahāraḥ prāvṛttaḥ, ity anvayaḥ. nirantareṇa niçchidreṇa çara-nikara-dhārā-sahasasya pātēna 'upadarçitam durdinam vṛṣṭir yaiḥ, tādṛçānām yodhānām dhānushkāmām kari-turagādīnām ca, ity arthaḥ.)*

Çl. 10. *tatra saṅgrāme sravantyo nadyaḥ sasruḥ asraavan. kidrīçyaḥ sravantyaḥ: buhalaṁ rudhiram eva toyaṁ jalaṁ yāsu, tāḥ. punaḥ nividam ghaṇam piçitam raktam eva pañkaḥ kardamo yāsu, tāḥ. kañkāḥ pakṣiṇaḥ ta eva rañkāḥ dīnāḥ prāṇinaḥ, tair avakīrṇāḥ vyāptāḥ. çarair dalitāḥ jarja-rikṛtāḥ, ata eva vidīrṇā ye uttūṅgāḥ uccāḥ mātāṅgāḥ karīṇaḥ, ta eva çailāḥ parvatāḥ, tebhyaḥ skhalita-rayāḥ çûnya-vegāç ca, tebhyo vikīrṇa-chatrāṇy eva hañsāḥ, ta eva avatāṣāḥ bhūṣaṇāni yāsu, tāḥ. — (K. tatra saṅgrāme bahala-rudhiram nividā-rudhiram eva toyaṁ yāsām, tādṛçyaḥ sravantyo nadyaḥ sasruḥ pravavṛtite. kidrīçyo: nividāni piçitāny eva pañkā yāsām, tādṛçyaḥ. tathā kañkā eva kṣudbhārtatvena rañkā daridrāḥ, tair avakīrṇāḥ; nadyāñ matsya-bhukṣaṇārthañ rudhireshu ca tad-bhakṣaṇārthañ kṣudbhārtā-kañka-sṭhitiḥ. tathā çara-dalitā bāṇa-chinnāḥ, ata eva vidīrṇā mṛitā ya uttūṅga-mātāṅgāḥ, ta eva çailāḥ, tatra skhalito yo rayo vegas, tena viçiriyanti bhajyamānāni chatrāṇy eva hañsāḥ, ta eva karṇabhū-ṣā yāsām, tādṛçyaḥ; raya-skhalanāḥ dhīnābhigṛhāta-chatra-bhaṅgaḥ.)*

Z. 15. atha pākhaṇḍa-tiraskāram āviḥkaroti: *tasmīḥ ca, iti. tasmīn* pūrva-nirūpīte *atimahati dāruṇe saṅgrāme lokāyataṁ tantraṁ* cārīrātma-vādi cāstraṁ, *anyonyaṁ* parasparaṁ *saṁya-vimardandni* saṅghaṭṭanāni tair eva *naśtaṁ*; sarvathā yukti-ṣūnyam, iti bhāvah. tasya prathamato vināṣa-hetum āha: kidrīṣaṁ tantraṁ: *pākhaṇḍāgamaiḥ saugata-sautrāntika-madhyamakā-* dibbiḥ *agresari-kṛitaiḥ* puraskṛitaiḥ. anyonya-vimardane kāraṇam āha: *paraḥ* utkrīṣṭaḥ sad-āgama-rūpas tarkaḥ, *aparaḥ* apakrīṣṭaḥ pākhaṇḍāgama-rūpas tarkaḥ, tayoṛ virodhituḥ; lokāyataḥ hi bhūta-pariṇāma-rūpa-ṣarīram eva 'ātmānam urari-kurvanti, tac ca 'āstikānāṁ sarveśhāṁ nāstikānāṁ ca 'ana-bhīmatam, iti virodhaḥ, iti bhāvah. *anyad* iti; *anyad* apy asti crotayam, iti ceshah. *pākhaṇḍa* iti, *sad-āgamāḥ* samīcīnā āgamāḥ veda-mūlāḥ, ta eva 'atīvisṛitavād arṇavāḥ, tat-pravāheṇa pramāṇa-paramparā-rūpeṇa *pākhaṇḍā-* gamāḥ *paryastāḥ* jidre prakṣiptāḥ, yato nirmūlāḥ, ity arthaḥ. tad eva 'āha: *saugatā* iti; *saugatāḥ* sugata-prānitāḥ āgamāḥ *Mlecha-prāyān* Mlecha-dbar-mākrāntān janapadān deṣān *pravīṣṭāḥ*, te deṣāḥ *Sindhu-Gāndhārādayaḥ*. *pākhaṇḍa* iti; *pākhaṇḍaḥ* ahīṁsā-mātra-nirata āgṇishomīyādi-hīṁsām api tīras-kurvan; cṛeta-puta-siddhāntaḥ *digambaraḥ* sattvāśattva-vādi kṣhapāṇaka-siddhāntaḥ; *kāpālīko* bhairava-siddhāntaḥ yathesṭha-vādi; *pāmarāḥ* atīnīcāḥ, tad-bahuleshu tat-pracureshu. *nāstikānāṁ* vāhyānāṁ tarkāḥ cāstraṇi anu paṣcāt teshāṁ eva āgamānāṁ pākhaṇḍāgamānāṁ padam sthānaṁ prayātāḥ prāptāḥ, ity arthaḥ. — (K. yal lokāyataṁ cāstram agresari-kṛitaiḥ, paraspara-vimardanair eva tad vināśtaṁ, ity anvayaḥ; lokāyata-cāstrasya ca paraspara-virodhi-pākhaṇḍāgamānāṁ mūla-bhūtatvād agresari-kāraṇaiḥ. teshāṁ āgamānāṁ iti, saugatādy-āgamānāṁ, ity arthaḥ.)

P. 88.

Z. 5. (K. *tṛishṇū-dainya* iti, *dainyam* atra yācamānasya kātaratā.)

Z. 11. yoga-bhraṇṇaṁ mohasya dṛiṣṭvā yogibhiḥ samāhita-manaska-
tayaḥ sthātavyam, iti jñāpayanti Viṣṇubhaktir Moha-vṛttāntaiḥ prīchati:
atha iti. *vṛttāntaḥ* samācāraḥ.

Z. 13. *yogopasargaiḥ* yoga-vighnaiḥ *saha* nūlino guptas *tishṭhati*, iti
hetor na jñāyate.

Ḫ. 11. uktaṁ nayam upadiṣati: *yata* iti. *vidvān* paṇḍitāḥ *atyādara-* paraḥ atīṣayitādara-yuktaḥ *sthīrāṁ* niṣcalāṁ *śriyam* sampattim *īhamānaḥ* ichan, *agneḥ* cesham, *ṛiṇd* cesham, *ṣatroḥ* cesham na ceshayet na sthāpayet. *andāra-paraḥ* iti pāṭhe agny-ādi-cesha-sthāpane anādaravatā na bhāvyaṁ, kiṁ tu tat-parihāre yatnavatā bhāvyaṁ, iti bhāvah. — (K. *padm* *śriyam* *īhamāno* *vidvān* *agneḥ* cesham, *ṛiṇd* cesham, *ṣatroḥ* cesham ca na ceshayed, ity anvayaḥ.)

Z. 19. *vairāgyavato* manasaḥ praveṣam āha: *atha* manasaḥ iti.

P. 89.

Z. 1. *putra-pautrādi-marāṇa-janita-çokasya āveço praveço yasmin, tena manasā jivotsargāya prāṇa-tyāgāya vyavasitam nirṇayaḥ kṛitaḥ.*

Z. 3. *smitam hāsyam. yady evam syāt mṛiyeta, vishaya-nirmuktaḥ syād, ity arthaḥ. kṛita-kṛityāḥ sampanna-prayojanāḥ. puruṣho jivaḥ parām nireṣṭitū paramānandaṁ. durātmano duṣṭa-svabhāvasya.*

Z. 6. *devyām upanishad-rūpāyām çarīreṇa līngaçarīreṇa saha na bhavi-
shyati viraktaṁ bhaviṣhyati. praveçakaḥ upasaṁbarati: tad bhavatu, iti.
nishkrānte Viṣṇubhakti-Çraddhe.*

Z. 11. *(K. viṣkambhakaḥ iti; Çānti-sāhityena tri-prayojyatvāt.)*

Z. 12. *saṅkalpo mano-vyāpāraḥ.*

Z. 13. *datta prayachata priyam iṣṭam darçanam; prativacanam iti pāṭhe,
prativacanam pratyuttaram.*

P. 90.

Çl. 12. *eshaḥ çoka-jvaraḥ viśāgnivat, viśa-rūpo 'gniḥ tadvat, visarpati
sarva-çarīram vyāpnoti. me mama çarma sukham marmāṇi ca viśāgnivat
dahati jvālayati. bhṛīçam atīçayena vedanāḥ tanoti viśtārayati. sarva-kāçam
sarva-chedam yathā syāt tathā vapuḥ kashati vichinnatti. vivekitam vilum-
pati vināçayati. hṛidi manasi moham buddhi-bhrañçam unmlayati prakāṣayati.
aho iti chitram prasabham haṭhena jīvitam grasati gilati, çoka-jvaraḥ iti sar-
vatra 'anushaṁjanam. — (K. esha çoka-jvaro viśāgnivad visarpati; dāvā-
gnivan marma dahati; dṛiḍha-vedanāç ca tanoti; vapuḥ ca sarva-kāṣam
kashati samantāvayava-kāṣaṇena vapuḥ kashati hinasti, ity arthaḥ. viveki-
tām ca vilumpati; moham ca hṛidi unmlayati; aho! jīvitam ca prasabham
grasati, ity arthaḥ.)*

Z. 8. *pravṛittih pravartikā veda-vidyā. evam-avastham mumūrchuṁ.*

Z. 10. *yato hetoḥ çrutam ākarṇitam kuṭumbakāṇām vyasanāḥ nidhanam,
tena sañjāto yaḥ çokānalaḥ, tasmād dagdham hṛidayaṁ yasyāḥ, sà. hṛidaya-
sphoṭam, svāṅge dhruvam iti nam, hṛidayaṁ prasphuṭya vidirya vināṣṭā mṛitā
ity arthaḥ; vairāgye utpāne pravṛittir naçyati, iti tātparyam, anyonyādya-
dharmaḥ.*

Çl. 13. *sphuṭam pūrvārdham. he devi! vidher daivasya durlalitaiḥ
duṣṭa-vilasitaiḥ yady api dūri-kṛitāsi dūram nītāsi, tathāpi mano jīvati 'iti
alam, asambhāvanīyam etat. tarhi jīvane ko hetuḥ? tatra 'āha: hi yataḥ
asavaḥ prāṇaḥ durantāḥ sahasā na naçyanti. jīvaty eva manah, iti pāṭhe,
tathāpi mano jīvati; kutaḥ: asavo durantāḥ nāçayitum açakyāḥ yataḥ, ity
avehi jānihi. — (K. he devi pravṛitte! mayā vinā tvam svapne 'pi na ramase,
aham api svāpe 'pi tvayā rahitaḥ san mṛitavad bhavāmi. vidhi-durlalitair
dūri-kṛitāsi aho! manas tathāpi jīvati, ato 'savaḥ prāṇa durantā, ity avehi.)*

P. 91.

Z. 1. *Sarasvatyāḥ praveçam darçayati: tataḥ praviçati, iti. — (K. Sarasvati Vishṇubhakti-prayuktā vaiyāsikī, ity arthaḥ.)*

Z. 2. *Sarasvatī sakhi! iti sambodhanena yathā Vishṇubhaktis tathā vaiyāsikī Sarasvatī, iti sūcitam, yataḥ svaprayatnavati. bhavatā vidita-pūrvaiva pūrvam viditā jñātā vidita-pūrvā bhāvanām ity atra utpattinatām, iti çeshaḥ. nanu "cāturmāsya-phalasya 'akshayyatvam", iti çruter asiddho hetur, iti chen, na: akshayyatva-çruter guṇārtha-vādatvād etat-paratvam tasyāḥ; tad yathā: iha karma-jito lokaḥ kshiyate, evam eva 'amutra punya-jito lokaḥ kshiyate, iti çruty-antara-virodhāc ca çravaṇa-vidhi-vaiyarthyaç ca hetor asiddhatā asiddhā, iti bhāvaḥ. pūrvāiva 'anītyatā, ity atra vjām āha. itihāse bhavāni aitihasikāni.*

Çl. 14. *Ambujabhūro Hiranyagarbhaḥ, sendrāḥ Indreṇa sahitāḥ devāḥ, asurāç ca, Manv-ādyā bhūpālāḥ, munayo ṛishayaḥ, mahī dharitṛ, jaladhayaḥ sāgarāḥ, parāḥ adhikāḥ koṭayaḥ koṭibhyo adhikāḥ asaṅkhyātāḥ bhūtvā utpadya naṣṭāḥ nāçam prāptāḥ. alpāyushām nāçe kā parivedanā? ity āçāṅkya 'āha: kalpa-çatāyushām iti, kalpānām çatāni āyur yeshām, te tathā; kalpo yuga-catusṭayaṁ, çatu-çabdo asaṅkhyāta-vācanaḥ. evam ca sati, bandhoḥ putrādeḥ vapuṣi dehe phena-same budbuda-sama-samaya-jivite pañcātmake pañcabhautike pañcatām gate maraṇam prāpte sati, yad udayate utpadyate, ity ayaṁ lokasya çokāvahaḥ çoka-janako mahān anivāraṇiyāḥ ko mohāḥ? aho ity āçcarye; na ko 'pi, ity arthaḥ. — (K. pañcātmake pṛithivy-ādi-mahābhūtātmake sindhoḥ phena-same vapuṣi pañcatām maraṇarūpatām pratyekam pañcatām gate sati, aho yad yaśmāl lokasya çokāvaho moho mahān udayate, ataḥ ko 'yam anucita-betukatvād anirvacaniyāḥ, iti yāvat. Brahmādinām api nāçac choko 'nucitaḥ, iti pratipādayati: bhūtvā iti. Ambujabhūro Brahmāṇaḥ, sendrā devāsurā, Manv-ādāyo munayaç ca kalpa-çatāyusho bhūtvā, mahī jaladharaç ca parāḥ koṭayaḥ koṭy-adhikā naṣṭāḥ, ato vināçishu bhāveṣhu çokānauçityam, ity arthaḥ.)*

Z. 12. çrutam artham sthīrī-kartum punaḥ punar anusandhehi, ity upadiçati; tad iti bhāvanāyāḥ phalam āha: nitya iti. nityam Brahmaiva, anyat sarvam anityam, etad-dvaya-darçanaḥ; yad vā: nityam nirantaram anityasya naçvarasya prapañcasya yad vastu adhiṣṭhānam Brabma, tad yaḥ paçyati, saḥ çokāvegāṁ sānsāraṁ na paçyati, ity arthaḥ. yato 'nyad anyad iva paçyan muhyati ekatvam anupaçyatām ko mohāḥ kaḥ çokaḥ? ity-ādi çrutibhir apy udīritam.

Çl. 15. ūktam artham upanishadā 'ārūḍham karoti: ekam iti: yadā yadi ekam nirasta-sad-dvitiyam Brahmaiva satyam, itarat Brahmānyat vi-kalpitaṁ. anirvacaniyam sad-bhinnatvam eva 'anirvacaniyatāyā lakṣhaṇam, tāyā ca brahmānyasya mithyā bhūtasya pratitikasya naçvaratvāt ekatvam eva pāramārthikam anupaçyataḥ samyagtayā jānataḥ tava ko moho? na ko 'pi, ity arthaḥ; mohābhāvāt kaḥ çokaḥ? na ko 'pi, ity arthaḥ. evam ca

sati ante brahma-bhāvanayā brahmaiva bhavati; saṁsāry-ādi-bhāvanayā 'ante saṁsāry eva bhavati, uktāṁ Gītāyām (VIII, 6):

'yaṁ yaṁ vāpi smaran bhāvaṁ tyajaty ante kalevarāṁ,
'tām tam eva 'eti, Kaunteya, sadā tad-bhāva-bhāvitaḥ.

hetoh çokâveçe svīyaṁ mano na 'arpanīyaṁ. arthāt cet tadā saṁsāry eva çokād anirmukta eva syād, iti bhāvah. — (K. nityānitya-darśanam upapādayati: *ekam iti. yadā ekam eva brahma satyam, anyat tu vikalpitaṁ vikalpa-vaçāt siddham asatyam, ity arthaḥ; tadā ekatvam anupaçyato janasya ko mohah, kaç ca çokah?*)

Z. 16. Bhagarati, iti Sarasvatīṁ sambodhayati; *he bhagavati Sarasvati! çokâvegād dūṣhite me mama manasi viveko 'vakāçam na labhata eva, iti yojanā.* — (K. *viveka eva iti, viveko vicārah.*)

P. 92.

Çl. 16. snehasya 'anarthe hetutvaṁ prakāṣayati: *tathā hi, upyante iti. naraṁ manushyaṁ priyākhyāḥ priyā ity ākhyā yeshāṁ putrādy-abhilāshāṇāṁ, te priyākhyāḥ, nāmaiva priyatvaṁ, na svarūpataḥ. ta eva vastutaḥ kleçāḥ ā utpatter ā maraṇam iti kleça-janakatvāt saṁsāra-hetutvāt ca te upyante āropyante. kidrīçāḥ kleçāḥ: viṣa-valli-vījāṁ viṣa-kandaḥ, tadvad viṣamāḥ duḥsahāḥ; tebhyaḥ abhilāshebhyaḥ na cirāt jhātīti snehamayāḥ sneha-rūpāḥ vajrāgni-garbhāḥ vajrāgnivat garbho yeshāṁ, te ca te āṅkurāç ca dāru-cheda-pātādi-samarthā bhavanti, yebhyaḥ snehāṅkurebhyaḥ amī tvayi drīçya-mānāḥ çataço anantāḥ çoka-rūpāḥ drumāḥ vṛikṣhāḥ rohanti udbhavanti, ity arthaḥ. kidrīçāḥ çoka-drumāḥ: kukūla-hutabhuk-dāhaṁ, kukūlaṁ tusham eva, hutaṁ homa-dravyaṁ bhunakti, iti kukūla-huta-bhuk tushāgniḥ, tad-agni-dāhavad yo dāhah, taṁ tadvat; karmaṇi ca 'upamānah, iti ṇam; çanaṁ mandaṁ mandaṁ dehaṁ çariraṁ dahantaḥ. tushāgni-drīṣṭānto duḥkhasya cira-pākitva-sūcanāya, iti bhāvah. punah kidrīçāḥ çoka-drumāḥ: diptā yāḥ çikhāḥ duḥkhāntara-smṛitayaḥ, tāsāṁ sahasraṁ çikharāḥ agrabhāgāḥ udbodha-rūpāḥ yeshāṁ, te. — (K. *naraṁ viṣa-rūpa-vahner yad vījāṁ, tadvad viṣamāḥ priyākhyāḥ priyajana-nāmānah kleçā upyante āropyante, ity arthaḥ. tebhyaḥ snehamayā vajrāgni-garbhāṅkurā na cirād acirād bhavanti, yebhyo āṅkurebhyo 'mī çataçaḥ çoka-drumā rohanti jāyante. kidrīçāḥ: kukūla-hutabhug-dāhaṁ dahantaḥ, kukūlāḥ tushāḥ tadyāgnivat dāhena dāhantaḥ. kidrīçāḥ: dipreṇa çikhā-sahasreṇa viṣamāḥ.*)*

Z. 6. sādhu sampannaṁ samyag jātaṁ, ity arthaḥ.

Z. 7. param sthūlaṁ akrītyam akāryaṁ; kim tad? ity āha: *yad iti. vyavasāyāḥ udyogaḥ sva-çaritra-tyāgenāpi dadhivivat sādhuṣhu 'upakartavyaṁ, ity āçāṅkya ity āha: api ca iti. apakāriṇāṁ nirantara-duḥkhakarāṇāṁ. bhavato manasaḥ ko 'yam atyāvegaḥ ādaraḥ, ity eṣhā yojanā.*

Çl. 17. ete parigrahāḥ putra-kalatṛādayaḥ tava sukhāya na bhavanti, mama sukhāya mā bhavantu, anyeshāṁ puṁsāṁ putra-kalatṛatvād eva sukhadāyaka bhaviṣyanti, ity āçāṅkya 'anyeshāṁ api puṁsāṁ na ebhyaḥ ko 'py upa-

kārah, ity ata āha: amibhiḥ kvacit kutrāpi pumsām upakṛitīr upakārah kartā karishyate, kṛitā vā, atha kriyate vā; na kvāpi kālātraye 'py upakurvanti, iti sukha-hetavo 'pi na bhavanti, iti bhāvah. nanu 'putrādīnām lālanādau brahmānando 'nubhūyate' iti vadanti putrinah, tat katham putrādīnām na sukha-janakatvaṃ? ity aṣaṅkya 'āhu: dadhati, iti. virahe viyoge marma-chedaṃ dadhati pushnanti; yady apy evaṃ tad api tathāpi, aho aṣṭārye, jantavo vipulāḥ bahavaḥ dyāstāḥ cṛamāḥ yeshām te, tad-artham tat-prayojanāya apārthakaṃ, vata iti khede, sidenti duḥkhitā bhavanti. — (K. amibhiḥ putra-pautrādibhiḥ kvacid upakṛitīḥ kāryā karishyamāṇā, kṛitā, athavā kriyate, na hi naiva, ity arthah. ete parigrahāḥ putrādī-bāndhavāḥ pumsām sukhāya na hi bhavanti, pumāsas teshām parigrahāṇām virahe sati, apārthakaṃ nirarthakaṃ tad-artham ātmano marma-chedaṃ dadhati bibhrati, tad api tathāpy ami jantavo, aho aṣṭāryaṃ, vata khede, sidenti, ity arthah.)

¶ 18. api ca ete ṣoka-yogyā eva na bhavanti upakāritvād, ity āha: api ca, tīrṇāḥ, iti. etaiḥ pāpaiḥ kim iva duritāṃ kārīto nṛṣi, kim tu sarvaṃ duritāṃ kashṭaṃ kārīta eva. kashṭam eva 'āha: tvayā upayācitāṃ kṛtvā pūrṇāḥ varshā-kālīnāḥ sarīto nadyaḥ kati kiyat-saṅkhyā na tīrṇāḥ? api tu bahyas tīrṇāḥ, ity arthah. ke ṣaiddh na laṅghitāḥ na 'ākrāntāḥ? api tu sarve. krūrāṇām vyāghrāṇām saṅcāreṇa ghorā bhayānakāḥ vanabhūvo aranyasthalyaḥ kati kiyantyo na 'ākrāntāḥ? api tu sarvā eva. kārīte 'py etāvaty anarthe yato asmāt kāraṇāt dhana-madaḥ lakṣmī-garvaḥ, sa eva makhī, tad-yuktāni ata eva mlānāni cūshkāni vaktrāni yeshām, te durīṣāḥ dūṣṭa-prabhavaḥ kashṭaṃ yathā syāt tathā dṛiṣṭāḥ. evaṃ ca kāmādibhyo virajitavyaṃ, iti bhāvah. — (K. mano-viṣiṣṭa-purushatvenaiva manaso 'dhyāsāt taṃ puruṣaṃ praty eva 'āha: tīrṇā iti. ebhir lobhādibhiḥ pāpāir durvṛttaiḥ kim iva duritāṃ kārīto nṛṣi? kim iva ity atra iva-ṣabdaḥ sambhavanāyaṃ. yad yasṃād dhana-madena masṭvan mlānaṃ vaktraṃ yeshām, tādrīṣā durīṣāḥ te prasiddhāḥ kashṭaṃ yathā syāt tathā dṛiṣṭāḥ; teshām darṣanam api nātiprayāsaṃ vinā 'iti darṣayati: tīrṇā iti. arthād dhanīnām sannidhyāya pūrṇāḥ kati sarīto na tīrṇāḥ "tvayā" iti ṣeṣah; ke ṣaiddh na laṅghitāḥ, krūrāṇām vyāghrādīnām saṅcāreṇa ghorāḥ kati vanabhūvo na ākrāntāḥ, ity arthah.)

P. 93.

¶ 19. evaṃ vairāgya-hetau saty api, vairāgyaṃ na 'utpadyate, ity āha: lālītānām iti. svasmāt sva-ṣarīrāt jātānām utpannānām bāla-bhāve cum-banāṅginganaiḥ lālītānām, ata eva ciraṃ hṛdi saṅcaratām vichedo viyogo marma-chedād api aruntadaḥ vyathā 'atīṣayakāri. tatra dṛiṣṭāntaḥ: prāṇānām vichedo viyogaḥ sa yathā marma-chedād atipidākaraḥ, tadvad ayaṃ api, ity arthah. — (K. sva-jātānām svasmāj jātānām putrādīnām vichedo marma-chedād apy adhiko 'runtadaḥ, ity arthah. kidṛiṣṭāntaḥ: ciraṃ hṛdi saṅcaratām vakṣasy āropitānām, ity arthah.)

Z. 3. *mamatā madhyatvābhimānaḥ*, tasya *vāsanā* sarva-kālam anuvṛtitiḥ, *śaiva nibandhanaṁ kāraṇaṁ* yasya, saḥ.

Çl. 20. *mamatā-sambandhād eva duḥkham*, ity asmin arthe sammatim āha: *uktaṁ ca*, *mānjāra*, iti. *mānjāra-bhakṣite gṛiha-kukkuṭe sva-gṛiha-poshita-kukkuṭe yādṛiṣaṁ duḥkhaṁ*, *tādṛik tādṛiṣaṁ kalavinke caṭake mamatā-cūnye mūshake ca mānjāra-bhakṣite na duḥkhaṁ mamatā-cūnyatvāt*; tasmān *mamataiva duḥkha-betur*, iti bhāvah. — (K. *gṛiha-kukkuṭe gṛihaposhita-kukkuṭe mānjāreṇa bhakṣite sati yādṛiṣaṁ duḥkhaṁ*, *mamatā-cūnye kalavinke caṭake 'tha vā mūshike mānjāreṇa bhakṣite sati na tādṛiṣaṁ duḥkhaṁ*, ity arthah. *atha ity athavā*, ity arthah.)

Z. 7. *evaṁ sati mamatoccheda eva yatnaḥ kāryah*, ity āha: *tat iti sarve 'pi anarthā yasmād*, *asau sarvānarthah snehah*, tasya *vijñāṁ kāraṇaṁ*, *tādṛiṣasya mamatvasya 'ucchede yatnaḥ kāryah*, ity arthah.

Çl. 21. *vicārād dhino mamatocchedaḥ*, iti darśayati: *paçya*, *prādur* iti. *vapushah çaritrāt kati kiyanto vā kiṭāḥ yūkādayah na prādur bhavanti na 'utpadyante?* api utpadyanta eva. *yān kiṭān tanoḥ çaritrāt khalu niçayena yatnato yatna-pūrvam aparāyanti nishkāçayanti*. *eshaḥ jagato viçvasya mohah kah*, *yat teshāṁ sva-çaritotpannānām apatyā-sañjñāṁ vidhāya kṛitvā sva-dehaṁ pari samantāt çoshayati*. *yūkādau sva-dehōtpanne 'pi inamatābhāvān na deha-çoshah*, *putre mamatābhimānasya satvād deha-çoshah*, ity arthah, *ko mohah*, iti bhāvah. — (K. *çaritrāt kati vā kiṭā na prādur bhavanti*, *yān kiṭān tanoḥ çaritrād yatnato 'aparāyanti*, tasmāj *jagataḥ ko 'yam moho*, *yat teshāṁ apatyā-sañjñāṁ vidhāya tad-viyoge sva-dehaṁ pariçoshayati*, ity arthah.)

Z. 12. *mamatva-granthiḥ mamatvābhimānaḥ*.

Çl. 22. *mamatva-grantheḥ durucchedyatvaṁ prakāṣayati*; *tathāhi* iti. *avadhārayatu sāvadhānā bhūtvā manasi dhārayatu*, *vismaraṇaṁ mā bhavatu*, ity arthah. *niranta* iti. *jantor jivasya mamatva-rūpo pāçah*, tasya *yata upāyād vimokṣah tyāgaḥ*, tam *upāyaṁ*, *he bhagavati*, *tvaṁ kincid jānāsi*, "tarchi vada" iti çeshah. *kidṛiçasya inamatva-pāçasya: niravitarān anavaram tam yo 'bhyāsas*, *tena dṛidhi-kṛitasya*. *punaḥ kidṛiçasya: snehena saha vartante*, *iti samehād antahkaraṇa-vṛittayah*, *tā eva sūtrāṇi*, *tair grathitasya gumphitasya*. — (K. *he bhagavati! yato yasmād upāyāj jantor mamatva-pāçasya vimokṣas*, *tam upāyaṁ jānāsi?* *api tu jānāsi* *iti çiraç-cālanād gamyaḥ praçnah*. *mamatva-pāçasya kidṛiçasya: nirantarābhyaçena matatānuçilanena dṛidhikṛitasya*, *tat-sneha-sūtra-grathitasya mamatva-pātra-vishaya-sneha-rūpa-sūtra-nirmitasya*.)

Z. 18. *anityatābhāvanam eva anityatāvadhāraṇam eva prathamam 'bhyupāyaḥ mukhyo hetuḥ*.

P. 94.

Çl. 23. *yat yasmād hetoḥ tava asmin mahati vitale vistirṇe saṁsāre koçayaḥ koṭi-sāṅkhyakāḥ pītr-ādayo na gatāḥ?* *kiṁ tu gatā eva; dhārāḥ*

striyaḥ, pitṛivyaḥ pitṛi-bhrātaraḥ, putrāḥ, pitāmahaḥ ca, te api kiṃ na gatāḥ? kiṃ tu gatā eva, iti sambandhaḥ. tat tasmād hetoḥ iha jagati suhṛiddāṃ bandhūnāṃ vidyut-pātavad ujjvalān dāruṇatayā prakāṣamānān kṣhaṇāṃ kṣhaṇa-mātram eva saṅgamo yaś tān, hṛidaye 'ntaḥkaraṇe bhūyo bhūyaḥ punaḥ punaḥ niveṣya avadhārya niṣcitya, sapadi tatksaṇam eva sukhibhava, ity arthaḥ. — (K. vahati dhārā-vāhike vilate 'smin saṁsāre tava koṭayo janakādayo mṛitās, tasmād iha saṁsāre bhūyo bhūyo vāraṃ vāraṃ suhṛidaḥ putrādīn vidyut-pātavad ujjvalān kṣhaṇa-saṅgamān hṛidaye nidhāya sukhibhava.)

Z. 5. manda-buddhayaḥ pitṛi-prabhṛtiṣu vyartham udara-tāḍanaṃ yathā santāpam anubhavanti, viduṣhāṃ punar eva asāre saṁsāre atyanta-kaṭu-paripatau jūāte vairāgyam eva 'āvīr bhavati; iti bhavān apy evam adyāpi saṁsāra-cakra-kaca-sambhramād bambhramati, ity ācāryam iva me bhavati, ity ācārya 'āha: bhagavati iti.

Çl. 24. moha-ṣeṣo mām adyāpi na muñcati, ity āha: kim tu, iti. he bhagavati! tava mukham eva ṣaṣadharāḥ candraḥ, tasya didhīlayaḥ kīraṇāḥ, tebhyo galitāḥ niṣṛitāḥ vimalāḥ nirmalāḥ upadeṣā eva piyūṣhāni amṛitāni, taiḥ me mana hṛidayaṃ manāḥ kṣhalitam api ātmāvabodha-yogyāṃ sampāditam api, ṣoṇmibhiḥ laharibhiḥ malinaṃ kriyate āvriyate. oho asambhāvanā viparīta-bhāvanā saṁskārāḥ balavattarāḥ, ity arthaḥ. — (K. tava ity-ādi galitair vimalopadeṣa-rūpaiḥ piyūṣhair amṛitaiḥ kṣhalitam api hṛidayaṃ, ṣoṇmibhiḥ punar malinaṃ kriyate, ity arthaḥ.)

Z. 8. ādrasya nūtanasya ṣoka eva prahāraḥ, tasya.

Çl. 25. munibhir upadiṣṭaṃ mārgam upadiṣāmi, ity āha: akāṇḍa iti. nakāṇḍa-pātaḥ bāṇa-prahāro yatra, tathā jātāṇāṃ utpannānāṃ ādrāṇāṃ abhinavānāṃ marma-bhedināṃ ativyathā-kāriṇāṃ, etādṛiṣṭānāṃ gādhaḥ dṛiḍhāḥ punaḥ punaḥ smarakāḥ ye ṣoka eva prahāraḥ, teshāṃ aṣintuiva asaṃkalpa eva mahāuṣhadiḥ, na 'anya, ity arthaḥ. — (K. akāṇḍa-pāto 'kasmāc chokasya nimittopasthitis, tena jātāṇāṃ gādha-ṣokātmaka-prahāraṇām, ity arthaḥ.)

Çl. 26. etac ceto mano vṛitaṃ nivāritam api, cintā-santānair cintā-paramparābhiḥ abhibhūyate parābhūyate. tatra dṛiṣṭāntaḥ: abhra-chedair megha-pāṭalair, indor idam aindavaṃ cāndrumasaṃ bimbam iva. kīdṛiṣṭair abhra-chedair: muhur vāraṃ vāraṃ vālena ā samantāt hṛitair nītaiḥ, cālitair, ity arthaḥ.

Z. 16. ṣānte viśhaye ṣoka-mohādi-rahite niveṣya praveṣya.

Z. 18. guhyaṃ guptaṃ. ārtāṇāṃ moha-ṣoka-plīṭhānām upadeṣe na doṣaḥ, iti.

P. 95.

Çl. 27. tad upadiṣati: nityam iti. he manāḥ tvam! ity adhyāhāraḥ. astāḥ sarvathā kāla-traye 'pi ṣokaḥ saṁsāra-kāraṇibhūtaṃ duḥkham yasmin, tādṛiṣṭaṃ Brahma, vā evārthe, brahmaiva praviṣya advitīyatvena jūātvā;

'dvitīyād vai bhayaṃ bhavati,' iti çruteḥ. 'bhayaṃ dvitīyābhīniveçataḥ syād,' iti çri-Bhāgavatāc ca. ātmanā hitā ātmanā tāṃ nirvṛtiṃ parama-sukhaṃ bhaja prāpuhi. tatra dṛiṣṭāntaḥ: grīṣme suçitaṃ hradam iva; yathā caṇḍāṇu-kara-santaptaḥ çitaṃ tadānīhradaṃ praviçya sukham anubhavati, tathā saṃsāra-tapto brahma praviçya tat-sukham anubhavati, ity arthaḥ. nirguṇe nirākāre nirviṣaye kathaṃ manasaḥ pravṛttir? ity āçāṅkya ādau sākāre pravṛttiliḥ sukarā, ity āha: kiṃ kurvan san: jalada-nīlaṃ ghana-çyāman, udāro amūlyo yo hāraḥ, keyūraṃ bāhvor bhūṣaṇaṃ, kuṇḍale karna-bhūṣaṇe, kiritaṃ mukuṭam, etāni dharati, iti taṃ Hariṃ, harati saṃsāram ajāna-tat-kāryam asau Hariḥ, taṃ nityaṃ smaran; sākāra-smaraṇānanta-raṃ nirākāre manasaḥ sukha-praveçāḥ, iti bhāvaḥ. yathā nūtanā dhanur-dharaḥ sthūlam api lakṣyaṃ lakṣhī-kartum açaknuvānaḥ, abhyāsa-paripāka-vaçāt keçāntara-prota-varāṭikāṃ lakṣhī-karoti, tadvad, ity arthaḥ. — (K. nirantaram çarita-viçisṭeçvara-bhāvanā yogānudyānaṃ vā iti saṃsārikaṃ duḥkheçchedasya 'upāya-dvayaṃ, tad-dvayam ardha-dvayena 'āha: nityam ity-ādi, grīṣma ity-ādi ca. jalada-ity-ādi viçeṣaṇa-viçisṭaṃ vā Hariṃ nityaṃ tvaṃ smareḥ. astāḥ çoko yasināt, tādṛiçaṃ brahma yogānuçilanāt praviçya vā, ātmanā abhedena 'ātma-sambandhiniṃ nirvṛtiṃ ānandaṃ bhaja; grīṣma-kāle çitaṃ hradam praviçya 'iva brahma ānanda-svarūpa-tvena 'ānandasya 'ātmanā tvaṃ.)

Z. 5. sarvathā sarva-prakāreṇa.

Z. 7. vairāgya-praveçam upakshipati: vatsa iti. upadeça-sahishṇu upadeça-grāhi aparam uktād anyat.

Çl. 28. pitari janake, tanaye putre, suhṛidi sambandhini vā mṛityoḥ maraṇasya vaçam adhīnatvaṃ prāpte sati mṛite sati, jada-dhiyo manda-matayaḥ udara-tādam udaraṃ santāḍya alam atyarthaṃ çucā çokena atīçayita-çokena bhṛiçam atyarthaṃ tapyante; çucā santapyante, ity pāṭhaḥ sugamaḥ. tu punaḥ viyogaḥ putrādibhiḥ saha ity arthāt viduṣhāṃ jñānīnaṃ çama-sukhaṃ vitanvan viçārāyan, asāre niḥsāre, virasaḥ kaṭuḥ parīṇamaḥ phalaṃ yasya, tādṛiçe saṃsāre vairāgyaṃ dṛiḍhayati. — (K. jada-dhiyo janāḥ pitr-ādau mṛityor vaçam prāpte sati, udara-tādam udaraṃ tādayitvā, çucā santapyante, viduṣhāṃ tu teshāṃ pitr-ādīnāṃ viyogo-vairāgyaṃ dṛiḍhayati. viyogaḥ kīḍṛiçaḥ: çama-sukhaṃ çānti-sukhaṃ vitanvan.)

Çl. 29. prajānāṃ patiḥ dhātā etad vapuḥ çaritaṃ tvaṃ-mātrena tvacā mātrena antaritam āchāditam āmishaṃ mānsaṃ yasya, evaṃ-bhūtaṃ yadi punar na asṛākṣid na 'utpādayet, tadā vapuṣi nipatato grīḍhrān mānsāçi-naḥ pakṣiṇaḥ, dhvāṅkṣhān kākān, vṛikān vṛiddha-çṛigālān, çunaḥ kukkurān, krauñcān cakrāṅgān, pratyagraṃ navaṃ kṣharat yad açraṃ raktaṃ, tena miçraṃ militaṃ yat piçitaṃ mānsaṃ, tasya yo grāsaḥ, tasya grahaḥ ādānaṃ yatra yasyaṃ kriyāyāṃ yathā syāt tathā grīhṇataḥ kākṣhataḥ, kathaṃ vārayet? na katham api, ity arthaḥ. tvaṃ-mātrāchādanam eva grīḍhrādi-nivāraṇe hetur, ity arthaḥ. kīḍṛiçaṃ vapuḥ: navaṃ nīlaṃ yat nīrajaṃ nīlotpalaṃ, tasya dalaṃ, tasya upānto agra-bhāgaḥ, tadvad atisūkṣhmaṃ atiko-

malam. — (K. vairāgyam utpādya çarirasya bibhatsataya vairāgya-hetutvañ darçayati: asrākshid iti. prajñānā patir etad vapur yadi nava-nīla-nīraja-dalasya ya upāntas, tadvad atisūkshmeṇa 'āyatena tvañ-mātrena carma-mātrena antaritam āmisham yasya, tādriçān na asrākshin na sṛisṭavān syāt, tadā gṛidhra-dhvānksha-vṛikāns tanau nipatataḥ ko vā katham vārayet? dhvānkshāḥ kākāḥ, vṛikāḥ kshudra-vyāghrāḥ. gṛidhrādīn kidriçān: pratyagram tatkālān ksharatā carma-varaṇābhāvāt sravatā asreṇa çonitena miçrañ yat piçitañ, tad-grāsārthan graheṇa gṛihṇato māṇsārthitvāt teshān.)

P. 96.

Çl. 30. vairāgya-kāraṇibhūtañ çarirañ doshañ pradarçya, çariropakā-rakeshu doshañ pradarçayati: çriyaḥ iti. çriyo lakshmyāḥ dolā āndolikā, tadval lolāḥ cañcalāḥ vishayebhyo jātāḥ srag-ādibhyaḥ utpannā ye rasāḥ sukha-viçeshāḥ, te prānte samāptau virasāḥ vishāda-janakāḥ; dehañ çarirañ vipadāñ vipattināñ gehañ gṛihañ; mahad api bahv api dhanāñ bhūri bahu-prakārañ nidhanañ maraṇāñ; uktañ Cāṇākya-nītau:

"arthānām ārjanē duḥkham, ārjitānāñ ca rakshaṇe,
āye vyaye mahad duḥkham; katham arthāḥ sukhāvahāḥ?"

iti. loko janah vṛihac-chokah bahu-çokah; abalāḥ striyaḥ satatam anāratam anarthaḥ svarūpa-nindā-rūpaḥ bahulo yāsu, tāḥ. tathā 'uktañ Vishṇu-purāṇe:

"amedhya-pūrṇe, kṛimi-rāçi-saṅkule,
svabhāva-gandhe 'py, açucau ca, sandrave,
kalevare mūtra-purisha-bhājane,
ramanti mūdhā, viramanti paṇḍitāḥ;"

iti. tathāpi evaṁ saty apy ghore bhayāvahe pathi saṁsāre ratāḥ, iti bata mahat kashṭam! ity arthaḥ. parañ tu ātmani na ratāḥ na ātma-vicāra-parāḥ, ity arthaḥ. tathā 'uktañ Hari-vaṅçe:

"adbastāc chidritañ carma durgandha-paripūritañ,
mūtra-klinnasya tasya 'arthie mā, rājan, brāhmaṇān vadhiḥ;"

iti. — (K. yady api 'ity arthe yadd, yady api vishaya-janyā rasā lolūlolāvad vidyudvac cañcalāḥ, prānte paryante virasāḥ, dehañ dehañ prāpya vipat, pratideche vipad, ity arthaḥ. guruḥ çoko yasya loko janas tādriçāḥ; aluk samāso 'yañ. abalā satatam anartha-bahulā, tathāpy usmin ghore pathi saṁsāra-vāsanā-rūpe ghore duḥkha-hetan pathi, vata khede, janā ratā, na tv ātmani brahmaṇi ratāḥ, ity arthaḥ.)

Z. 5. sambhāvaya mānaya.

Çl. 31. pitā, mātā ca, bandhuç ca, tanayaç ca, bhrātā ca, priyā ca, eteshāñ sanyogaḥ, sadūra-viyoga eva viyoga-janya eva; kātya-kāraṇayor abhedāt sa viyoga eva, ity uktañ; sadā sarvadā siddho yadā sa viyoga eva, tadā viduḥjñānāñ kah çokodayaḥ? viyoga-janya-saṅyoge dṛishṭāntān āba: vartmani mārgē prak-pratyak-sañcaratāñ panthānām iva; bhraçyatāñ bhagnānāñ kshatiruhāñ tarūṇāñ nadyām iva; pushkare ākāçe virud-

dba-vikriya-vāyu-preritānām meghānām iva; bhrāmyatām iti pāthe megha-
viçeshanām; jalanidhau sàgare sānyātrikānām potabanijām iva. — (K. pīr-
ādinām sahyogo yadā pānthānām vartmani iva, nadyām bhraçyatām kshīru-
hām iva, pushkare gagane meghānām iva, jalanidhau sānyātrikānām banijām
iva, bhūri-viyogaḥ siddho, vidushām çukodayas tadā kaḥ? ity arthaḥ.)

Çl. 32. manah adya idānīm tām etān, mṛigatṛishṇikāyām marumarici-
kāyām kalpito yo arnavah, tasya payah jalām, tat-prāyān tanmayān mithyā-
rūpān pūrva-dṛishṭatvāt punah paçyati. etān kām? ity āha: tāḥ pūrva-pari-
citāḥ nava-yauvandā taruṇyo nāryaḥ; madkukarānām bhramarānām vyāhārah
sañcāro yatra, etādṛiçāḥ te pūrva-paricitāḥ drumāḥ vṛikshāḥ; ta eva man-
dānilāḥ vāyavaḥ. kīdṛiçāḥ vāyavaḥ: prakarshēna unmīlantyo vikasantyo nava
nūtanāḥ mallikāḥ, tābhiḥ surabhayaḥ bahula-parimalāḥ. kīdṛiçām manah:
udāttaḥ svechā-pravṛitto yo vivekaḥ, tena mārjitaḥ proçhitaḥ tamaḥ-stomam
ajūāna-samūha eva vyālikam indriyajalam yasya, tādṛiçām, ity arthaḥ. pūr-
vām yathārthatayā 'anubhūta vanitādayo 'nurāgam utpādayanti sma, ta
eva 'idānīm mithyātvena pariñātāḥ vairāgya-betavaḥ, iti dhvanitām. —
(K. adya mana udātta-vivekena mārjitā apasāritā tamaḥ-stomāvali, ajūāna-
puñja-çreṇi yatra, tādṛiçām sat punas tām etān samprati mṛigatṛishṇikāyām
bhrama-vaçāḥ jala-prāyān paçyati mithyātvena jānāti, ity arthaḥ. tām etān
kām? ity āha: nāryaḥ, iti.)

P. 97.

Z. 3. utpanna-vivekasyāpi āçrama-grahaṇam āvaçyakam, ity āha: vatsa,
yady api iti. gṛhiṇā gṛihasthena. udyā-prabhṛiti adyārabhya nioṛittih sukha-
kāra vṛittih sadharmacāriṇi, saha dharmam carati iti sadharmacāriṇi dhar-
mapatni, ity arthaḥ.)

Z. 7. nivṛittimato viraktasya çamādayuḥ āvaçyakāḥ, ity abhipretya
'āha: çama iti. upacarantu sevantām amātyāḥ pradhānāḥ. yuvarājasya karina
yauvarājyām. maitri, prītiḥ, karuṇā, matir, iti catasrah prahitāḥ preshi-
tāḥ. — (K. amātyā ity antasyāpy upacarishyanti, ity arthaḥ.)

Z. 15. dyushmatā bhavatā. svāsthyam vishaya-sambandha-rāhityam
āpanne prāpte sati. kshetrajño jīvaḥ svām ātmīyām prakṛitīm paramātmā-
bhāvam āpatsyate prāpsyate. — (K. kshetrajñāḥ paramātmā.)

Çl. 33. "prakṛitim āpatsyate" ity uktam eva 'upapādayati: tvat-saṅgāt
iti. dīpyate anya-nirapekshatayā prakāçate 'sau devaḥ eka eva; "ekam eva
'advitīyam" iti çruteḥ, sukha-duḥkhādy-avasthāto nānātva-pratīteḥ. kīdṛiçāḥ
devaḥ: çāçrato 'pi shaḍ-bhāva-vikāra-çūnyo 'pi tvat-saṅgāt tvad-upaklipta-
vishaya-saṅgāt prabhava-layau janma-mṛityū, tāv eva jarā, tayā upaplutāḥ
prīthak kṛitā yā buddhi-vṛittayaḥ, tāsu nānā 'iva bahudhā 'iva. tatra dṛish-
tāntaḥ: jaladheḥ samudrasya vçishu laharishu pavana-sphālitāsu vyastā bhinna
mūrtir yasya, etādṛiçāḥ ravir iva; yathā ravir eka eva lahari-kshobhān nānā,
evam ātmā buddhi-vṛitti-pratibimbītatvān nānā, ity arthaḥ. uktām ca:

"eka eva hi bhūtātmā bhūte bhūte vyavasthitaḥ,
ekadhā bahudhā caiva dṛiṣyate jalacandravat;"

iti. kiṃ ca: he vatsa! katham api kenāpi prakāreṇa' vitatā vistṛitāḥ viśa-
yeshu vartamānāḥ vṛttīḥ saṃhṛitya saṅkshipya, tūshṇīm nivṛttim ālambase
ced aṅgikaroshi cet, tadā saha-jñānanda-sāndraḥ svabhāvika-vijñāna-ghanāḥ
ātmā bhāti prakāṣate. kasmin ka iva: prasanne nirmale ādarṣe, ā samantāt
dṛiṣyate asminn ity ādarṣaḥ jalādis, tasmin ity arthaḥ; nirmala-jala-tailādau
yathā racir bhāti, tathā nirmalāsu buddhi-vṛttishv ātmā, ity arthaḥ. —
(K. śāṅkṛato nityo 'yam ātmā devaḥ ko 'pi, jaladher viciṣhu vyasta-mūrtir eko
racir iva, buddhi-vṛttishu nānd 'iva saṃ prabhava-laya-jarōpaplavaḥ, prabhava
utpattir, layo maraṇaṃ, tādṛiṣa upaplava āpad yasya, tvat-saṅgāt tādṛiṣaḥ.
he vatsa! tvam ced, vitatā vṛttīḥ sāṃsārikasya vyavasāyān saṃhṛitya, tūsh-
ṇīm ālambase nirvyāpāratvam ācṛayasi, tadā prasanne ādarṣe mukham iva
ekatām bhāti. kiṃ dṛiṣaḥ: saha-jñānandena sāndro vyāptaḥ; vyāptir atra 'abhe-
dena bodhyā.)

P. 98.

Z. 3. upasaṃharati: tad bhavatu, iti. jñātīnām Kāmādinām udaka-dānāya
jalāñjali-dānāya; tilāñjali-dāne kṛite niranvaya-vināṣo bhaviṣhyati, iti bhā-
vaḥ. avatarāmo gachāmaḥ. —

Sechster Akt.

P. 98.

Pañcame 'ñke vairāgyōtpattim abhidhāya, idāntiñ sbashṭhe 'ñke prabodhoṭpattim abhidhātūñ jīvanmuktim upakramya, tasyāñ kramāñ darṣayan Čānti-praveçañ prastāvayati.

Z. 11. *čāntir nāna vāhyeshu vastushu antahkaraṇoparatih. ādishtāsmi ājūaptāsmi. viditam eva jūātām eva.*

Čl. 1. *tanayeshu kāmādishu astaṅgateshu satsu; vairāgyaṁ bhajate tasmim vairāgya-bhāji rāga-čūnye, viçeṣheṇa lino moho yasmāt, tādriçe manasi praçamam ātyantikaṁ çamaṁ prapanne prāpte sati; pañcasu kleçeshu, avidyā-asmitā-rāga-dveṣhābhīniveçāñ kleçāñ, mithyājñānam avidyā, buddhy-ātmanor aikyādhyāsañ asmitā, vishayechā rāgañ, saśādhane duḥkhe apritiṛ dveṣhañ, maraṇād bhayaṁ abhiniveçañ, teshu samaṁ sama-kālaṁ samitāñ vāsanāñ gateshu saṁskāra-rūpatāñ prāpteshu, puruṣhañ kṣhetrajñāñ abhitañ sarvatra sveshu pareshu tattoḍvabodhañ sva-svarūpāvabodhañ tanoti viṣṭārayati; tad uktāñ: "yo na hriṣyati, na dveṣṭi, na çocati, na kāṅkṣati" iti. — (K. tanayeshu kāma-krodhādishu astaṁ gateshu satsu; rilīnañ palāyito moho yasmāt, tādriçe manasi praçamaṁ vishaya-vairāgyaṁ prapanne sati; pañcasu mada-mātsarya-rāga-māna-dveṣha-rūpeṣhu kleçeshu çamaṁ nāçāñ gateshu satsu, puruṣhañ paramātmā tattoḍvabodham abhitañ sarva-dikṣhu tanoti, iti bhaviṣyat-sāṁipyē vartamānatā, puruṣa āsanna-tattvāvabodhañ, ity arthañ.)*

P. 99.

Z. 1. *tvaritūtarām atīçighraṁ. anūniya saprema mānayitvā. mantrayanti vicāranyanti.*

Z. 5. *rājakulāñ rāja-grihañ. piyūṣheṇa 'iva amṛitena 'iva. — (K. rāja kulāñ rājadhāniñ "Vivekasya" iti çeṣhañ.)*

Çl. 2. vastu-tattvam upadiçati: *asatām* iti. *yatra yasmin rājakule asa-
tām* mohādinām *nigraha* dandaḥ; *yatra yamādayaḥ santaḥ vivekānugāmitvāt
pūjyāḥ*; *yatra jagat-svāmī* Nārāyaṇaḥ *vaçyair* premādibhiḥ, *devam* içvaram
anujivanti te devānujivino jivāḥ, *tair drādhyate* pūjyate. — (K. *asatām* kama-
krodhādinām. *vaçyair* anujivibhiḥ *yama-niyamādibhir*. *jagat-svāmī* paramātmā.)

Z. 10. *aye adya* iti, "aye adya khalu rājakulam", ity-ādi.

Z. 11. *kidriçi* kiṃ-prakāraḥ *svāmināḥ puruṣasya manasi* nigrahārtham
pravṛtṭir, ity arthaḥ. — (K. *svāmināḥ puruṣasya* paramātmānaḥ.)

Z. 13. *svāmy* eva ātmāivā *sāmṛjyam* ātmārāmatvam *alaṅkarishyati*
aṅgikarishyati.

Z. 14. *yathā* yataḥ ātmānaṃ paramātmānam *anusandhatte* prapāñca-
prātikūlyena paramātmavtena 'avadhārayati, *tataḥ deva* eva *svārdāt*, *svasminā*
ā samantād rājate iti *svārāt* ātmārāmaḥ; *samyak* cid ānandābhedena rājate
samrāt jñānānandābhinnāḥ, ity arthaḥ. *tathā* cha Chāndogyē: "sa ca eṣa
evaṃ vijānan ātma-ratir, ātma-kriḍa, ātma-mithuna, ātmānandāḥ, sa *svārdāt*
bhavati," iti. — (K. *svārdjyam* svarga-rājyādhipatyam, *sāmṛjyam* sakala-
rājādhirājatvam.)

Z. 16. *māyāyām* mūlāvidyāyām *kidriçaḥ* katham *anugrahaḥ*? na katham
api, ity arthaḥ.

Z. 17. "na katham api" ity uktaṃ tad eva çaṅkate: *nanu* iti. *sarvā*
nartha-vijāṃ sarveṣhām anarthānām *vijāṃ* mūla-kāraṇam, *ata* eva *nigrāhyā*,
ity arthaḥ. — (K. *māyām sarvānarthā* ity-ādi-rūpam *manyate*, ity arthaḥ.)

P. 100.

Z. 1. *sthitir* vyavasthā. — (K. *rājakulasya* rājadhāni-sthita-lokasya
sthitir vyāvahārah.)

Çl. 3. *māyā-nigrahe* betum āha: *nitya* iti: *nityaḥ* ātmā, *anityam* tato
'nyat, *teshām vicāraṇā* *prāṇayāni*, *prāṇayaḥ* pritiḥ *yasyāḥ* sā *prāṇayāni* prā-
ṇa-priyā; *vairāgyam* *vita-rāgatā* *ekam* mukhyaṃ *sukṛit* hitāhita-prāpti-pari-
hāra-janakaṃ; *samīcīnāni* *mitrāni* *yama-niyamāsana-dhyāna-dhāraṇāḥ*; *çamā-*
dayaḥ, *çamo* mano-nigrahaḥ, *damāḥ* indriya-nigrahaḥ, *prāyo*-grahaṇāt san-
toṣaḥ, *ete saḥyāḥ* saha-kāriṇo *matāḥ*; *maitrī* parānudvega-janikā sā *ādir*
yāsām tāḥ, uktaṃ *paricaranti* *kurvanti* tāḥ *paricārikāḥ* ukta-kāriṇyaḥ, ity
arthaḥ; *mumukṣā* mokṣeçhā *sahacarī* sakṣi, ity arthaḥ. *etasmin* tad-buddhir
mohaḥ, *mamatā* svakiyatvābhimānaḥ, *saṅkalpo* manaso abhiniveçaḥ, *saṅgo*
vishaya-sāmmukhyaṃ, *ete ripavaḥ* *balād* ātma-jijñāsā-balāt *nityam* avaçyam
ucchedyāḥ naçaniyāḥ, ity arthaḥ. — (K. *prāṇayāni* sakṣi "mater" iti çeṣhaḥ;
sakṛin "manasaḥ" iti çeṣhaḥ; *sukṛic* ca 'atra pritikṛit; *mitrāni* ca prabodho-
daya-kārya-sahāyāḥ, *sahāyaç* ca kāryopadeshtārah, iti bhedaḥ, *tat sarvam*
manaso bodhyaṃ; *sahacarī* patni "puruṣasya" iti çeṣhaḥ. *balād* *ucchedyā*
ripavo 'pi puruṣasya bodhyāḥ; *saṅkalpaḥ* kāmīnaḥ karma-mānasaṃ, *saṅgo*
vishayāsaṅgaḥ.)

Z. 7. idānū dharmasya 'anurāgaṁ prīchati: *atha* iti. *pranayaḥ* prītiḥ; *svāmīno dharmasya* iti samānādhikarāṇe shashṭhyau.

Z. 8. uttarayati: *putri* iti. *he putri!* *vairāgya-sannikarṣhād* *vairāgya-sambandhāt prabhṛti* ārabhya, *nīlāntum* atīṣayena *iha* asmin loka *amutra* paraloke *phala-bhogaḥ* putra-svargādi-sākṣhāt-kārah, *tatra virasa eva vimukha eva*, iti.

Çl. 4. tatra hetum āha: *tena sa*, iti. *sa svāmī tena* hetunā *pāpa-phalān* *narakād* *iva* *punya-phalād* *api* *svargān* *nācino* *naçvarāt bhayaṁ bhajati* *prāpnoti*; *tad yathā*: "iha karma-jito lokah kshiyate, *evam* *eva* 'amutra *punya-jito* *lokaḥ* *kshiyate*," iti çruteḥ. *karma-phalānityatvād* *hetoḥ samujjhi-taḥ* *tyaktaḥ kāma-samanvayaḥ* *phala-sambandho* *yasmin*, *etādṛiçāṁ sukrītaṁ* *karma kathaṁcāna* *kenāpi* *prakāreṇa* *na manyate* *na* 'anīkaroṭi. — (K. svāmī *pāpasya phalān* *narakād* *iva* *punyaasya phalād* *api* *bibheti*, *yato nācinaḥ*; *ity* *ato* *hetoḥ samujjhi-ta-kāma-samanvayaḥ* *tyakta-kāmanā* *sambandhaḥ kathaṁ sukrītaṁ* *karma sukrīta-janakaṁ* *karma anumanyate*, *naiva* 'anumanyate, *ity* *arthah*.)

Z. 14. kāmyaṁ na karoti cen, mā kriyatām; *nityākarāṇe* *pratyavāyāḥ* *syād*, *ity* *āçāṅkya* 'āha: *kiñ tu* iti. *svāmīnaḥ* *svātmanah* *pratyak-pravaṇatām* *ātmaika-niṣṭhatām* *vicīntya* *dṛiṣṭvā*, *asau* *dharmah*, *kṛitaṁ* *kṛityaṁ* *mano* *vairāgya-rūpa-kāryaṁ* *yena*, *tādṛiçāṁ dītmānaṁ* *matvā*, *svayam* *eva* *çānya-vyāpāro* 'bhūt *vyāpāra-rahito* 'bhūt, *ity* *arthah*. *evam* *uktaṁ* *bhavati*: *karmāṇy* *anena* *tyayante*, *iti* *na*, *kiñ tu* *karmabhir* *eva* 'ayaṁ *tyajyate*, *iti* *na*, 'nityākarāṇe *pratyavāyāḥ*. *tathā* 'uktaṁ: "na *karmāṇi* *tyajed* *yogi*, *tyajyate* *karmabhiḥ* *svayaṁ*, *yato* *moha-phalaṁ* *karma*" *iti*. *nanu* *karmaṇāṁ* *svatantra-phala-sādhanaṇāṁ* *kathaṁ* *mano-vaimalya-hetutvam* *anya-hetor* *anyatra* 'ahetutvād, *iti* *ced* *neyate*, *saṁyoga-prīthaktva-nyāyena* *ity* *avaihi*. *dharmena* *pāpam* *ayaṁ* *nudati*, *yoginaḥ* *karma* *kurvanti* *saṅgaṁ* *tyaktvā* 'ātma-çuddhaye, *iti* *çruti-smṛityoḥ* *sattvāt*. *uktaṁ* *ca* 'asmad-gurubhiḥ: *nityādhībhir* *ārādhitārādhyā-pāda-bhagavad-ānugrahād* *ativimala-mānasah* *svayam* *eva* 'itthaṁ *jagat-tattvam* *ālocayati*, *iti*. *apare* *tv* *evaṁ* *varṇayanti*: *tam* *etaṁ* *vedānuvacanena* *brāhmaṇā* *vividishanti* *yajñena* *dānena* *tapasā* 'nāçakena, *iti* *vākyena* 'agni-hotrādini *jñānāya* *vidhiyante*, *na* *ca* *vācyam* *adhikārāntara-sambandhasya* *jñānādhikāra-sambandho* 'bhiniyukta-viniyoga-virodhād, *iti*; *tan* *na*, *paçu-prakarāṇe* *paññitāt* *khādiro* *yūpo* *bhavati*, *iti* *vākyād* *khādiratvaṁ* *kṛitvartham* *api* *tasminn* *eva* *prakaraṇe* *paññite* *khādiraṁ* *virya-kāmasya* *yūpaṁ* *kurvita*, *iti* *vākyāntareṇa* *virya-çeshatayā* *vidhiyate*, *tadvān* *na* *viniyukta-viniyoga-virodhah*; *ity* *alaṁ* *vistareṇa*. — (K. *pratyak-pravaṇatām* *prātikūlya-gāmitvaṁ*.)

Z. 16. *Mahāmoha-vṛttānta-çeshasya* *Çānti-dvārā* *praçnam* *avatārayati*. *nīliya* *āçhādya*. *teshām* *upasargāṇāṁ*.

Z. 18. *prarocanāya* *pratāraṇāya*. *madhumatyā* *kayācit* *siddhyā*. *eteshu* *upasargeshu*. *upasargāḥ* *antarāyāḥ* *prātibhādayāḥ*:

"prätibhaḥ, śravaṇo, devo, brahmāvartau tathā 'aparau,
pañca 'ete yogināṃ yogam vighnaṃ kurvanti sarvadā";
iti Dattātreyeṇa 'uktaṃ. — (K. svāminah prarocandya iti sāsārika-sukhār-
tham, ity arthah. madhumatī siddhi-viśeṣo, yayā sarva-bhogyopasthitir
akāmenāpi bhavati. upasargā yogopasargā aṇima-laghimādayah.)

P. 101.

Z. 4. aindrujālikī avidyamānārtha-prakāśa-rūpā. kāpi akathaniya-rūpā.

Çl. 5. eṣaḥ puruṣo yojanānām çatām, kroṣa-catusṭayena 'eka-yojanām,
evam yojana-çatām çabdān çṛṇoti ākarnayati. tās tāḥ atiprasiddhāḥ açrutāḥ
veda-purāṇa-bhārata-kathāḥ āvir bhavanti prakāṣi-bhavanti. vāṇmayāḥ vāg-
vikārās tarkāḥ āvir bhavanti sphuranti. çucibhiḥ vyākaraṇa-çuddhaiḥ padaiḥ
çāstrāṇi kāvyāṇi vā ichayā svayam grathndti racayati. lokān bhūr-ādīn bhrā-
myati gachati. Meruḥ imāḥ mairavyah, tā ratna-sthalīḥ ratna-khacitān upa-
ritana-bhūbhāgān sphuṭa-ruco dedīpyamānān paçyati. — (K. eṣa svāmi
yojana-çatād api çabdān çṛṇoti. açrutā api te te prasiddhāḥ purāṇādīnām
gāthādayo glāṭṭdayah, ādi-padāt kavitvāni ca, āvir bhavanti, vāṇmayā vākya-
svarūpāḥ. lokān bhrāmyati "pādacāram vinā" iti çeṣah. mairavir Meru-
sambandhinī ratna-sthalīḥ paçyati; kidṛçiḥ: sphuṭa-ruca ujjvala-prabhavāḥ.)

Z. 10. madhumatyā siddhyā kalpitā yā bhūmiḥ, tām āpannaḥ prāptaḥ
san ity adhyābhārah, sthānābhīmāniniḥ devatābhiḥ upachandyate pralobhyate.
pralobhanam eva darçayati: bho iti. anupādhi-ramaṇīyah sahaja-sundarah.
Vidyādharijanah tvām upasthitah prāptah. kidṛciḥ Vidyādharijanah: vividhā
nānā-prakārāḥ ca te vilāsāḥ vibhramāḥ ca netra-kara-çaraṇāṅga-hāva-bhāva-
lalita-cesṭā-bhedāḥ; lāvanyaṃ ca vastra-kanaka-mauktikādy-ābharaṇānule-
pena yatra bhaṅgi-racanā-rūpam, tad eva puṇyam kārye kāraṇopacārah,
tanmayah tat-pradhānah. punah dadhy-ādarçādi-maṅgalārthe vyagrāḥ pāṇayo
yasya sah. prāṇaye prītau kartavyatāyām peçalaḥ caturah. — (K. madhu-
matim bhūmim siddhim āpannaḥ puruṣas tat-sthānābhīmāniniḥ mairava-
sthānābhīmānām puruṣasya janayantibhir devatābhir upachalyate pratāryate.
upachalanākāram āha: bho ity-ādi. ramaṇīyo 'yam ity atra "deçah" iti
çeṣah. eṣa tvām upasthito Vidyādharijanah, ity anvayah. veço maṇḍanam;
vilāso helā-llādi; lāvanyaṃ saundaryam; maṅgalādi iti maṅgalārthādi-pāṇir
ity arthah. prāṇayo vātsalyam, tena peçalo manoharah.)

Çl. 6. kanakasya suvarṇasya sikatā bālukā, tad-yuktāni sthalāni yāsu,
tāḥ sravantīḥ nadiḥ bhaja sevaya. prīthu-jaghanāḥ sthūla-nitambāḥ, kamalā-
nandāḥ padma-vadanāḥ, ghanāḥ nividāḥ ūravo yāsām, tāḥ bhaja. marakataṃ
ratna-viçeṣah, tasya dalāni, tadvat komalāḥ vanāliḥ vana-çrenayah bhaja.
nījena svena puṇyena jītān arjitān sarva-bhogān viṣayānandān ca bhaja. —
(K. sikatīna iti ina-pratyayah svarāntah, kanaka-sikatā-yuktāni sthalāni
yāsām, tāḍṛciḥ sravantir nadiḥ. ghaṇorū vipulatvena paraspara-saṅsaktāḥ
kamalānandāḥ. marakata-nishpanna-dalā vana-çrenīḥ ca. nīja-puṇya-jītān etad-
bhinna-sarva-bhogān ca bhaja, ity upachandyate, ity arthah.)

P. 102.

Z. 1. *çlāghyam atisamicīnaṁ. anumoditam eva 'idaṁ, na 'anyāthā ity uktāṁ. protsāhitaṁ sodyogaṁ kṛitaṁ; bhavatu ko virodhaḥ? ity aṅgikāraḥ sammatih. — (K. sampratipattiṁ sammatiṁ.)*

Z. 4. *vāgurdāṁ sthūla-raju-nirmitāṁ jālaṁ.*

Z. 6. *na khalu na khalu na hi na hi, ity arthaḥ.*

Z. 8. *pārçva-vartinā nikāṣa-vartinā tarkeṇa sad-asad-vicāraṇena, sarvān māyā-manah-saṅkalpādīn krodhāveçena kopāvīrbhāveṇa kaṣṭhyite ārakti-kṛite netre yasyāṁ kriyāyāṁ yathā syāt tathā ālokyā, abhikīlāḥ uktaḥ svāmī. kim uktam? ity āha: svamin iti. vishayā eva āmīṣaṁ māṁsaṁ, tasya grāsaṁ gṛidhnanti abhilāshanti te gṛidhnavāḥ, taiḥ āsthānī-dhūrtakāḥ sabhā-pratāraṇāya gṛihita-baka-vrataih. teshu eva pūrva-pariciteshv eva, tathāiva ukta-prakāreṇa vīṣamāḥ duḥsahāḥ vishayā eva aṅgārās, teshu na avabudhyase na jānāsi. — (K. āsthānī sabhā, tatra bahubhir nānāvidhaṁ prayujyamāṇa-tvān nishṭhā-rahitā eva tarkā bhavanti, tādṛīçair ebhiḥ kiṁ, ity arthaḥ. āsthānī-vakair iti pāṭhāntaraṁ, tatra ca vakair dhūrtaiḥ sabhā-dhūrtair, ity arthaḥ.)*

Çl. 7. *bhava eva saṁsāra-bhava eva sāgaraḥ samudraḥ, tasmāt tāraṇāya pāra-gamanāya yā yoga eva tarīḥ naukā tvayā āçṛitā prāptā, adhunā idāntū tām naukāṁ na cirāt parimucya tyaktvā aṅgāra-nadīṁ vīṣama-vīṣaya-pravāhaṁ kathāṁ vigāhase ālodayasi. — (K. yā yoga-rūpā tarīḥ bhava-sāgara-tāraṇāya sucirāt tvayā samāçṛitā, adhunā madāt tām parimucya, kathāṁ aṅgāramayī nadī vigāhyate? ity arthaḥ.)*

Z. 18. *tad-vacanam ākarṇya tarka-vacanāṁ çrutvā. avadhīritā tiraskṛitā.*

P. 103.

Z. 2. *svāminā puruṣeṇa.*

Z. 5. *svāmi-niyogaṁ svāmīno vivekasya niyogam ājñāṁ sampādayatvaḥ karīṣyāvaḥ, iti nishkrānte.*

Z. 7. *(K. praveçaka iti çānti-çradhbā-prayojyatvāt.)*

Çl. 8. *saṁsāra eva vārāṁ jālānāṁ nidhiḥ samudraḥ, tasya pāre para-pāre tirāṁ mayā adhunā idāntū avāpta-kalpaṁ prāpta-prāyaṁ; "mayā" iti sarvatra yojaniyaṁ. anekānārtha-vyāptasya saṁsāra-niradheḥ kathāṁ pāra-prāptir? ity ata āha: tīrṇāḥ iti. kleçāḥ avidyā-asmitādayaḥ pañca, ta eva mahāntya ūrmayo laharyaḥ tīrṇāḥ, bhīṁś trāsa-hetavaḥ, mamatvam eva bhra-māḥ āvartāḥ parihṛitāḥ vañcitāḥ. mitraṁ ca, kalatraṁ ca stri, bandhavaç ca suhṛidaḥ, ta eva makarāḥ matsyāḥ, grāhāḥ çīçumārāḥ, teshāṁ grahaḥ grahaṇāṁ dhāraṇāṁ, tat-pūrvikāḥ grastayo grāsāḥ çāntāḥ praçamitāḥ. krodha eva auroāgniḥ vadavānalah apākṛitāḥ nirākṛitāḥ. tṛīṣṇā eva latā-granthayaḥ vighaṭitāḥ viyojitāḥ. çṛimad-Bhagavad-bhakter na kim api dur-labhaṁ, iti bhāvaḥ. — (K. yasyā Viṣṇubhakteḥ prasādān mayā saṁsāra-vārāṁ nidheḥ pāraṁ eva pāraṁ, tādṛīçaṁ tirāṁ avāpta-kalpaṁ alpāvaçīṣṭa-*

prāptikam *adhund* laṅghitavyaṁ, ity arthaḥ. samudra-dharmān rūpayanu āha: *tirṇā* iti. yācanādi-kleśā eva maharmayas *tirṇāḥ*. mamatva-rūpā bhramā āvartā *bhīṇā* bhīṣhaṇāḥ *parikṛītā* asprīṣtāḥ. *mītrādi*-rūpā ye *makara-grāhā* hīnsra-jantavas, teshāṁ *grāho* grāsas, tad-rūpā *granthayo* bandhanāni *krāntā* laṅghitāḥ, ity arthaḥ. *krodha*-rūpo *vadavāgnir* *apākrītas* tyaktāḥ. *tṛishyā*-rūpās tira-sannidhanu *latā-granthayo* *vighatītā* apasāritāḥ, ity arthaḥ.)

Z. 16. *niranukroṣasya* nirgato 'nukroṣo' dayā yasmāt, nirdayasya ity arthaḥ. *mukham* *āloka*yishyāmi ity anena māninitvam ādarṣitaṁ. — (K. *nira-nukroṣasya* nirdayasya cira-kālam upekṣaṇāt. *svāmīno* Vivekasya.)

Z. 19. *devi* iti sambodhanena tvam iti sādhyasya iti api 'idam asmin samaye anucitaṁ, iti bhāvāḥ. — (K. *devo* Vivekaḥ.)

P. 104.

Z. 1. *kūcit* kopāṁ paribhārya vadati: *sakhi na dṛishṭā* *toyā* iti.

Čl. 9. *tām* *daśām* eva *çrāvayati*: *çṛiṇu*, *bāhvō* iti. *aham* *kaiḥ* *kaiḥ* *duritaiḥ* pāpaiḥ *durvidagdhaiḥ* *duṣṭa*-buddhibhiḥ, *hataṁ* *nashtaṁ* *yad* *vidhī-balaṁ* *daiva*-balaṁ, *tasmān* *nirbhāgyatvāt* *sapadi* *tatkālam* eva *dāstīm* *kartuṁ* *svādhīnāṁ* *sampādayituṁ* *na* *ihitā* na *tarkitā*? *api* *tu* *sarvair* *api*, ity arthaḥ. *nirbhāgyatve* *hetuḥ*: *Viveke* *dūra-saisthe* *dūraṁ* *gate* *sati*. *dāstīva*-*sampādakam* āha: *bāhvōḥ* *hastayoḥ* *dalitāḥ* *maṇayo* *yāsu* *tāḥ*; *cūdd-ratnaṁ* *tasya* *grāhe* *nikṛītayo* *nyakkārāḥ*, *keça*-*grahāṇākarṣhaṇa*-rūpās *tiraskārāḥ*, *iti* *yāvat*, *tābhir* *dūṣhitāḥ* *troṭitāḥ* *keçapāço* *dhamillāḥ*. *evaṁ* *ca* *sati* 'idam phalitaṁ, *vivekaṁ* *vinā* *nyūya-mātra*-*dagdha*-*cittaiḥ* *upakramopasanāhārā*-*bhyāṁ* *çruti-tātparyānabhiññair* *upanishada* *upaplāvyanta* *eva*. — (K. *viveke* *vicārya*-*tattvārtha*-*nirṇaya*-*rūpe* *mat*-*svāmīni* *dūra-saisthe* *sati*, *mām* *dāstīm* *kartuṁ* *sva*-*vyākhyātārtha*-*paratayā* *svavaçāṁ* *kartuṁ* *kaiḥ* *kair* *durvidagdhaiḥ* *duritaiḥ* *pāpais* *tattac*-*chāstraiḥ* *na* 'aham *sapadi* *hata*-*vidhī*-*vaçād* *ihitā* *ceṣṭitā*, *tattac*-*ceṣṭitāṁ* āha: *bāhvō* iti. *balād* *ākarṣhaṇe* *bāhvōḥ* *kaṅkaṇānām* *çreṇayo* *dalita*-*maṇayaḥ* *sadyo* *bhagnāḥ*, *cūddratna*-*grahāṇa*-*rūpābhir* *nikṛītibhiḥ* *tiraskārāḥ* *keçapāço* *dūṣhitāḥ*.)

Z. 7. *durvilasitaṁ* *duçceṣṭitaṁ*. *aparādhābhāvaṁ* *vyanakti*: *tena* *hi* *iti*. *tena* *hi* *avadhāraṇe*. *mahāmohenā* *kāmādi*-*dvāreṇa* *iva* *manāḥ* *prabodhayatā* *viveko* *dūri-kṛītāḥ*, *iti* *yojanā*. *naisargikaṁ* *nirupādhikaṁ* *svābhāvikaṁ*, *iti* *yāvat*. *samaya*-*pratikṣhaṇam* *abhyudaya*-*kālā* *veçkṣhaṇāṁ*; *kulaṭās* *tv* *anyam* *āçrayante*, *svāmīno* *vipadam* *āloka* *na* *samayaṁ* *pratikṣhante*, *iti* *bhāvāḥ*. *sambhāvaya* *sammānaya*. *apahatā* *māritā*. — (K. *tena* *hi* *iti*, *mahāmohena* *kāmādi*-*dvāreṇa* *manas* *tat*-*pitarāṁ* *tathā* *tathā* *asad*-*arthaṁ* *prabodhayatā*, *ity* *arthaḥ*.)

Z. 13. *upanishad*-*artha*-*pratipādatatayā* *gītāṁ* *viçinasṭhi*: *vatsyā* *iti*. *rahasi* *nirjane* *deçe*. *gurūṇām* *viveka*-*pravartakānām* *çvaçurāḍinām* *adhya-kṣham* *agrataḥ*. — (K. *gurūṇām* *çvaçurāṇām* *ādipurushāṇām*.)

Z. 18. *viveka*-*svāmīnaḥ* *iti* *karmaṇi* *shasṭhi*, *viveka*-*rūpaṁ* *svāmīnaṁ* *prati* *niruktaḥ* *uktaḥ*, *ity* *arthaḥ*.

P. 105.

Z. 2. *parikrāmati bhramarikāṃ kṛtvā, ity arthaḥ.*

Z. 4. *vatse śraddhe!*

Z. 5. *gṛhītopadeṣairā gṛhītājñāiva. — (K. gṛhītopadeṣā jñāta-tadīya-ssthiti-ssthānā.)*

Z. 6. *katham iva iti kutra kutra, ity arthaḥ.*

Z. 7. *anupraviṣṭā antargatā. — (K. Viṣṇubhaktya āsīd iti, prāg eva kathitam āsīd; ity auvayaḥ. tarkavidyā-bhayād iti, ātma-nānātva-pratipāda-katvāt tasyā ekatva-vādinya upanishado bhayaṃ.)*

Z. 10. *tarkavidyāyāḥ iti pañcamī.*

Z. 11. *pratoshyati varṇayishyati, kathayishyati, iti yāvat. tad āguchatu deo Vivekaḥ "puruṣa-nikāṭaṃ" iti ṣeṣaḥ. eṣaḥ svāmī puruṣaḥ. vivikte ekānte.*

Z. 14. *prakrama-viruddhaḥ upakrama-viruddhaḥ samudācāraḥ ṣiṣṭācāraḥ. pītri-bhāvaṃ pīritvam āpannaḥ prāptaḥ. — (K. samudācāraḥ sambhāṣaṇaṃ.)*

Çl. 10. *devāḥ bhū-devāḥ purā hi pūrva-kāle hi niṣcitāṃ dharmādhvani dharma-mārge naṣṭa-saṃjñāḥ lupta-bodhā tam arthaṃ tanayān putrān apri-
chan. te ca tanayāḥ etān praçna-kartṛin jñānena hetunā parigṛīhya svikṛitya
saṃçṛīṇuta iti samyag adhigachata ity avocan avadan. tathā 'uktaṃ Manunā:*

"adhyāpayāmāsa pītrīn ṣiṣur Aṅgīrasaḥ kaviḥ;

"putrakā," iti hovaca jñānena parigṛīhya tēn;"

*iti. etena anya-sambandhāpekṣayā jñāna-sambandhasya mahatvaṃ darṣi-
taṃ. — (K. Mārkaṇḍeya-purāṇe 'yam itihāsaḥ. dharmādhvani dharma-pathe
naṣṭa-saṃjñā devāḥ tam arthaṃ sva-tanayān apriçhan, "tatas te" ity adhyā-
hāryaṃ tena tanayān etān devāḥ he putrakāḥ saṃçṛīṇuta ity avocan. kiṃ
kṛtvā: jñānena samyag arthaṃ parigṛīhya, ity arthaḥ.)*

P. 106.

Z. 1. *jñāna-sambandhāt pīritvam evam tvayi upacitam, ity āha: tad bhavān iti.*

Z. 2. *devena vivekena. svāmī puruṣaḥ.*

Çl. 11. *anugraha-vidhau anugrahe kartavye devyāḥ upanishado, mātā ca antaram bhedaḥ mahat mahān. antaram eva 'āha: mātā iti. nibadhnāti saṃsāre prakshipati. devī upanishat bandhaṃ saṃsāraṃ nikṛīṇanti chinatti. —
(K. upanishadaṃ puruṣo mātaram uktaḥ, mātṛito 'py ādhikyaṃ sādhayati:
anugraha-vidhāv iti. mātā gādham iti "mamata-pāçena" iti ṣeṣaḥ. bandhaṃ
saṃsāra-bandhaṃ.)*

Z. 11. *ka kutra.*

Çl. 12. *amūni etāni vāsarāṇi dināni, maṭhāḥ avadhūta-nivāsa-ssthānāni,
catvarāḥ nānāvidha-janopaveçana-ssthānāni, śūnya-devālayeṣu, mūrkhāḥ ca
te mukharḍe ca vācālāḥ, taiḥ saha nītāni ativāhitāni. na khalu iti "jānanti"*

iti çeshah. tarhi katham ativāhitāni? iti prīchati, kim tu ity uttaratvena 'uttarārdham avatārayati pūrva-çlokaśya: te svechayā iti. te mūrkhā-mukharāḥ svechayā gurūpasattiṁ vinā mama girām vācūm artham avicārya vikalpayanti viçeshēṇa kalpayanti, anyathayanti. tatra dṛiṣṭāntaḥ: Dravidāḥ Draviḍa-deçasthāḥ puruṣhāḥ, teshāṁ aṅganāḥ striyaḥ, tābhīr uktāḥ vācaḥ, tāsāṁ iva; Draviḍa-striyaḥ puruṣhāpekṣhaya 'aspasṭa-vāco bhavanti, iti Dravidāṅganā dṛiṣṭāntitāḥ. — (K. mūrkhāç ca te mukharāç ca, iti taiḥ. te svechayā ity-ādikam anya-parārdham, te mūrkhā-mukharā, Draviḍa-deçāyāṅganābhīr uktānām vācūm iva, mama girām artham avicārya tattvato 'nir-ṇiya, vikalpayanti nānāvidhāṁ vyācakṣhate, ity arthaḥ.)

Z. 18. nanu tarhi teshāṁ vāhirmukhānām upanishad-artha-vicāro syarthaḥ, ity ācāṅkya 'āha: tena iti. teshāṁ vāhirmukhānām mad-vicāraṇām mad-artha-vicāraṇām, pareshām artho dhanāṁ, tasya grahaṇām, tad eva prayojanām, para-dhana-grahaṇārtham, ity arthaḥ.

P. 107.

Çl. 13. punar api āgachantyā kutracin mayā "kānicid vāsarāṇi atikramāṇyāni" iti manasi vicārya, yajñavidyā-samlpam āgataṁ, ity āha: kṛiṣṇā-jina iti. aṭha anantaraṁ mayā adhvaṇi mārgē yajñavidyā dṛiṣṭā. kīdṛiçl yajñavidyā: kṛiṣṇā-jinaṁ kṛiṣṇa-mṛiga-carina, agnayo gārhapatyādayaḥ, samidhaḥ, ājyaṁ ghṛitaṁ, juḥuḥ, çruvaḥ, ādi-padāt upabhṛit dhruvā ity-ādini yaṇi pātrāṇi, taiḥ; tathā iṣṭiḥ darça-pūrnamāçeshṣṭiḥ, paçuḥ nirūḍha-paçuḥ, sono agniṣṭomaḥ mukham ādyo yeshāṁ, tādṛiçāḥ ye makḥā yāgāḥ, taiḥ kila niçcayena parivṛitā vyāptā. punaḥ kīdṛiçl: karma-kāṇḍe vyādiṣṭā upadarçitā paddhatiḥ kartavyatā-kramo yasyāḥ, sā. — (K. aṭha mayā adhvaṇi yajñavidyā dṛiṣṭā. kīdṛiçl: kṛiṣṇā-jināḍibhiḥ parivṛitā. juḥuḥ srak; iṣṭi-paçuḥ yajñiya-paçuḥ; sono latā-viçeshas; tan-mukhaḥ tad-abhimukhaḥ tat-sambandhair makḥair yajñair, ity arthaḥ. tathā karma-kāṇḍam yajña-karma-bodhaka-çruti-samudāyas, tena vyādiṣṭā darçitā paddhatiḥ kṛiā-kalāpo yasyās, tādṛiçl.)

Z. 7. cintitaṁ vicāritaṁ; kiṁ tad āha: api iti. eṣā yajñavidyā. nayāmi parikalayāmi.

Z. 11. tām aham upasthitā prāptā. samihitam lpsitaṁ. tvayi tvat-samlpe.

Z. 15. te tava kiṁ karma kāryam, ity arthaḥ.

Çl. 14. kim uktaṁ ity āha: yasmād iti. taṁ puruṣham ātmānam, "aham" ity uttamapuruṣha-sambandhāl labhyate, prastaumi prakarṣheṇa staumi nirūpayāmi. taṁ kaṁ: yasmād viçvaṁ jagad udeti utpadyate; yatra yasmin ātmani ramate santuṣṭhāṁ tiṣṭhati; yasmin punar ante liyate layaṁ prāpnoti; yasya bhāṣā jyotiṣhā jagad vibhāti prakāçate, "yasya bhāṣā sarvam idaṁ vibhāti" iti çruteḥ; yan-mako yasya tejaḥ saha-jānandojvalaṁ, saha jāyate iti saha-jāḥ svābhāvikaḥ ānandaḥ sukhaṁ, tad-rūpaḥ ujvalaḥ prakāço yasya, nitya-sukha-prakāçābhinnāḥ, ity arthaḥ. çāntaṁ vikāra-çūnyaṁ;

çācavatam avināci; akriyāṁ kriyā-rahitaṁ. punas taṁ koṁ: kṛitinaḥ kuçalāk yaṁ bhūteçvaram bhūtānāṁ içvaram niyantāraṁ paramātmānaṁ apunarbhādvāya saṁsāra-vichittaye yānti prāpnuvanti. kiṁ kṛitvā: dvaitaṁ bhedaḥ, sa eva dhvāntaṁ tamaḥ apāsyā tiraskṛitya. — (K. taṁ pūruṣam ahaṁ prastāmi, yasmād ity-ādi samasta-viçeshāṇa-vaigishṭhyena pratipādayāmi, ity arthaḥ. yasmāt puruṣād itthaṁ saṁsāra udeti jāyate, janma ca mithyā-vāsānā-jñeyatva-rūpaṁ yatra ramate kṛidati, viçvam eva kartṛi-kṛidā-dhāranyā api tad-ātmakatvāt, yasmin puruṣe tadiya-tattva-jñāna-daçayāṁ punar ligule jāgrat-svapnāvishayi-bhavati, ity arthaḥ. yasya bhāsā prakāçena jagad vibhāti, yat-svarūpaṁ mahas tejah saha-jñānandam ujvalaṁ ca, ity arthaḥ. kidṛiçāṁ puruṣaṁ: çāntaṁ viṣaya-vyāvṛittaṁ, çācavatāṁ nityam, akriyāṁ niçcalaṁ; puruṣaṁ bhūteçvaram sarva-prāṇeçvaram apunarbhādvāya punar-utpatty-abhāvāya kṛitino yogino dvaita-rūpaṁ dhvāntam apāsyā yānti praviçānti, ity arthaḥ.)

P. 108.

Çl. 15. yajñavidyā sva-siddhāntam āviḥ karoti: pumān iti. pumān ātinā akartā kartṛitva-çūnyah katham içvaro bhavet? na katham api, ity arthaḥ. tava mate içvaratvaṁ kartṛitvādy-upādhi-viçishṭaṁ kartṛitvādy-abhāve tad eva na sidhyati, iti bhāvaḥ. nann tarhi bhūteçvārādhanaṁ vinā kathaṁ saṁsāra-nirāsaḥ? tatra 'āha: kriyā jyotiṣṭomādi-rūpā saiva bhavaçchedu-kart saṁsāra-nāça-kart, 'apāma somam amṛitā abhūma' iti çruteḥ. upanishad-rahasyaṁ nirasyati: na vastu-dhīḥ, vastu kāla-trayābādhyāṁ parabrahma, tad-ākārā dhīḥ tat-sākṣhāt-kārah na bhava-cheda-hetur, ity arthaḥ. karma kurvatāṁ jīvanam api sundaram, ity āha: kurvaṁ iti. ata eva hetoḥ nara jīvo bhava-chidaḥ saṁsāra-vichedikāḥ kriyāḥ karmāṇi kurvaṁ eva, çānta-manāḥ sāvadbhāna-cittah çataṁ samā varṣhāṇi jīvivishet prāṇān dhartum icet; karmīṇāṁ eva jīvanam anyeshāṁ bhastrā 'iva niçvasitādi-bhāvaḥ, iti bhāvaḥ. — (K. atra 'akriyatvena 'akartṛitvaṁ buddhvā, 'advaita-jñāna-sādhyatvam avadhārya, yajñavidyā 'āha: pumān iti. akartā pumān kathaṁ bhūteçvaratvena 'ukta içvaro bhaved, ity arthaḥ. advaita-jñānasya mukti-hetutāṁ khaṇdayati: kriyā iti. kriyā yajñah, saiva bhava-chedakari na vastu-dhīr na 'advaita-tattva-jñānaṁ, tasmād yajña-kriyā eva bhava-chidaḥ kurvaṁ çataṁ samā jīvitum icet, ity arthaḥ.)

Z. 8. parigraheṇa svikāreṇa. — (K. tathāpi kartāram iti. akriyatvena 'akartṛitvaṁ, çāntatvena viṣaya-bhoga-rāhityam ity āvaraṇena taṁ kartāram pāpādi-kartāraṁ, phala-bhoktāraṁ ca stuvati pradipādayanti, yadi sthātum icasi, ity arthaḥ.)

Z. 10. dhūma eva andhakārah, tena çyāmalitā malitā jātā dṛiḥ dṛiṣṭir yasyāḥ sà, tasyāḥ duḥprajñatvaṁ durbuddhitvaṁ. duḥprajñatvam eva 'āha: gena iti. gena hetunā evaṁ pūrvokta-prakāreṇa kutarkena asat-tarkeṇa apahatā vimohitā.

Çl. 16. tarkâsattvañ vyanakti: *ayaḥ* iti. *īcituḥ* īcvarasya *māyā* mūlā vidyā jaganti bhuvanāni tanoti utpādayati. māyā-prerakatvena īcvarasyāpi ceshṭāvattvam, ity ācāñkya māyāñ viçinashti. kidrīçi māyā: *viçvekṣhituḥ* viçva-sākṣiṇaḥ *ikṣhiteṇa* ikṣhaṇa-mātreṇa *īritā* preritā; bhagavad-ikṣhaṇa-prerita-māyāyāḥ sṛishti-kartṛitvañ, na tu sisṛikṣhādy-upādhi-viçisṭasya kartṛitvam īcvarasya, iti bhāvah. nanv acetanañ cetanaḍdhishṭhitam eva kārya-karañ dṛisṭtañ, yathā ca bhūr-ādi-māyā tv acetana, katham ikṣhaṇa-mātreṇa kartṛi? iti vadan na lajjase, ity ācāñkya dṛisṭāntena 'upapādayati: *ayaḥ* iti. *svabhāvad* acetanañ cetana-çūnyam, ata eva *acalañ* jaḍam *ayo* lohañ *cumbaka-pāṣāṇasya sannidhau* samipe yathā *balāt calati*, evam acetana 'vastubhūtāpi māyā viçvekṣhitur ikṣhaṇeritā jagan nirmāti. *iyam* eva *īcvaratā* īcvarasya bhāvah. — (K. tasya 'akartṛitve 'pi tat prerita-māyā-kartṛitvāddhinañ tasya kartṛitvañ Vivekaḥ sādhayati: *ayaḥ* iti. viçvekṣitur viçveçvarasya *ipsiteritā* sisṛikṣheritā *māyā jaganti tanoti*, *īcitur* viçveçvarasya *iyam* eva *īcvaratā* svayam akriyo 'pi māyā-viçisṭaḥ sakriya iti 'itthañ prapīpādite tatra dṛisṭāntam āha: *ayaḥ* iti. *svabhāvad* *acalam* *ayo* 'cetanañ lauhaç *cumbakasya* *ayaskāntamaṇeḥ sannidhau* yathā tat-tejo *balāt calati*, ity arthaḥ.)

Z. 16. iha jagati yad-ajñānād rajju-bhujāṅga āvir bhavati, taj-jñānād eva tiro bhavati na karmabhir avirodhād, ity abhipretya 'āha: *aprabodha* iti. *aprabodhād* ajñānāt *prabhavo* janma yasya, tādṛiçañ *saṁsārañ* *karmabhiḥ çamayanti* *yajñavidyā* *nūnañ* niçenyena *taṁsaçiva andhatamasam* *apanetuñ* tirodhātum *ichati*, ity arthaḥ. *kāraṇābhāve* 'pi kāryañ bhavatu, iti jalpanti mandatanāḥ, iti bhāvah. — (K. *andhatamasam* iti avirodhinor api nāçya-nāçaka-bhāvañ ichati, ity arthaḥ.)

P. 109.

Çl. 17. nanu ātmajñānād āvir bhūtañ viçvam ātma-vijñānād eva tiro bhavati, jñānājñānāyor eva bādhyā-bādhaka-bhāvo dṛisṭaḥ çāstre, na karma-jñānāyoh, yato "jñānam ajñānasya ghātakam" iti çruteḥ; ato vastu-jñānād eva ajñāna-nāçaḥ, ity abhipretya rājā āha: *svabhāva* iti. *svabhāva-lināni* naçvarāṇi, *tamaḥ* ajñānañ, *tanmayāni* tat-pradhānāni etādṛiçāni *sapta bhuvanāni* *yah* sva-prakāçena *prakāçayet* prakāṣi-kuryāt, *taṁ* eva sva-prakāçañ viçva-sākṣiṇañ *vidvān* tam eva jñānaḥ *atimṛityuñ* mṛityuñ atikrāntañ parabrahma *eti* prāpnoti. itara-bhinūḍtma-jñānañ mokṣa-hetur iti matañ nirasyati: *nānya* iti. *bhavaḥ* saṁsāraḥ, tasmād yā *muktiḥ* tad-hetuḥ *panthāḥ* upāyāḥ na 'anyo 'sti, ity arthaḥ.

"tam eva viditvā 'atimṛityuñ eti,

nānyaḥ panthā vidyate janāya"

iti çruteḥ. — (K. Vivekaḥ sva-siddhāntañ nishkṛiṣhya 'āha: *svabhāva* iti. *tanomayāni* iti, ata eva *svabhāva-nīlāni*, ity arthaḥ. *taṁ* eva *vidvān* jñāna, eva-kārāt tu dvitīya-vishaya-jñānasya vyavachedas, tathā ca 'advitīyatvena tañ sākṣhāt kurvan, ity arthaḥ. *atimṛityuñ* muktiñ.)

Z. 6. *vimūṣya vicārya. durvāsanopahataiḥ durbuddhi-grastaiḥ antevāsisibhiḥ* çishyaiḥ. *çlathādaraiḥ mandādaraiḥ svasya abhilashitāḥ iṣṭāḥ.*

Z. 10. *prasthitā nirgatā.*

Çl. 18. *mīmāṃsā-svarūpam āha: vibhajya iti. mīmāṃsā mayā dṛishṭā iti* pūrva-phakkikā-stha-padeshv anvayaḥ çloke sambadhyate. kīdṛiçl mīmāṃsā: *adhikāraḥ karma-phala-bhāgitva-rūpaḥ, taṃ bhajate; tāni jyotiṣṭomāḍini karmāṇi vibhajya phala-bhedāt karma-bhedān pratipādyā; aṅgaiḥ prayājānuyājāḍibhiḥ vicitraiḥ nānābheda-bhinnaiḥ sannipatya 'ārād upakāribhiḥ, prāptopadeçaiḥ sākṣhād upadiṣṭaiḥ, atideçāḥ anyatra çrutasya anyatra sambandhaḥ, tenāpi pramāṇena prāptaiḥ abhiyojayanti upakurvāṇā. punaḥ kīdṛiçl mīmāṃsā: çruty-āḍibhiḥ çruti-līṅga-vākya-prakaraṇa-sthāna-sāmākhyaḍi-pramāṇaiḥ anadbigatārtha-bodhakaiḥ anugatā yuktā. — (K. mīmāṃsā kīdṛiçl: vibhidya iti. idam karma, etad adhikārikam ity evam adhikāra-bhāñji karmāṇi vibhidya pṛithak pṛithak kṛitvā. tattad-arthaiḥ çruti-rūpaiḥ āḍi-padāt smṛiti-rūpaiḥ ca pramāṇair anugatā. tāny eva karmāṇi prāptopadeçair aṅgair atideçanair atideça-labhyaiḥ ca aṅgair abhiyojayanti sambadhnati. paurṇamāsa-yāgāḍishu 'upadeças, tāny eva līṅgāni yajñāntare atideça-labhyāni. atideçanair ity atra 'atidiçyata ity anyato 'pi ca iti karmanī yuḥ.)*

Z. 18. *abhyarthitavati yācitavati.*

P. 110.

Z. 4. *pārçva-vartinām samīpa-vartinām kim abhihitām tad āha: astu* iti. *lokāntara-phalaṃ svarga-sukhāḍi-rūpaṃ, tad-upabhoge योग्याsya puruṣaiḥ* sya upanayane pratipāḍane upayogaḥ prayojanaṃ asyāḥ upanishadaḥ *asty* eva, iti yojanā. tataḥ kim? tatra 'āha: *tad* iti. *tad* tasmād betoḥ *eshā* upanishat *karmanī upayuktā dhīyatām kriyatām, ity arthaḥ. etat* karmopayuktatvam *anumoditam eva, "sāḍbu, sāḍhu!"* iti svikṛitam eva. *prasiddhā khyātā pratishṭhā yasya, tena mīmāṃsā yā hṛidayasya tātpāryasya adhidaivataṃ, tena, adhiṣṭhātṛi-devatayā, ity arthaḥ. Kumārila-svaminā Bhaṭṭācāryeṇa proktāṃ pratipāḍitām. kim* pratipāḍitām? *tad āha: devi* iti. *upanayati* pratipāḍayati. tarhi kīdṛiçlāṃ pratipāḍayati? ity āha: *kim tu* iti: nanu akartā abhoktaiva sidhyatām kā hāniḥ? tatra 'āha: *na ca 'asau* iti. nanv akartur abhoktur lçvarasya karmopayoge bādhakābhāvāt tādṛiçasyāpi karmopayogitā astu, ity āçāṅkya 'āha: *tato 'pareṇa* iti. *apareṇa* mīmāṃsakaikadeçamatāvalambinā. kim uktam? ity āha: *atha* iti. *laukikāt loka-prasiddhāt puruṣāt jivāt anyo nāma lçvaraḥ kim asti? nāsti* ity arthaḥ. *tena* Kumārila-svaminā "jivād anya lçvaro nāsti" iti çrutvā, *vihasya* ity uktāṃ. kim uktāṃ? *tad āha: asti* iti; jivād anya lçvaro nāsti, ity arthaḥ. — (K. "yasmād" ity-āḍi pāḍa-traye yat-padānām yajñaparataṃ buddhvā, "yānti kṛitinaḥ" ity-antena sāṃsāryātmalokāntara-phala-bhogārthaṃ yaṃ yajñāṃ yānti iti buddhvā, *asty* eva 'asyāḥ ity-āḍi mīmāṃsāyā uktiḥ. *upanayanena* pratipāḍanena. *tatas tena* *vihasya* iti, *tena* Kumārila-svaminā upanishat-siddhāntānuvāḍa-rūpam uktāṃ ity arthaḥ, ata eva sva-siddhānta-viruddha-kathane *vihasya* ity uktāṃ.)

Çl. 19. tad eva 'āha tathā hi, ekaḥ iti. ekaḥ iṣvarah jagatdān ceshṭi-
tāni karmāni paçyati viçva-sākshitvād, ity arthah; tu punah anyo jīvo mo-
hāndha-dhīḥ mohāvrīta-jñānah; tathā 'uktam Gītāyām:

"ajñānena 'āvṛitam jñānam tena muhyanti jantavaḥ";

iti. eko jīvah karma-phalāni putra-paçv-ādini vāñchati kāmāyate; tu punah
anyah iṣvarah tāni karma-phalāni arthine abhilāshavate dadāti. eko jīvah
karmasu jyotiṣṭomādishu çishyate niyojyate ājñāpyate, iti yāvat; aparo
devah iṣvarah tanubhṛitām prāṇinām çāstava. evam jīvād ativilakṣhaṇa iṣva-
rah laukika-purushād anyo na, iti katham sambhāvanāpi? ity āha: niḥsaṅ-
gaḥ iti. niḥsaṅgaḥ saṅga-rahitaḥ, "asaṅgo hy ayaṁ puruṣaḥ" iti çruteḥ,
puruṣaḥ, pūranāt pūrṇatvād vā puruṣaḥ, paramātmā kriyāsu karmasu
kartā, iti katham sambhāvayate? na kathāñcit sambhāvayitum api çakyate,
ity arthah. — (K. ekaḥ paramātmā jagatdān ceshṭitāni paçyati; anyas tu
pāpādi-kartā jīvātmā mohāndha-dhīḥ. eko jīvātmā karma-kartṛitvāt phalāni
vāñchati; anyas tu paramātmā tāni phalāni arthine jīvātmane dadāti. eko
jīvātmā karmasu pāpa-karmasu kṛiteshu çishyate çāstīm prāpyate; aparo
devas tanubhṛitām jīvātmanām çāstava, na tu çāsanīyah; atah param ātma-
bhinnam jīvātmanam eva bhoktāram bruvatām mate paramātmāna eva kar-
tṛitvam, yan mīmāṃsaya sambhāvitam, Kumārilaśvāmī caturtha-pādena tan
nirasyati: niḥsaṅgaḥ, iti. kriyāsu niḥsaṅgo 'nāsaktaḥ sa puruṣaḥ katham
kartā? iti tvayā, mīmāṃse, sambhāvayate, ity arthah.)

Z. 17. rājd Vīvekah. sādhu-prajño 'si utkrīṣṭa-buddhir asi.

Çl. 20. svakte 'rthe sammatitvena 'arthataḥ çrutim avatārayati: dvau
iti. tau prasiddhau suparṇau sushṭu parṇam gatiḥ yayos tau, "parṇam: gatau,
sahāye ca, patatrāṅgarubeshv api" iti Viçvah, avyāhata-jñānau, ity arthah;
sayujau sahyogavantau; sakhāyau parasparānukūlau; dvau jīvātma-paramā-
tmānau samānam ekam vṛikṣam çaritam parishasvajāte āliṅgayataḥ, svikur-
vante, iti yāvat. anayor bhedaḥ āha: tayoḥ madhye ekaḥ jīvah pakvam
pippalam karma-phalam atti bhuñkte, anyah iṣvarah anaṇṇan abhuñjānah
abhicāksīti sākshitvena paçyati, ity arthah. — (K. anyopadeçena jīvātma-
paramātmānau eka-çarirādhishṭhātṛitvam ekasya ca bhoktṛitvam Vīvekah
siddhāntayati: dvau iti. dvau dvau iti vipsā, suparṇau pakṣiṇau, prakṛite
jīvātma-paramātmānau, sahajau sahacaran, ata eva sakhāyau samāna-vṛi-
kṣam ekam vṛikṣam, pakṣhe ekam çaritam, parishasvajāte āliṅgatuh.
pakva-pippalam tad-vṛikṣa-phalam, pakṣhe nishpannam karma-phalam
svarga-narakādi, anaṇṇan abhuñjāno abhicāksīti dedipyate, ity arthah.)

P. 111.

Z. 6. upāsyamānā sevya-mānā.

Çl. 21. nyāya-vidyāḥ pātāñjala-nyāya-Kaṇāda-nirmitāḥ çāstra-racanaḥ
pratipādayati: kácid iti. kácit Pātāñjali-nirmitā viçvaśmād yo viçesho jagataḥ
kleçādy-asāñśiṣṭatvād etat-kalpāna-parā tat-pratipādane parā, ity arthah.
"ātmā nirlepaḥ, kleçair apāmṛiṣṭaḥ, akartā, abhoktā" ity evam-ādi kal

payanti pātāñjalāḥ; *kācid dvaita-viśeṣa-kalpana-parā* iti pāthe; *dvaitāni* utpatti-vināṣa-kṣhaṇa-gaṇanā-rūpā ye *viśeṣāḥ*, tat-*kalpana-parā* tat-patipādana-parā, Akṣhapāda-muni-praṇītā vidyā. *parā* Gautama-praṇītā nyāyavidyā, *nyāyāḥ*, *nyāte* prāpyate vivakṣhito 'rtho yaḥ te *nyādyāḥ* pañcāvayavānumāna-vākyāni, taiḥ *vādaḥ* tattva-bubhutsuḥ kathā, *chalam* arthāntareṇa prayuktasya ṣabdasya 'arthāntara-varṇanam, *jātir* asad-uttaram, *nigrahaḥ* parāhnikāra-nirākaraṇam, *tanmayais* tat-pradhānāḥ *nyāyāḥ*; *nyāyair* iti trishv api sambandhaniyam; *jalpam* vijigishu-kathām, *vitandām* api parapakṣa-dūṣaṇāvasānām kathām api, *nyāyais* tarkaiḥ *tanvati* vistarayati. *anyā* sāṅkhyā-nirmitā vidyā, *prakṛitīḥ* guṇa-traya-sāmyāvasthām jagat-kāraṇabhūtām *vibhajya* prīthakkṛitya, *puruṣasya* ātmano *bhiddām* bhedom *udāharanti* kathayanti; *mayā* 'avalokitā, iti pūrva-phakkikā-sthena anvayaḥ trishv api yojaniyā. kīdrīci sāṅkhyā-vidyā: *mahad-ahankārādīnām* *sargāḥ* śṛiṣṭis, *tat-kramaiḥ* *tattvānām* pañcaviṇṇati-tattvānām *gaṇanā* sāṅkhyā, *tasyām* *parā* sāvādhānā; *prakṛiter* mahām, mahato 'haṅkārah; *ahaṅkārāt* pañca *tanmātrāni*, evam-gaṇanā-parā, ity arthaḥ. etāvata sāṅkhyā-pātāñjala-nyāya-vaiśeṣhika-ṣāstrāṇām kṣhaṇa-tattvādi-gaṇanāyāiva 'āyuh paryavasānāt puruṣārthopayogitvābhāvād anādaraniyatvaṁ teshām, iti bhāvah. — (K. *kācid tarku-vidyā dvaita-viśeṣasya* ghaṭādeḥ paṭād itaḥ saṁsāry-ātmanaḥ ca iṣvara-d bheda-rūpasya *kalpana-parā*. *parā* anyā tarkavidyā *vādaḥ*, tathā *sa-chala-jāti-nigrahamaṇyair* *nyāyair* *jalpam* *vitandām* api *tanvati*; tattva-bubhutsuḥ kathā *vādaḥ*, tatra bala-chāda-nyāyena *nigrahaḥ*, *sachala* iti *chala-sa-hitayā* *jātyā* yo *nigrahas*, *tanmayair*, ity arthaḥ; kvacij jātyā, kvacie *chalenā* vā *nigrahaḥ*, iti yavat; *anyābhiprāyena* 'uktasya vākyasya 'anyārthakathanena dūṣaṇam *chalam*, yathā Nepāla-deṣād ayam āgato nava-kambalavattvād ity ādau, kuto 'sya nava-sāṅkhyāḥ kambalāḥ? ity uktvā dūṣaṇam; dūṣaṇāṣamartham *uttaram* *jātiḥ*; svapakṣhāpekṣhayaḥ *parapakṣha-dūṣaṇam* *jalpah*; *parapakṣha-dūṣaṇa-mātram* *vitandā*. *anyāpi* sāṅkhyā-rūpā tarkavidyā *puruṣasya* *prakṛiter* *bhiddām* bhedom *udāharanti* *mahad-ahankārādī-sarga-kramais* *tattvānām* pañca-tanmātrā-rūpa-tattvānām *gaṇanā-parā*; *sattva-rajas-tamasām* sāmyavasthā *prakṛitīḥ*, *puruṣa* ātmā, *pañca-tanmātrāḥ* ca rūpa-rasa-gandha-sparṣa-ṣabdāḥ; *prakṛiter* mahām, mahato 'haṅkāro, *ahaṅkārāt* pañca *tanmātrāḥ*, iti *śṛiṣṭi-kramah*.)

Z. 13. *tathāiva* iti, minānsām iva, ity arthaḥ. *tāḥ* vidyāḥ prati *samupasthitā* āgatā. *anuyuktayā* "kiṁ te kāryam?" iti prīṣṭayā *karma* 'uddhṛitām kāryam uktaṁ. kiṁ tad? ity āha: *yasmād* iti. *saprakṣopahāsam* *spasṭopahāsa-sahitam*, yathā syāt tathā, ity arthaḥ. *sopahāsam* uktīm prakṣayati: *dh* *vācāle* iti. *dh* iti kope, *vācāle* anupayukta-bhūṣaṇa-ḥile! *paramāṇubhyaḥ* caturvidhebhyaḥ *viṣvām* jagad *utpadyate*, ta eva 'upādāni-bhūtāḥ, ity arthaḥ. *iṣvara-kartṛitvām* *nimittam* kulālavād, iti bhāvah. *anyā* dūṣaṇa-purāṣaram evam *uttaritam* ity āha: *anyayā* iti. *dh* *pāpe* brahmapādānavādinī! brahmaiva 'upādānam iti matvā, upādānatvād vikāritvaṁ, yathā ghaṭa-ṣarāvādi-rūpeṇa tathā brahmaṇa upādānatve vikāritvaṁ, vikāritvām

naçvaratvam, iti vadanti na 'apatrapase, iti tâtpariyâarthah. sâukhya-vidyayâ 'idam uttaram abhâni, ity âha: *nanu* iti. *re* iti dhik sambodhane, *pradhânât* prakrîter eva upâdânât *viçvotpattiḥ*, purushasya tu pushkara-palâçavan nirlepatvâd, iti bhâvah. uktam ca:

"mûlaprakrîtir avikrîtir, mahad-âdyâḥ prakrîti-vikrîtayâḥ sapta, shodaçakas tu vikâro, na prakrîtir na vikrîtiḥ purushah;"

iti. — (K. "yasmâd viçvam udeti" ity atra dugdham vikritya dadhivad ayaṁ vikritya viçvam udeti 'ity-artham buddhvâ *anyayâ* sâukhya-vidyayâ *sakrodham* uktam, ity arthah.)

Z. 18. aneka-kutarkopaplave avaçyâpekshaniyo vivekah, ity âha, *râjâ* Viveko durmatitvam upapâdayati: *etad* iti. *paramânavaç* ca *pradhânâṁ* prakrîtiḥ ca, tayoṛ *upâdânu-kâraṇâṁ* samavâpi-kâraṇâṁ *sarvâṁ* *prameyaṁ* *pramâvishayah* pakshah, utpadyate kâryatvât *ghaṭavat* yan naivam, tan naivam yathâ 'âtmâ ity anvayah; vyatirekeṇa paramânu-pradhânâdlnâm utpattimatve bhâva-kâryatvât sopâdânatvam vâcyam, upâdâna-gaveshanâyâm anyasya 'abhâvâd âtmâiva 'upâdânâṁ, na ca vikâritvotpattir, iti vâcyam, adhishthâtritvâd ity avagantavyam. vistarah çâstrât jñâtavyah. — (K. *paramânubhyo* viçvam utpadyate iti vâdinah pratyâha: *sarvâṁ* *prameya* iti. *sarvâṁ* *ghaṭâdivat* *prameya-jâtâṁ* *kâryam*, ity atah *paramânûndâm* *prâdhânyam* *apy* *apekshaniyam* eva, ity arthas, tathâ ca tad-auçe tanmata-svamatayoṛ na vivâdah, ity *etad* *api* na jânanti ity arthah. kim tu paramânu-prâdhânyâpekshâpi 'içvara-tattva-jñânâbhâva-daçâyâm.)

P. 112.

Cl. 22. *etad* eva 'upapâdayati: *tathâ* *hi*, *ambhah* iti. *etat* paridriçyamanam jagat kâryam, ata eva *asatyaṁ* mithyâ anirvacaniyam, ity arthah. kâryatve hetun âha: *mevam* iti, jñana-gocaram, ity arthah. yataḥ jñana-vishayah, atah kâryam, ity arthah. asmin arthe dṛishtëntâḥ: *ambhah-çtâkaraḥ* jala-candraḥ; *antariksha-nagaraṁ* gandharva-nagaraṁ; *svapno* loka prasiddhah; *indrajâlam* mantrâdimâ anyathâ vidyamânasya 'anyathâ pratitiḥ; âdi-padâd anye bhramâḥ pitaçaṅkhâdayah, tadvat; yathâ jala-candrâdayo meyatvât kâryatvâd anirvacaniyah, evam jagad, iti dhvanitam. jagataḥ kâryatvam upapâdayati: *udayah* utpattiḥ, *dhvanso* vinâçah, âdi-padâd vṛiddhy-apacayau, tad-yuktam; jagato jâdatvâd asvaprakâçatayâ jñana-vishayatvam, âtmanaç tu svaprakâçatayâ na jñana-vishayatvam, iti bhâvah. nanu anityatve 'pi jagataḥ na kadâcid anidriçam jagad ity ukteḥ, jagata eva ripenâiva sarvadâ-satvât katham muktir? ity âçankya 'âha: *svâtmâvabodha* iti. *svâtmâvabodhe* svâ-prakâçe *Harau*, haraty ajñânâṁ tat-kâryam, iti *Hariḥ* parabrahma, tasmin *ajñâte* sati jagat *prabhavati* utpadyate, *atha* anantaram *tattvâvabodhodayât* *tattvâvabodhasya* *advitlya-brahma-sâkshâtkârasya* *udayât* utpatteḥ jagat *astamayate* praliyate. ubhayatra dṛishtëntâḥ: *çuktau rūpyam* *iva*, *srâjî* *mâlâyâṁ* *bhujagaḥ* *sarpa* *iva*, yathâ çukty-ajñâne *mâlâjñâne* ca rajatam utpadyate, sarpaç ca 'utpadyate, tayoç ca *tattvâva-*

bodhād ubhayaṁ vilīyate, evaṁ ātmajñānāḥ jagad vivartate, tāj-jñānāt vilīyate, ity arthaḥ. na kadācit yuktis tu jagataḥ bahukālāvasthāyitvena 'upapadyate, anyathā cṛuti-virodhaḥ, iti bhāvaḥ. — (K. jāgrat-svapnena 'asatyam eva gṛīhyate, ity āha: api ca iti. ambhasi pratibimbitaḥ cītakaraḥ candraḥ; antarikshe tad-bhrameṇa dṛiṣyamānaṁ nagaraṁ; svapna-darṣanam; indrajāldi ca. yathā tattat kāryaṁ, tathā meyam udaya-dhvaṁsādi-yuktam etad asatyam eva, tarhi "kathaṁ gṛīhyate?" ity atra 'āha: cūktau iti. svātmāiva 'avabodhas, tat-svarūpe *Harāv ajñāte*, tādṛiṣam asatyam api kārya-jātaṁ, cūktau rūpyam iva, *sraji bhujaga iva prabhavati jñāna-vishayibhavati, atha 'anantaraṁ tattva-prabodhodayād astamayate jñānāvishayi-bhavati*, ity arthaḥ.)

Z. 7. pātāñjala-pūrva-pakṣham adhikṣhipati: vikāra iti. *mugdha-badhūḥ* pāmara-strī, tasyāḥ *vikalpo* manaso vikāraḥ, tasya *vilasitam* iva ceshtitam iva *vikāra-ṣaṅkā*, cūkam api nāsty āropyā, iti bhāvaḥ. — (K. "katham iṣvaram eva vikāriṇam āpādayasi?" iti vādinīṁ sāṅkhyavidyāṁ pratyāha: *vikāraḥ*, iti. *mugdhāyāḥ* sundaryā *badhū* yac ceshtitaṁ, tattad eva *vilasitam* iti; yathā kāmopādikaṁ jñāyate, tathā sva-vikāreṇa viṣvōtpādakatvam iṣvarasyāpi mithyā-vāsanopādhikam eva jñāyate, ity arthaḥ.)

Cl. 23. vikārābhāvaṁ prakāṣayati: *tathā hi*, *ṣāntam* iti. *ṣāntam* āvikāri *jyotiḥ* prakāṣāntarānapekṣhaṁ *nīḥkalaṁ* niraṇṇaṁ, *nirmalam* ajñāna-cūnyaṁ ca; *anuditaḥ* na uditāḥ utpannaḥ, *na astāḥ anastāḥ*, ata eva *nityo* yo *prakāṣaḥ* tad-rūpaṁ; etair viṣeṣaṇair sarvathā vikāra-yogyatāpi nāsti, iti sūcitaṁ. Idṛiṣaṁ viṣvōtpattaṁ vikṛitiṁ vikāraṁ *kathaṁ vrajati* prāpnoti? na *katham* api, ity arthaḥ. amum arthaṁ loka-siddha-dṛiṣṭāntena niṣcinoti: *ṣaṣṭan* nirantaraṁ *nīlotpala-dalavat* ruk kāntiḥ yāsāṁ tās, tāsāṁ *ambuvdhāḥ* meghās, *teshām dvalinām* paṅktināṁ *prādurbhāve* sati utpattaṁ satyāṁ *na-bhasaḥ* ākāśasya *kidṛiṣo* vā *kidṛiṣo* 'pi *vikāraḥ bhavati?* api tu na, ity arthaḥ. — (K. vastutas tu nirvikāra eva 'iṣvaraḥ, ity āha: *tathā hi*, iti, *ṣāntam* ity-ādi. avidyāvṛitatvena 'anudito 'vijñāta *ānanda-rūpo nitya-prakāṣo* yasya, tādṛiṣaṁ *ṣāntam jyotir* iṣvarākhyāṁ *kathaṁ viṣvōtpattaṁ vikṛitiṁ vrajati?* *kidṛiṣaṁ*: *nīḥkalaṁ* niravayavaṁ, *nirmalam* pāpa-rūpa-mala-rahitaṁ *dedīpyamānaṁ* vā. nanu tasmād viṣvōtpattaṁ *kathaṁ tasya na vikāraḥ?* ity ata āha: *ṣaṣṭad* iti. *nīlotpala-dala-rucām ambuvdhāvalinām vijataḥ ṣaṣṭat* *prādurbhāve*, *vijato kidṛiṣo vikāraḥ*, ity arthaḥ.)

Z. 12. *prīṇayati* santoshayati. *vimarṣo* vicāraḥ.

Z. 14. *nāstika-pathaṁ* veda-nindaka-mārgaṁ. *nigṛīhyatām* badhyatām. *sasāṅgambhaṁ* sakopaṁ. — (K. *aho viṣva-vilayena* iti "atha astamayate tattva-prabodhodayād" ity uktatvāt.)

Z. 18. *parikramya* nirgatya. *Mandara-ṣailasya* parvatasya upa samīpe *kalpitasya* nirmitasya. *nātidūre* nikāte.

P. 113.

Z. 5. *devatīdyatanāḥ devagrihāt. puruṣaiḥ gadā-pāṇibhiḥ atikrāntāḥ atikramya ullāṅghya dig-antaṁ gatāḥ vidyāḥ sarvāḥ.*

Z. 7. *atikrāmataḥ abhibhavataḥ. svādhyastāṁ viçvaṁ tādātmya-sambandhāt sākshād ikshate, iti viçva-sākshī. kshamate sodhum çaknoti, ity arthaḥ.*

Çl. 34. *prāktanasya padyasya 'anyad uttarārdham paṭhati: chinnaḥ iti. muktāvaliḥ muktā-bārah troṭitaḥ; aṅgāt srastaṁ adhaḥ-patitaṁ dukūlam apahṛitaṁ balād grihitaṁ; atha anantaram ahaṁ bhīṭa satī Gītāçramāṁ praviśṭā. kīdriçī ahaṁ: galati skhalati nūpure caraṇa-bhūṣaṇe yasyāḥ, sà. — (K. devatīdyatanād adūre mama bāhu-kaṅkaṇādī-bhaṅgādikaṁ kṛitaṁ, ity arthaḥ. dukūlam aṅgāt srastaṁ sad apahṛitaṁ, ity arthaḥ. aṅgāt srastikṛitya 'apahṛitaṁ, iti paryavasitaṁ. pāda-trayānantaraṁ tad-uttaraṁ saṁskṛita-mātreṇa kathayitvā, caturtham āha: bhīṭa iti.)*

Z. 13. *vatsayā Gītayā upanishan-mūlatvāt vatsayā ity uktāṁ. mātā mātā ity "uktvā" iti çeshah; mām parirubhya ālingya aham upaveçitāsmi iti yojanā. vidita-vṛittāntayā jñāta-samācārayā. asurāṇāṁ daityānāṁ sattvavan manovat sattvaṁ ceto yeshāṁ te, nirdaya-hṛidayāḥ, ity arthaḥ, pracariṣhyanti pravartishyante. çāṣṭā daṇḍakartā. kutra 'uktāṁ? ity āha: tathā ca Gītā iti, Gītāyam, ity arthaḥ.*

Çl. 25. *uktam āha. tām iti. ahaṁ tām krūrāṁ, ata eva narāḍhamāṁ, tathā dviṣato dvesha-yuktāṁ, açubhāṁ pāpishṭhāṁ, saṁsāreṣhu āsurishv eva yonishu daitya-yonishu ajasram anavarataṁ kshipāmi; teshāṁ kadāpi saṁsārāṁ nistāro nāsti, iti bhāvaḥ. — (K. tām aham iti Gītā-çlokaḥ. tām narāḍhamāṁ adhama-narāṁ āsurishv eva yonishv ajasram eva kshipāmi, ity arthaḥ.)*

P. 114.

Z. 3. *sakopam iva ity atra vilokya vadati iti çeshah. vahir mukhaṁ prati katham ātma-svarūpaṁ varṇayituṁ çakyate? ity āha: ko nāma iti. ko nāma janah ātmānaṁ sva-svarūpam ajānantaṁ prati uttaraṁ dāsyati? na kō 'pi, ity arthaḥ. andham iva iti dṛiṣṭāntah, yatha 'andham na kō 'py uttarayati, tathā, ity arthaḥ.*

Z. 5. *(K. katham ātmā çvarah iti, katham ahaṁ, ity arthaḥ.)*

Çl. 26. *sva-svarūpābhedam upapādayati: asau iti. asau aparokṣah pumān, "yat sākshād aparokṣād" iti çruteḥ, tvad-anyaḥ tvattaḥ anyah bhinnō na "bhavati" iti çeshah; "udaram antaraṁ kurute, atha tasya bhayaṁ bhavati" iti çruteḥ. bhavān puruṣhottamāt devāt paramātmanah sva-prakāçāt, "uttamaḥ puruṣah tvad-anyaḥ paramātmā 'ity udāhṛitaḥ" iti çruteḥ; paro 'nyo na, "tattvam asi" iti çruteḥ. kīdriçah pumān: sanātanaḥ avināçī. nanu bādhitam arthaṁ vedo 'pi katham bodhayet, sūryo, yūpo, yajamānah, pra-starah, ity-ādivat, kiṁ ca, pratyakṣa-pariṇāma-grihyamāṇe bhedē katham svarūpādvaitaṁ pratipādyate? ity açaṅkya, bhedas tv anyakṛito na vāstavaḥ,*

ity āha: *sa eva iti. sa eva iṣvarābhinnā eva tvam anādi-māyayā anādy-avidyayā bhinnā bhedaṁ gataḥ. nanv āvidyake 'pi bhede sati, katham aham iṣvaro bhaveyam?* ity āçankya mithyābhūto bhedaḥ pāramārthikam abhedaṁ na viroddhuṁ çaknoti, ity āha: *salile jale vivarvataḥ sūryasya bimbam maṇḍalam dvidhā 'iva dvīprakāram iva; tathā 'uktaṁ:*

*"eva eva hi bhūtātmā bhūte bhūte vyavasthitaḥ,
ekadhā bahudhā çaiva dṛiçyate, jala-candravat;"*

iti. adhikaṁ çāstrād avagantavyam, iha vistara-bhayād viramāmaḥ. — (K. *asau sarālano nityaḥ pumān na tvad-anyaḥ, tasmāt puruṣhottamāt devāt bhavaṁ na paro na 'anyaḥ. tad-anādi-māyayā tadīyayā anādi-māyayā kāraṇa-bhūtayā sa eva bhinnāḥ, salile vivarvato bimbam iva dvidhā pratiyate, ity arthaḥ.*)

Z. 11. tattvam asya 'ādi-vākyād api jāyamānaṁ jñānaṁ vinā anava-dhāraṇam eva, ity āha: *bhagavan* iti.

Çl. 27. *asambhāvita eva 'ayam arthaḥ, ity āha: avachinnasya* iti. *iyam* devat upanishat *avachinnasya* çarirāvacinnasya parichinnasya, iti yāvat. *bhin-nasya* bheda-buddhyā grībhītya, *jara-marane dharman* yasya, etādṛiçasya *mama* nitya-sukha-jñāna-svarūpatām *bravīti* nirūpayati; idam *asambhāvitam* lakshyate, ity arthaḥ.

Z. 14. *padārthanavajīdāt* tattva-padārthayoḥ samyag anavabodhāt *vākyārtho na 'avagamyate*, iti; upanishat-pratipādita-tattvasya ādi-mahā-vākyārthasya akhaṇḍaika-rasasya jīva-parabhedasya 'anirdhāraṇād, ity arthaḥ.

Z. 16. *tad-avabodhāya* vākyārtha-jñānāya. *bhavaṁ* Vivekaḥ. *djñāpayatu* eva, iti kathayatu.

Çl. 28. *cid-ātmani* tat-padārthe niḥkṛiṣṭeçvara-caitanya, *tvam-arthe* tvaṁ-padārthe niḥkṛiṣṭa-jīva-caitanya *parijñāte* samyag avabuddhe sati, *punar* anantaraṁ *tattoam asi* iti vākyam çrutvā, *tad ātma-prabham* *sva-prakāçam jyotiḥ* antar mano-vṛittau akhaṇḍa-vākyārtha-rūpaṁ *samuddiyotate* prakāçate; tathā 'uktaṁ Chāndogyē: "tat satyam, satvam ātmā, tattvam asi, Çvetaketo!" iti. jyotiṣho viçeṣhaṇam: *nirupadravam uditānandam* anasta-mita-sukha-rūpaṁ. tattva-padārtha-prakāram āha, *kasmin* sati: *eshaḥ ahaṁ-kāraḥ na aham, iti cittaena sārddham* manasā saha *vivicya* pṛithak kṛtvā, *paritaḥ* samantāt sarveṣhāṁ *tattvānām vilaye* vināçe *kṛite* sati; arthād Vive-kataḥ tat-tvaṁ-padārtha-çodhanāt, *asambhāvanādi-nivṛittau*. "tattvam asi" ity-ādi-mahā-vākyāvadhāraṇam niçcaya-rūpaṁ bhavati, iti bhāvaḥ. — (K. *cit-tena sārddham vivicya vivecanām* kṛtvā, *paritas tattvānām* ghaṭa-patādi-padār-thānām *na iti vilaye kṛite*, *sarvam* na 'iti vijñāte, ity arthaḥ; *tata esho 'smi 'iti cid-ātmani* jñāna-svarūpātmani *parijñāte* sati, *tattoam asi* 'iti "tat brahma-svarūpam ahaṁ-padārtho 'pi tat tvam asi" iti çruti-vākyāt çrutvā; *tvad-arthe* *punar jñāte* sati; *ātmani prabhā* yasya, *tādṛiçam* *sva-prakāçam*, *bādhita-bhava-dhvaṁ*, *çāntam*, *taj jyotiḥ* *antaḥ samuddiyotate* prakāçate. *kīdṛiçam*: *anantaṁ* nityam *uditānandam* vyāptānanda-svarūpaṁ.)

P. 115.

Z. 3. *paribhārayati cintayati.*

Z. 4. *çravaṇa-manane nirūpate idānīm nididhyāsana-praveçam āha: tataḥ iti. (K. nididhyāsanaṁ carama-yoga-viçeṣaḥ.)*

Z. 5. *nilarām gūḍham guptaṁ yathā syāt tathā vivekena saha upanishad asmad-abhiprāyaṁ bodhayitavyā, iti yojaniyaṁ, guptaṁ asmadīya-vārtā upanishad-vivekayor agre kathaniyā, ity arthaḥ. kiṁ bodhayitavyā? ity āha: trayā ca iti. puruṣe viveke. janāntikaṁ loka-samakṣaṁ. samādisṭam artham āha: yathā iti. saṅkalpa-yonayaḥ saṅkalpo manaso vyāpāraḥ, sa eva yoniḥ utpattiḥ kāraṇaṁ yāsāṁ, tāḥ devatā bhavanti; saṅkalpa-mātrād eva 'utpattiḥ, na maithumena, ity arthaḥ. "brahma vā idam agra āsid" ity ārabhya, "idāṁ sarvaṁ abhavad" ity antena saṅkalpa-prabhavatvaṁ darçitam Vṛihadāranyake. trayā katham etat jñātam? ity āha: mayā iti. samādhānena yoga-sāmarthyā-janya-dhyānena, ity arthaḥ. āpanna-satvā svikṛita-garbhā; viveka-saṅkalpād eva garbhādhānam, iti bhāvaḥ. krūra-satvā krūrābhiprāyā jagad-vināçakatvāt. prabodhacandrodayaḥ ca tatra manasi saṅkarṣaṇa-vidyayā yogena 'ākarṣaṇa-rūpayā vidyayā vidyāṁ ātma-sākṣhātkāra-rūpāṁ saṅkrāmayiṣhyati, iti yojanā. "çrūyate hi saṅkarṣaṇa-vidyayā Saṅkarṣaṇo devo Devaki-jātharāt Rohiṇi-jātharam prāpitaḥ," iti çrīmad-Bhāgavate çravaṇa-manane nirūpate ity 'uktaṁ; tatra çravaṇaṁ nāma 'advaita brahmaṇi upanishad-antāt paryāvadhāraṇaṁ, mananaṁ nāma yuktibhiḥ anucintanaṁ, etc arthān nirūpate; nididhyāsanaṁ nāma vijātiya-pratyaya-tiraskāreṇa sajātiya-pratyaya-pravāhikaraṇaṁ; tad apy arthād eva iti jñātavyaṁ. vidyāyāḥ antaḥkaraṇa-vṛitti-rūpatvān manasi saṅkramaṇaṁ yuktaṁ, iti bhāvaḥ. — (K. nigūḍham iti saṅkalpa-yonaya ity-ādinā vakshya-māṇam asmad-abhiprāyaṁ. vivekena saha upanishat prabodhyatām, ity arthaḥ. puruṣe vastavyaṁ puruṣe vāsaḥ kāryaḥ. janāntikaṁ karṇe kathā.*

Z. 18. *dhyānaṁ nātayati vistārayati.*

Z. 19. *(K. nepathye açarirāyāḥ Sarasvatyā bāṇi: āçcaryam āçcaryam.)*

P. 116.

Cl. 25. *iyaṁ kanyā vidyā-rūpā sahasā akasmād antardhānaṁ bhajati tirodhānaṁ prāpnoti. kidṛiçi kanyā: manaso vakṣaḥ-sthalaṁ nirbhidyā "vir-gatā" iti çeṣaḥ. kidṛiçaṁ vakṣaḥ-sthalaṁ: pratyakṣaṁ samakṣaṁ sphu-ṭanti bhidyante utkaṭāni sthūḍāni asthīni yasmin, tat. punaḥ kidṛiçi kanyā: uddāmā apratibatā dyutayaḥ prakāçāḥ, teshāṁ dāmabhiḥ mālābhiḥ, tadid iva vidyud iva diçāḥ pradyotayanti prakāçayanti. punaḥ kidṛiçi kanyā: parikaraiḥ sevakaiḥ kāmāḍibhiḥ samāṁ sārḍhaṁ moham grasanti gilanti; utpanna-mātrā vidyā mohādi-sarvaṁ vināçya svayam api naçyati, iti bhāvaḥ. ca punaḥ eṣaḥ çrīmaṇ prabodhodayaḥ niratiçaya-brahma-prakāçāḥ ekaṁ puru-ṣaṁ kṣetra-sañjñāṁ saṅkṣhipya upaiti āvir bhavati; ca-kāro bhajaty-upai-tyoḥ samāna-kālārthaḥ. — (K. iyaṁ kanyā vidyā-rūpā kanyā parikarair yogopasargaiḥ samāṁ moham grasanti sahasā antardhānaṁ bhajati, eṣu ca*

çrīmaṇ prabodhodayaḥ puruṣaṁ upaiti. kanyā kiṁ kṛtvā: mohaṁ grasati ity atra 'āha: pratyagra iti. pratyagraṁ kālaṁ sphuṭaṁ dvidhā-bhavat utkaṭam asthi yasmāt, tādrīçaṁ yathā syāt tathā manaso vakṣaḥ-sthalaṁ nirbhīdya vidārya. kīdrīçi kanyā: uddāma-dyutibhir dhāmabhis tejobhir diçaḥ pradyotayanti, tadid iva.)

Çl. 30. so 'haṁ prabodhodayo'smi. saḥ kaḥ: yasmin prabodhe abhyudite jāte trailokyam jagat evaṁ anena prakāreṇa vitarka-padaṁ tarka-vishayaṁ na samārohati na prāpnoti. kīdrīçaṁ trailokyam: sahaja-prakāṣeṇa svābhāvika-prakāṣeṇa dalitam vināṣitam. tarkam eva prakāṣayati: kiṁ vyaptam kim ākrāntam? kim apohitam durikṛitam? kimu hṛitam ūtam? kiṁ vā kimu samutsāritam? kiṁ nu syūtam uccāvacā-vastravat-samikṛitam? kim idam nu vilāyitam syāt na ghṛitavat dravi-kṛitam? kiñcid "asti?" iti çeṣaḥ. vā ity athavā kiñcana kim api na asti? ity arthaḥ. kim ity-ādi vitarkārthe. ātma-prabodhe samyag uditē sāṁsārika-trailokya-vishayāneka-tarka-karkaṣa-paribhāvanā vilīyate, anyathā tarka-durgama-prākāra-vikāra-parikhābhīr āvṛito na kiñcana gaṇayati, iti bhāvaḥ. nirvikalpaka-rūpatayā vidyā-prabodhodayor ākāro nirūpayitum na çakyate, iti tayoṛ avasthāiva pātra-dvārā nirūpitā, iti jñeyam. — (K. so 'haṁ prabodhodaya udiyamānaḥ prabodhas tattva-jñāna-rūpo, yasmin abhyudite sahaja-prakāṣeṇa dalitam ujvali-kṛitam trailokyam naiva vitarka-padaṁ ārohati, vitarkaḥ ca 'atra sambhāvanā. utsārite dipādinā 'apasārite 'ndhakāraḍau, kim utsāritam? iti sambhāvanā. syūte vastrāḍau, syūtam kiṁ nu? iti sambhāvanā. visarpite bālyāḍau, visarpitam nu kim idam? iti sambhāvanā eka-padārthe 'para-padārtha-bhrama-rūpā. kiñcin nu? vā kiñcana? iti sambhāvanā, sā ca sthānā "vayam nu puruṣaḥ?" ity evaṁ-ādi-rūpā; trailokyam evaṁ vitarka-padaṁ na samārohati, sarva-padārthādvaita-bhāvanā kim api kiñcittvena na bhāṣate, ity arthaḥ.)

Z. 13. prabodhasya jātadvād vatsa iti sambodhanam.

Z. 15. vighaṭitam timira-paṭalam timiram ajñānam eva paṭalam āchāda-kam vighaṭitam vināṣitam yasmin, evam-bhūtam prabhātam iva sañjātam; sāṁsāraja-rātry-apagamād bodhaḥ prātaḥ-kṣaṇo mataḥ, ity uktadvād, iti bhāvaḥ.

Çl. 31. tad eva darçayati: tathā hi, moha ity. ko 'pi viçisṭyā açakya-vacanaḥ, tushārā himā raçmayo yasya, bodhaḥ ca 'asau tushāra-raçmiç ca tādrīçaḥ prabodhacandraḥ, ity arthaḥ, ajani prādur bhūtaḥ, yena prabodhacandreṇa çradhdā-viveka-mati-çānti-yamādi viçvātmakam jagat-rūpaṁ "sa esho 'ham Viṣṇur" iti sphurati prakāṣate. kim kṛtvā: mohaḥ sāṁsāra-hetur ajñānam, tad eva andhakāram āvaraṇam avadhūya nirasya; rikalpo bhrama eva nidrā, tam unmathya tyaktvā. yamādikena iti pāṭhe, yamādikena bodha-tushāra-raçmir ajani, ity anvayaḥ. — (K. ko 'pi mama bodha-rūpas tushāra-raçmiç candro ajani. kiṁ kṛtvā: moha-rūpam andhakāram avadhūya, sa-sahajayā vidyayā tad-grasanam eva tad-avadhūnanaṁ bodhyaṁ; vikalpas tattat-padārtheshu tattat-viçisṭa-jñānam jāgrat-svarūpaṁ, tādrīçiṁ nidrām

svapuam unmathya, anena bodhodayena hetunā śraddhādikāṃ Viṣṇu-ātma-
kāṃ sphurati: aham api sa esha Viṣṇuḥ.)

P. 117.

Cl. 32. utpanna-brahma-sākshātkāryasya vartamāna-prārabdhasya 'ava-
sthām āha: saṅgam̐ iti. so 'ham sāyaṅgrihaḥ sāyam-kālena viśiṣṭam̐ sthānam
eva griham̐ yasya sa sāyaṅgrihaḥ, munir manana-çilāḥ sadyo bhavitā idānū
bhaviṣyāmi, ity arthaḥ. saṅgam̐ kenacid kenacid api na upetya aprāpya.
kim api aprīchan na prīṣṭavān. tathā diṣam̐ vidiṣam̐ vā āgreyaḍi na tarkita-
phalam̐ prayojanam̐ yathā syāt tathā gachan paribhraman. çānto rāga-dve-
shādi-çūnyah, vyapetāḥ gatāḥ bhayam̐ ca, çokaḥ ca, kashāyaḥ ca prārabdhā-
tirikta-karma-phala-bhogah, mohaḥ ca yasmāt, tādriṣah. — (K. so 'ham
idānū kenacid saha saṅgam̐ na upetya; kam apy aprīchan; utarkita-phalam̐
asambhāvita-phalam̐ diṣam̐ vidiṣam̐ vā gachan; çānto vyapeta-bhayādiḥ sāyaṅ-
grihaḥ sāyaṅkāla-grihita-nivāsa-sthāno munir aham̐ bhavitāsmi, ity arthaḥ.
kashāyah ity atra krodhah.)

Z. 11. praçāntārātim̐ nirdalita-mohan̐. bhavantam̐ Vivekam̐.

Z. 16. ataḥ param ato 'smāt param utkriṣṭam̐.

Cl. 33. "ataḥ param̐" ity uktasya 'artham̐ vadan phalitam artham̐ āha:
praçānta iti. vivekaḥ kṛita-kṛityatām agamat parinishpanna-kāryo 'bhūt. kidri-
çah vivekaḥ: praçānto dhvastaḥ arātiḥ moha-rūpo çatrur yena saḥ; yad
vā: prakarṣeṇa çānto arātiḥ shadvargo yena; vidyā-prabodhan çrimatyā
Viṣṇubhaktyāḥ prasādāt mahāmohan̐ sasainyam̐ vināçya çrimatā vivekena
samutpāditau, iti dhvanitam̐. bho nīrajāks̥hi kamala-nayane! sad-ānande pade
avināçi-parabrahma-pade jīvanmukti-lakṣhaṇe aham̐ niveçitaḥ sthāpitaḥ; ito
'nyah puruṣārtho nāsti, iti bhāvaḥ. nīrajaske iti pāṭhe, nīrgatam̐ rajaḥ
āvaraṇa-rūpam̐ yasmāt, tasmin nīrāvaraṇe pade ity asya viçeṣanam̐. —
(K. nīrajaske nirmale sve pade sthāne niveçito 'bhishikt-kṛitaḥ bheda-buddhi-
vyudāsād, iti bhāvaḥ.)

P. 118.

Cl. 33. sakala-çāstra-rahasyam̐ Prabodhaçandrodayākhyā-nāṭaka-chalena
āpātataḥ pradarçya, sthale sthale pūrvapakṣāparapakṣau kṛtvā, vedānta-
siddhāntān api pradarçya, viveka-puraḥsaram̐ kāma-krodhādi-pākṣandā-
gama-parājaya-dvārā ca sarvān api saṁsāra-nirākarāṇa-paripantūinaḥ parā-
bhūya, antevāsinam̐ api dayā-pātram̐ samyag avabodhya, Viṣṇubhaktiṁ
prārthayantaḥ çri-Kṛiṣṇa-Miçrāḥ granthānte açir-lakṣhaṇam̐ maṅgalam
ācaranti: parjanyaḥ itī. parjanyo jala-pūrṇo meghah asmin jagati asyam̐
bhūman mahatīm̐ vṛiṣṭīm̐, samaye yāvad apekṣitām̐ iṣṭām̐ iti-padena 'ati-
vṛiṣṭiṁ nivārayati, vidhattām̐ karotu. galito naṣṭah upaplavo deça-rājyādy-
upadravo yebhyas, te rājānaḥ kṣmām̐ pṛithviṁ pālayantu. saṁsāribhya açiṣho
datvā, jñānibhyo 'pi dadāti: mahāntaḥ jñāninaḥ tvat-prasāddāt Viṣṇubhakti-
prasādāt saṁsāra eva abdhīḥ samudraḥ, tam tarantu; samudra-sāmyam̐ āha:

vishvayāḥ sraja-ādayaḥ mamaśā māmatvābhīmāninaḥ, dātāṅko bhayaṇi, etāny eva pañkaḥ kardamo yasmin, taṇi. kidrīḇāḥ mahāntaḥ: tattoānām unmeshāḥ sākshātkāraḥ, tasmād upahataṁ vināḇitaṁ tamaḥ ajānāṁ yeshāṁ, te; Viṣṇubhakteḥ prasādāt sarvaṁ prāpyate, iti bhāvah. — (K. tathāpy etad astu iti. etac ca sarva-nāṭakānām ante prakṛita-vaktr-uktam api naṭa-kriyamāṇa-sabhāḇīrvāda-rūpaṇi bodhyaṇi. asmiṇ jagati parjanya megha ishtāṁ mahatīm vṛishṭīm vidhattāṁ janayatu. ḇamito nāḇito lokānām vividha upapluvo yais, tādrīḇā rājānaḥ kṣmām prīthiviṁ pālayantu. mahānto yogaṇas tvat-prasādāt tattvomeṣhād apahata-tamo yathā syāt tathā saṁsārābdhiṁ tarantu. kidrīḇāṇi: mamaśāntāṅkāv eva pañko yatra, tādrīḇāṇi.)

*Sapṛakṛitaṁ saṁskṛitaṁ atra kiñcid
vyākhyāta-tātparyam avarṇikaṁ cet,
tatrāpy aḇuddhaṁ yadi kiñcid asti,
tac chodhanīyaṁ vibudhair, na mārkhuiḥ.*

*Maṅgalaṁ lekhakānām ca, pāṭhakānām ca maṅgalaṁ,
maṅgalaṁ sarva-devānām, maṅgalāya sa no Hariḥ.*

Samāpto 'yaṁ granthaḥ.

ḇubham astu.

VARIANTEN.

P r o l o g.

P. 2.

- Z. 3. *cakra* fehlt in *K*.
 „ 4. statt *puñja A. T. C. K. nivaha.* — *K. kabāṣa*.
 „ 5. nach *mahārṇava* ist einzuschieben *magna*.
 „ 6. *latā* fehlt in *K*.
 „ 7. *A. bahala. K. bahulatara*.
 „ 8. *C. Gopāla-devena.* — *yathā* fehlt in *A.* — *sahaja* fehlt in *A*.
 „ 9. *ṣṛī* fehlt in *K.* — *B. T. K. brahmānandair.* — *K. parama*.
 „ 10. *sparṣa* fehlt in *K*.
 „ 11. *tu* fehlt in *A*.
 „ 16. *C. K. ṣānti.* — *prāya* fehlt in *K*.
 „ 17. *K. yad apūrvam.* — *K. ṣṛī-Kṛishṇa.* — *nāma* fehlt in *A.* — *K. candrodāya-nāma*.
 „ 18. *K. abhinirmāya.* — *rājñah* fehlt in *K*.
 „ 19. *K. saparishadas tād-ālokana*.

P. 3.

- Z. 2. *K. saṅgitam avatārayāmi*.
 „ 3. *K. avalokya ca*.
 „ 4. *K. ajja, esamhi; āṇābedu ajjo*.
 „ 8. *C. vikhyāta-kīrtiḥ*.

Z. 9. *C. K. mātṛa-mitṛeṇa*.

„ 15. *C. K. kṣhaṇṇayaḥ*.

„ 16. *K. ṣānti.* — *C. pathi.* — *A. B. K. ātmano.* — *C. vinodan-ārthan.* — *K. candrodāyaṁ nāma*.

„ 17. statt *adiṣyantāṁ* zu lesen *adiṣyantāṁ*.

P. 4.

- Z. 1. *ajjaūtta* fehlt in *K.* — *tadhā* fehlt in *K*.
 „ 2. *vikkamekka* fehlt in *K*.
 „ 3. *daṇḍa* fehlt in *K.* — *K. vari-santa-santada-sara-ṇāra-jajja-ria*.
 „ 4. *K. vikkhitta-sahattha-sattha-pajjāsidduttuṅga*.
 „ 6. statt *ghumanta (ghūmat)* zu lesen *ghuṇṇanta (ghūṇat)*.
 „ 7. *K. Mahamahāṇeṇa via cchira-samuddaṁ samāśādidā*.
 „ 8. *vīra* fehlt in *K*.
 „ 10. *K. brāhmaṇ.*
 „ 11. *K. kāraṇa-vaṇḍ.* — *K. svabhāve avatishṭhate*.
 „ 12. *kāldgni* fehlt in *C*.
 „ 13. statt *yathā T. C. tathā. K.* zieht *tathā* mit zum folgen-

den Verse, und lässt dafür
das Wort *vāta* aus.

P. 5.

- Z. 4. *purushāḥ* fehlt in K. — K. *kshiti-*
talam.
„ 5. *T. pratipadyante.* — K. *tathā*
Paraçurāmam eva tāvad ākala-
yatu bhavati.
„ 7. C. *bahula.*
„ 8. K. *prāg-hāre.*

- Z. 10. K. *aiṣa.*
„ 15. K. *kṛita-kṛityaḥ.*
„ 16. K. *vivekenaiwa nirjitya.*
„ 17. statt *-daya'* zu lesen *-dayaḥ.*
„ 19. C. *parānubhavam.*

P. 6.

- Z. 3. K. *ratyā.*
„ 6. B. *mad-vacanāc cōpajāta.* —
K. *nūnam mad-vacanāc cōpa-*
jāta-krodha ivāsan lakshyate.

Erster Akt.

P. 7.

- Z. 1. K. *yathā-nirdishṭaḥ.*
„ 2. K. *nanv. are.*
„ 5. K. verbindet die beiden Verse
durch *api ca.*
„ 6. K. *pranmīlan-navamālikā-sura-*
bhaya.
„ „ statt *niçāḥ* K. C. *T. kshapāḥ.*
„ 8. A. B. C. *bho.*
„ 12. K. liest nur einmal *paçya.*
„ 16. K. *abhilaṅghya.*

P. 8.

- Z. 2. B. C. *Ahalyāyām.*
„ 4. K. *apade*
„ 5. K. *ka iha.* — statt *vidishu* zu
lesen *vidhishu.*
„ 8. in K. fehlt *mahābala.*
„ 10. nach *yamādīn* fügt K. hinzu
aṣṭau tāvad.
„ „ C. *niyamitam asmābhir.*
„ 15. K. *nirvikāra-cittaika.*
„ 16. K. *tena te.*

P. 9.

- Z. 3. K. *mada-māna-mātsarya-dam-*
bha-lobhādibhir.
„ 4. C. *āçrayishyante.*
„ 5. *ajjāutta* fehlt in A. B. C. —
A. *jama-dama.* — *vivea* fehlt
in K.
„ 7. *āḥ* fehlt in K.
„ 13. *ca* fehlt in K.
„ 14. *ekam* fehlt in T. — *ca* fehlt
in K. — K. *utpannam dṛitlyam.*
„ 15. u. 16. K. *ajjāutta! jāi evaṃ,*
tā kiṃtti soarāṇaṃ tuhmaṇaṃ
eārisaṃ vairaṇ?

P. 10.

- Z. 5. C. K. *eva caitaj.* — statt *asmat-*
pitopārjitam zu lesen *asmat-*
pitropārjitaṃ. — K. *asmākaṃ*
pitṛ-upārjitaṃ. — st. *tāvad* zu
lesen *tāta.*
„ 6. A. T. K. *virala.* — K. *tena*
te. — *sāmpratam* fehlt in K.

- Z. 8. K. *Ratīḥ* (*karnau pīdhāya*). — liest nur einmal *santāṁ pābāṁ*.
 „ 9. K. *mattakeṇa jjeva*. — K. *adha vā bhodu*, *ettha ko ubāyo man-tidabbo*.
 „ 11. in K. beginnt die Rede mit: *priye*.
 „ 12. in K. beginnt die Rede mit: *priye*. — K. *dāruṇāṁ karma pā*.

P. 11.

- Z. 1. K. nur einmal *na bhetaṇṇāṁ*.
 „ 4. K. nur einmal *haddhī*. — K. *kadhaṁ tuhmaṇṇāṁ*.
 „ 6. in K. fehlt *na' bhetaṇṇāṁ na bhetaṇṇāṁ*.
 „ 7. K. *rakkhasī uppanṇā*.
 „ 8. K. leitet den Vers ein mit: *yathā*.
 „ 12. statt *bhakṣyaṁ* liest A. *na-kṣyaṁ* (?).
 „ 13. *saṭṭasotkampāṁ* fehlt in A.

P. 12.

- Z. 3. K. nur einmal *na bhetaṇṇāṁ*.
 „ 5. K. leitet die Worte ein mit: *ajjaṭṭa*.
 „ 7. C. *viveke ca upanishad*.
 „ 8. K. *tatra caite sarva eva*.
 „ 10. st. *edehiṁ* liest K. *uṇa*.
 „ 12. K. leitet die Worte ein mit: *priye*. — *pāpānāṁ* fehlt in T. C. K. — A. *pāpacāriṇāṁ*.
 „ 13. K. *sva-pratyavāya*.
 „ 19. st. *ṣāghyate* zu lesen *ṣlāghyate*.

P. 13.

- Z. 2. K. *nanv are*.
 „ 5. K. *purāvida*. — *ca* fehlt in A.
 „ 6. *tāvāt* fehlt in K.
 „ 7. K. *maḥmohāḍibhiḥ*. — K. *bad-dhaḥ*.
 „ 8. A. B. C. K. *kula*.

- Z. 10. K. *sva-vaṣa-cā*.
 „ 14. C. *tad ayuktāṁ*. — K. *tan na yuktam asmākam iha sthātum*.
 „ 17. *vicintya* fehlt in K.
 „ 18. K. *visphūrjitaṁ*. — K. *yad ayam asman*.

P. 14.

- Z. 1. *priye* fehlt in A. B. K.
 „ 5. K. *jagat-patir*.
 „ 6. K. *vayaṁ tu*. — K. *ity aho*.
 „ 9. K. *nicca-ppakāsa-pphuraṇṭu-sakala-tiḥvaṇa-ppahāro*.
 „ 14. K. *svaccho 'pi*.
 „ 16. st. *iha* liest A. *iva* und K. *iti*.

P. 15.

- Z. 1. T. *vipphuranta*. C. *papphuranta*.
 „ 2. *bi* fehlt in K.
 „ 3. K. *veṣavilāsini*.
 „ 4. 'pi fehlt in A. — C. *parama-purushaṁ*.
 „ 8. st. *vādhaṁ* K. *puṇso*.
 „ 11. C. *tathā kāraṇāṁ*. — *vā* fehlt in A. C.
 „ 13. 14. 15. K.:
sammohayanti madayanti vidam-
bayanti
vikṣobhayanti ramayanti viśā-
dayanti
etāḥ praviṣya hṛidayāṁ sadā-
yāṁ n.
 (Bhartṛihari. ed. Bohlen.
 I, 21.)

P. 16.

- Z. 2. K. *kiṁ ṇāma taṁ kāraṇāṁ*.
 „ 4. A. *purāṇa*.
 „ 5. st. *tataḥ* K. *ataḥ*. — K. *pāra-meṣvara*. — K. *niveṣayāmiti*.
 „ 6. st. *āsāḍya* K. *viditvā*. — B. *tad-rūpatām*.

- Z. 7. st. iva C. eva. — st. nirmāya
K. racayitvā.
„ 10. ajjaūtta fehlt in K. — K. putto.
„ 12. jyesht̥ha-putreṇa fehlt in A.
„ 13. tataṣ cāsāo ṣvaraḥ fehlt in K.
„ 16. K. anubhavan māyām avi.

P. 17.

- Z. 4. K. namida-muho.
„ 6. K. hṛidayaṃ bhavati.
„ 8. tās̄o fehlt in A. — K. über-
setzt sarasa mit sarasa.
„ 9. st. dhammattha K. dhamma. —
K. bhattuno hīa-ṭṭhidaṃ viha-
denti (vighaṭayanti).

- Z. 15. jāgrat muss mit svapna- zu
Einem Worte verbunden wer-
den.

P. 18.

- Z. 1. K. badhassa.
„ 2. K. tadā etde. — ajjaūtto fehlt
in K.
„ 4. st. cirakālam T. C. B. ciraṃ.
— K. tat siddhāṣ cāsmākaṃ
manorathāḥ.
„ 6. K. paramo mṛityoḥ.
„ 9. prabodhotpattaye fehlt in K. —
K. niyojayāmi. —
K. iti Saṃsāradvatāro nāma p. a.

Zweiter Akt.

P. 19.

- Z. 4. vatsa dambha fehlt in K.
„ 5. K. prabodhacandrodayāya. —
A. praveṣitḍṣ ca teshu.
„ 6. A. utpannaḥ kula.
„ 7. K. kshayaḥ ṣṛimadbhir.
„ 8. A. tatraiva.
„ 9. K. vighnāya pra.
„ 10. K. vārāṇasī nāma nagarī. —
K. sampādita-nirdishṭaṣ ca svā-
mino yathā nirdeṣaḥ.
„ 14. st. cira- A. K. cirāt. B. ciraṃ.

P. 20.

- Z. 2. K. yathā cāyaṃ.
„ 5. A. dakṣhiṇa-rāshṭra-deṣād.
„ 6. K. āryasya pitāmahasyāhaṅkā-
rasya. — K. ohne iti bloß anu-
sarishyāmi.

- Z. 7. yathā-nirdishṭaḥ fehlt in K.
„ 9. st. tautānitaṃ zu lesen tautā-
titaṃ. C. K. tautātikaṃ.
„ 10. K. sālīka-.
„ 11. K. naiva.
„ 12. K. susthaiḥ.
„ 13. vilokya fehlt in A. B.
„ 15. K. bhikṣhā-mātrārthaṃ.
„ 17. C. vilokya vihasya ca.
„ 19. K. etaiḥ saha. — B. durito-
dayāya bhavati.

P. 21.

- Z. 1. K. pāśhaṇḍāḥ.
„ 2. K. sandarṣanād api.
„ 4. K. saṅgata-ṣilā. K. vṛishī.
„ 8. A. C. tridaṇḍa. — K. tridaṇ-
ḍopajivino.
„ 9. K. paribhrashṭā bhrāntā eva. —
vilokya fehlt in K.

- Z. 11. A. B. C. *cakkhālō-*. — K. *dñi-
çad.* — K. *camashodūkhala.*
„ 12. K. *mushalañ.* — K. *hutājyāgni-
dhūma-çyāmalita-gagaṇa.*
„ 13. *nātidūrato* fehlt in A. K. *nāti-
dūre.* — K. *nūnam idaṃ.*
„ 14. K. *tad bhavatu.* — K. *yuktam
idaṃ asmākam.*
„ 15. *iti* fehlt in A. B. C.
„ 17. K. *kañṭhyaushṭha.*

P. 22.

- Z. 1. K. *tad bhavatūpasarpāmi tāvad
enaṃ.* — st. *kalyāṇaṃ* zu lesen
kalyāṇaṃ. — B. K. *kalyāṇaṃ
bhavatu.*
„ 2. In K. fehlt *eva.*
„ 3. *sasambhramaṃ* fehlt in K. —
K. *yataḥ pāda-çaucam vidhāya
etaḍ.*
„ 5. *pāpa* fehlt in K. — A. *ushara.*
T. B. *turashka.*
„ 6. *āsana* fehlt in K. — K. *agre
gri.*
„ 9. K. *pādā ādiçanti.* — K. *āga-
tasya bhavataḥ.*
„ 10. K. *samyag asmābhir na viditam
asti.*
„ 11. K. *āḥ pāpa.*
„ 12. K. *çrūyatāṃ tāvat.*
„ 13. st. *puri* K. *tato.*
„ 14. K. *çreshṭhaka.*
„ 15. K. *mahā-guṇḍ.* — B. *tatrāpi
teshām.*
„ 18. K. *tāmra-ghaṭim ādāya, pra-
viçya.*
„ 19. *prakāçaṃ* fehlt in A. B. —
A. *etat kri.* — K. *Ahaṅkārah
(vaṭu-hastāt tāmra-ghaṭim ādā-
ya) bhavatu, ko doṣhaḥ?*

P. 23.

- Z. 1. K. *iti tathā.*

- Z. 2. K. *brahman dūre.* — B. *kaddā-
cid vātā-*.
„ 5. B. *brahmann evam eva tat.*
K. *evam evaitad brahman.*
„ 6. st. *hy asya* C. *yasya.* K. *kasya.*
„ 8. *aye* fehlt in K. — K. *bhāvatu
asmin.*
„ 9. K. *samupariçāmi.* (*ity upave-
shṭum i.*)
„ 10. K. *Vaṭuḥ (vārayan) maivaṃ
maivaṃ ā.* — B. *nākramaṇi-
yaṃ.* A. *asaṅkramaṇiyaṃ.*
„ 13. st. *punar* K. *yathā.*
„ 15. st. *chālaka* zu lesen *chyālaka.*
K. *chyāla-rimātri.* — K. C. B.
abhiçastā. — K. *tatas.*
„ 16. K. *tat-sambandha.*
„ 17. K. *Dambhaḥ: yady evaṃ, ta-
thāpi nāsmākaṃ vidita-vri.*

P. 24.

- Z. 3. K. *saçapatham anundāthya.*
„ 5. *svagataṃ* fehlt in K. — K. *dām-
bhikasya brā.* — A. *brāhmaṇa-
dāmbhikasya.*
„ 6. *vicintya* fehlt in B. — K. *atha-
vā dambho 'yaṃ svayaṃ.* —
prakāçaṃ fehlt in A. und K.
„ 8. K. *ka iha.*
„ 12. A. K. T. *āryaḥ.* — B. *'yam
asmā.* — K. *Ahaṅkara esha
prāptaḥ.*
„ 13. K. *ārya, Lobhātmajo Dambho
'ham abhivādaye.*
„ 14. K. *āgaccha va.*
„ 15. *cira* fehlt in K.
„ 16. K. *tvat-putrasya.*
„ 17. und 18. liest C.: (*Dambhaḥ*)
*atha kiṃ. (Ahaṅkārah) so 'py
atraiva vartate. (K. eben so,
nur giebt er die Worte so —
vartate ebenfalls dem Dambha)
(Dambhaḥ) na hi tena vinā*

muhūrtam api bhavāmi; so 'py atraiva ma. va. Diese letzten Worte *so — va.* fehlen in K. (Man muss daher wohl am besten so lesen: (*Dambhaḥ*) *atha kiṃ; na hi—jivāmi; so—vartate.*)

Z. 19. *atha* fehlt in K. — K. *apy atraiva kuṣalan.*

P. 25.

Z. 1. K. (*Dambhaḥ*) *atha kiṃ; tāv api Mahāmohasya rājña ājñayā atraiva vartate.* Die Worte *tayor — tiṣṭhāmi* fehlen in K.

„ 2. *atra* fehlt in K. — K. *praya- jñenātrāgamana-pra.*

„ 5. K. *yato Mahāmohasyāpi.*

„ 6. K. *lokād atrābhyāgamah.* — K. *caishā kiṃ.* — B. *devena Mahāmohena.*

„ 7. *nagarī* fehlt in K. — K. *nirū- pitavyeti.*

„ 10. *nanu* fehlt in K. — K. *Vive- kāparodha.*

„ 12. K. *atas tad-uccheda-vidhiṃ.* — K. *eva sah.*

„ 19. st. *tathātyud-* zu lesen *tathā hy ud.* *tairthikāḥ* fehlt in K.

P. 26.

Z. 3. K. *bho janāḥ paurā esha khato ayaṃ sam.*

„ 4. K. *tena hi.*

„ 5. K. *niṣyandaiḥ.* — Man trenne *sphaṭika-ṣilā* von *vedikāḥ.*

„ 6. K. *mucyantān.*

„ 9. K. *'yaṃ mahā.* — *ta* fehlt in K.

„ 10. 11. K. *iti niṣkrāntāḥ sarve. Viṣkambhakaḥ.*

P. 27.

Z. 1. K. *parivārah.*

„ 6. K. *prathiyasah.*

„ 7. *kapola* fehlt in C. *kalpanā* muss mit *vinirmita* verbunden werden. — st. *avastambhena* zu lesen *avasṭambhena.* K. *ava- sṭambhair.* — K. *jagad eva.*

„ 11. st. *punaḥ* zu lesen *punaḥ.* — K. *chinnaḥ ito.*

„ 12. K. *pariṇāma-rūṣhita-citer jivaḥ.*

„ 13. *api ca* fehlt in K. — K. *ātmāpy evaṃ tā.*

„ 14. 15. K. *kidṛiḥo yosheyāṃ vasu.*

„ 17. K. *nishpaurushāḥ.*

„ 19. K. *kāmāo eva.*

P. 28.

Z. 1. K. *cetayanti.*

„ 1. 2. K. *ity etad asmākam abhi- prāyānuvartinā.* C. *anurodhena.*

„ 3. *dsīt* fehlt in K.

„ 6. K. *Cārvākaḥ (ṣiṣhyāṃ prati).* — K. *yatreyaṃ vārtā.*

„ 7. A. *vārtāntar eva bhavati.* — st. *paṇya* K. *tathā hi.*

„ 8. C. K. *dravya-nāḥ 'pi.*

„ 10. T. C. verbinden diesen 20. Ḍloka mit *api ca.* — Dieser 20. Ḍloka fehlt in K. und auch der Commentar des Rāmadāsa hat ihn nicht gekannt.

„ 12. *api ca* fehlt in T. C. — K. *tripti-kāraṇāṃ.*

„ 13. T. *tarhi nirvāṇa-dipasya.* — A. *kiṃ vardhayec.* — Hierauf folgt in A. B. noch ein Ḍloka, der in T. C. und K. fehlt, und den auch der Commentator Rāmadāsa nicht gekannt hat.

*trīptaye jdyate 'nyeshām bhu-
ktam anyena cet, tadā
dadyāc chrāddhām hi, pathe-
yam na ca, hanta pravāsinām.*

- Z. 14. K. eso jjevva pulisattho jam.
„ 15. vor pijae muss jam (yat) ein-
geschoben werden. — ity fehlt
in A. K.
„ 16. santāpana fehlt in K.
„ 17. st. dukkhehi K. vadehi.

P. 29.

- Z. 1. vatsa fehlt in A. C. T. K. —
K. modakais trīptir iyañ.
„ 4. K. bhugnomata.
„ 7. kku fehlt in K. — jam fehlt
in K.
„ 9. nara fehlt in K.
„ 11. K. T. B. upasīṣṭam.
„ 15. st. hanta B. tat. — K. suhṛid
asmākañ.
„ 17. K. B. mahārājo. — K. jayati.

P. 30.

- Z. 1. A. B. C. K. svāgatañ te. —
bho fehlt in A. B. C. K.
„ 2. K. deva ka. — K. sāsṭāṅga-
pātah.
„ 3. K. kaler bhavyañ.
„ 4. K. prasādāt sarvaṃ avyāhatañ.
— A. K. nivartita.
„ 5. K. devasya pā.
„ 6. K. nipātāt.
„ 7. st. mukha A. B. C. K. sukha.
„ 9. K. dhanye.
„ 10. K. atha tatra kiyat.
„ 13. K. prabhu-prabhāvo.
„ 14. A. B. C. tatrottarañ. — K. -ādi-
nām tu kaiva cintā.
„ 17. T. B. guṇḍhanañ K. guṇṭha-
nañ.
„ 18. K. buddhi-pauruṣa.

P. 31.

- Z. 1. K. 'pi na vidyāprabodhodayaḥ
cāṅkanīyaḥ.
„ 3. tat fehlt in K.
„ 4. deva fehlt in K.
„ 7. K. sà ca. — K. yady api kalind.
— K. anugṛhīdān na vāyam
avalokayitum api prabhavāmaḥ.
„ 8. st. tad atra K. tatra.
„ 9. iti fehlt in K.
„ 10. B. K. prasiddhā. — sà fehlt
in A.
„ 11. K. durucchedā.
„ 12. bhadrām fehlt in K. — A. cāñ-
kanayā. — K. kāma-krodhā-
dishu.
„ 14. K. nimmt diese Rede des Cār-
vāka noch als Worte des Ma-
hāmoha. — st. jighīṣhuṇā zu
lesen jigīṣhuṇā.
„ 15. K. bhāvyañ.
„ 18. nepathyābhimukhañ vilokya fehlt
in A. B. C. K.

P. 32.

- Z. 1. A. B. C. T. bhoḥ. — Die Worte
bho asatsaṅga fehlen in K. —
lobha fehlt in K.
„ 2. mānaḥ fehlt in A. — A. B. C.
T. ādayaḥ — K. yathā Viṣṇu-
bhaktir nāma yoginī. — eva fehlt
in K.
„ 3. K. avahitaiḥ pratikartavyeti.
„ 5. K. patrahastah.
„ 6. K. āgade.
„ 8. K. bhaṭṭārakerakacchīm (bhaṭṭārā-
dhinābhyām).
„ 10. K. praviṣya vilokya ca. — K.
saha kiñ pi.
„ 11. K. edaṃ pattañ nīlūbedu bhaṭ-
ṭake. (iti patrañ samarpayati.)

Z. 14. *hagge* fehlt in K. — *ágado mhi* fehlt in A. B. C. K.

P. 33.

- Z. 2. K. *káryesho* ava.
 „ 4. K. *patraṁ gñihitvā vácayati*. — *çrī* fehlt in K. C. hat es dagegen dreimal.
 „ 5. K. *parameçvara-parama-bhaṣṭāraka-çríman-mahāmoha*.
 „ 6. K. *bhavyaṁ avyāhataṁ*.
 „ 7. st. *anyac ca* K. *anyat*.
 „ 9. K. *sahacaro dharmo* 'pi.
 „ 10. K. *nigūḍhaṁ*.
 „ 11. T. *etad uktārthaṁ jñātvā*. — *patraṁ vácayitvā* fehlt in A. B. C. K.
 „ 12. K. *atimūrkháḥ*. — K. *mayi jīvati kuto*.
 „ 15. K. *dheṁsa-kṛit*.
 „ 16. st. *lekhāukito* K. *patraukito*.
 „ 18. K. *gaccha jálma*.

P. 34.

- Z. 1. K. *asmābhir adhigataṁ*.
 „ 2. K. *muhūrta-mātram* api.
 „ 5. *svagataṁ* fehlt in K. — K. *ko* 'bhyupāyah.
 „ 6. *atya* fehlt in K.
 „ 7. *prakāṣaṁ* fehlt in K.
 „ 8. T. *ājñāpayantu devāḥ*. K. *praviçya Puruṣaḥ: esahmi āṇabedu mahārāo*.
 „ 9. *tāvad* fehlt in K.
 „ 10. K. *Puruṣaḥ: jaṁ devo āṇabedi*.
 „ 13. K. *sakhe çrutaiṁ*. — *yathā* fehlt in K. — K. *mahārāja-Mahāmohasya pratikūlatām*.
 „ 14. st. *pratipaksha-bhāvaṁ* A. B. C. *pratipakshaṁ*. — K. *āḥ jīvati mayi*. — *āsām* fehlt in B. C.
 „ 15. K. *nirapekshaṁ*.

P. 35.

- Z. 1. K. *aye* mad. — *tāvan* fehlt in K.
 „ 2. A. B. C. *çāntyādiç*. — K. *çāntyādin vicintayishyati*.
 „ 3. K. *mada-dantino*.
 „ 4. K. 'parān.
 „ 5. st. *labdhādikaṁ* lies *labdhādhikaṁ*.
 „ 8. K. *tvāṣṭraṁ Vṛitram aghāta-yat*.
 „ 9. Die Handschriften fügen zwischen Z. 9. und 10. noch ein *api ca* ein, K. aber *api cāhaṁ*.
 „ 11. B. *purushā-bhū*.
 „ 12. K. *Lobhaḥ (nepathyābhimukham avalokya) priye Tṛishṇe*.
 „ 15. K. *pura*.

P. 36.

- Z. 2. K. *sampadaṁ uṇa*.
 „ 4. st. *ita āgamyatāṁ* K. *itas tāvat*.
 „ 5. K. *ajjāutta esahmi*.
 „ 6. K. *mātā-pitr-ādi-badho* 'pi.
 „ 8. K. *iha sa janako*. — A. C. *ke ca*.
 „ 11. K. *nishpeshayāmi*.
 „ 12. K. *sphūrjantaḥ*.
 „ 13. K. *avalokya*.
 „ 14. K. *Sarve (upasṛitya): jayati jayati devaḥ*.
 „ 15. K. *Mahāmohaḥ (vilokya)*. — A. C. *asmad-vidveshiṣṭ*. K. *asmat-kula-dveshiṇi*.

P. 37.

- Z. 3. C. *Mahāmohaḥ (svagataṁ)*.
 „ 4. K. *çānter nāma çraddhā*. — *sā ca* fehlt in K. — C. *sā ca çāntiḥ pa*.
 „ 5. *tāvac* fehlt in K. — K. *çraddhā-karṣaṇaṁ*.

- Z. 6. *K. mīdutatayā.*
 „ 7. *A. avasidati vinācyati. T. avasidanti vinācyati. C. B. avasidanti cācīraṃ vinācyati. K. avasidanti vācīraṃ vināṅkshyati. — K. cākrashṭuṃ.*
 „ 8. *K. vāravilāsini. — K. pragalbhd. — A. B. C. K. niyujyātām.*
 „ 9. *B. he Vi. — A. B. C. T. Vibhramāvati (und so stets).*
 „ 10. *K. praviṣya Vi.*
 „ 12. *K. cileṇa di. — K. muhaṃ kadhaṃ.*
 „ 13. *maṃ fehlt in K.*
 „ 14. *K. sahi tuha daṇṇaṇa mahārāo appaṇaṃ jjeva jā cedissadi, tado ubālahissadi.*
 „ 16. *st. kiṃ K. kisaṃ.*

P. 38.

- Z. 1. *K. pekkhissāṃ tuha sohaḡḡassa aliattaṇaṃ.*
 „ 2. *K. aṇṇaṃ ca ghummaṇaṃ via piya.*
 „ 3. *K. kiṃ uṇa. — K. sahe uṇiddāe kāraṇaṃ.*
 „ 5. *K. sahi, ekka-vallahāo yāo itthiāo honti, tāṇaṃ bi.*
 „ 6. *K. saala-jāṇa. Zeile 5. u. 6. scheinen ursprünglich einen Āryā-Vers gebildet zu haben, der ungefähr so lauten dürfte: sahi, ekka-vallahā jā, etāe hodi dullahā ṇiddā; saala-jāṇa-vallahāṇaṃ kiṃ uṇa, muddhe, tu amhāṇaṃ.*
 „ 7. *K. nur einmal ke.*
 „ 9. *ti fehlt in A., in K. fehlt ahaṇāro tti. — K. ettha ule je jādā, te jjeva hiaa-ṇihidde mae ahiramenti, mae viṇā bālo yud*

tthaviro vā ṇa ciṭṭhadi. Z. 9 — 11 scheinen ebenfalls einen Āryā-Vers gebildet zu haben, etwa in folgender Gestalt: ettha kule je jādā ṇa mae viṇā thaviro juvā ṇo vā te hiae ṇihidde ranti-divasāṃ ahiramanti.

Z. 12. *st. nanv iha K. sakhi.*

P. 39.

- Z. 1. *A. K. suṇiadi. — kahaṃ jaṃ fehlt in K.*
 „ 2. *ṇiccaṃ fehlt in K.*
 „ 3. *st. sahi issa tti K. ettha. — ṇa fehlt in K.*
 „ 4. *K. ṇa ci.*
 „ 5. *sahi fehlt in K. — suhaḡā fehlt in K.*
 „ 6. *K. itthiā iha. — K. jāe sohaḡga-mahāppa-viddāvida-hiaesāo sapattiāo bi aṇṇaṃ padichandi. — Bilden Zeile 7 — 9 etwa auch einen Āryā-Vers? wie z. B.: tuha sarisī suhaḡā iha puhavie itthiā tu ṇatthi tti, jāe mahaddhi-vihuria-hiāa aṇaṃ padichanti.*
 „ 9. *K. taṃ karissā.*
 „ 12. *(st. evaisha avinayaḡ zu lesen evaisho 'vinayaḡ.) K. eriso avinayo. — abi ca fehlt in K.*

P. 40.

- Z. 1. *aye fehlt in K. — B. K. prāptaiva. — K. priyatamā.*
 „ 3. *K. mālyāpavṛitti.*
 „ 6. *K. dorā. — K. jhanat-kā.*
 „ 10. *K. ankapāṇiṃ.*
 „ 13. *A. T. lakshmīḡ.*
 „ 16. *K. C. nava-yauvanena. (Die*

Verse müssen eingeführt werden mit *tathā hi*.)

P. 41.

- Z. 2. *A. vividha-vishayo-*.
 „ 3. *K. āntas.*
 „ 6. *K. bhāvānubaddho ppemo kāle bi vihaledi, tā ā.*
 „ 7. *bhaffiṇā* fehlt in *K.*
 „ 9. *K. C. sthito yo hṛdayād.*
 „ 11. *K. mahappasādo eso.* (das Übrige fehlt).
 „ 12. Die Worte des Mahāmoha: *yathāiva—pravartitavyaṃ* fehlen in *K.*
 „ 15. *ataḥ* fehlt in *C.*
 „ 17. *K. pāshaṇḍeshu.*

P. 42.

- Z. 1. *bi* fehlt in *A. K.*
 „ 2. *saddhā dāsi eva.*
 „ 3. *mitthā ves-magga* fehlt in *K.*
 „ 4. *K. sokkha-*. *K. palabiddhā tti.*
 „ 5. *mitthā sagga-phala-vijjetti* fehlt in *K.*

Die Worte nach *abi a* sind sicher ein Vers im Metrum Āryā, obgleich keine Handschrift ihn als solchen bezeichnet:

*visaṇḍanda-vimukke
 mokkhe dosāṇa dāsaantie
 ubaṇisado bi virattā
 karissadi aciraṇṇa mae saddhā.*

Die Form *dosāṇa* hat die Autorität aller Handschriften, und muss da-

her als eine neue Form des Accus. plur. im Prakrit betrachtet werden. In *aciraṇṇa* macht das Anusvara nicht Position, wie so häufig im Prakrit; ich würde in diesem Falle vorschlagen, diesen flüchtigsten Nasal nach dem Vorbilde der Hindi-Dichtungen mit dem Anunāsika zu schreiben. — Die Calcuttaer Ausgabe giebt diese Worte ebenfalls als Prosa, doch ist die Stelle dort so corrumpt, dass sich daraus kein Vers wiederherstellen lässt; sie lautet:

visaṇḍanda-vimukke mokkhe dosāṇa dāsaantie mae ubaṇisado virattā karijjaṃ saddhā.

- Z. 9. *me* fehlt in *K.* — *priyaṃ* fehlt in *T.* — *C. K. sampādita-prāyaṃ.*

„ 11. *K. bhaffā! paḍaṃ evaṃ ppaṇṭṭeṇa bhaffiṇā lajjemi.* (*bhaffā-raka*, *prakāṣe evaṃ pravritteṇa bhartrā lajje*.) Die Negation muss wegfallen; ich schäme mich, wenn du so vor allen Leuten mich umarmst; worauf dann die Antwort des Mahāmoha ganz gut passt: wohlán, 'so wollen wir ins Haus gehen.

- „ 12. *tad* fehlt in *K.* — *A. vāsā-gāray eva.* — *K. praviṇḍamah.*

K. nennt den Akt: *iti Mahāmoha-pradhāno nāma dvitīyo 'ākaḥ.*

Dritter Akt.

P. 43.

- Z. 4. *me* fehlt in B. — K. *me prativacanam*.
 „ 7. K. *sādyā bha*.
 „ 8. K. *pāshaṇḍa*.
 „ 10. K. *na svapity api*.
 „ 11. K. *kshaṇārdham api*.
 „ 12. K. *çānter muhūrtam api jīvanam*.
 „ 13. *mad-artham* fehlt in K.
 „ 15. K. *jāla-salakka-dussaham*.

P. 44.

- Z. 2. K. *jīvidam dhāredu*.
 „ 3. K. *tado ppadesesum muniana-samāulesum assamesum Bhāira-hi-tire bahuviha-mahāna-bhū-sidesum*.
 „ 4. K. *kadham pi Mahāmoha-bhida pacchanam paḍivasadi*.
 „ 6. K. *kiyaḍ an*.
 „ 8. K. *casāla*.
 „ 10. K. *aho sakhi mayā*.
 „ 11—13. K. *sā jāi saccam jjeva saddhā atthi, tado tārisie erisim duggadiṃ na sambhāvemi; na hi tārisio punṇa-bhāṇṇo erisim asambhāvaṇijjam vibattiṃ anubhuxanti*. — Vielleicht auch ein verdorbener Ārya-Vers?
*jāi sā saccam saddhā,
 na tārisa-duggadiṃ sambhā-vemi;
 na tāriso vibattiṃ
 ctārisiṃ anuhonti tti.*
 „ 14. K. *kim iha*. — K. leitet die Verse ein mit *tathā hi*.

P. 45.

- Z. 1. K. *Çrīr devī*.
 „ 2. K. *pūrvam trayi*.
 „ 4. A. *daityendro 'pi*.
 „ 5. A. *pāshaṇḍālaye*. — K. *tāvad tam anu*.
 „ 6. 7. fehlen in K.
 „ 8. A. T. *sahi sahi*.
 „ 10. *jo* fehlt in K.
 „ 11. *duppekkha* fehlt in K. — K. *ciuro mukka-vasana-resa du*.
 „ 12. K. *jjeva paḍivaṭṭadi*.
 „ 13. K. *khalv asau*.

P. 46.

- Z. 1. K. *sahi evam phuranta-mahā-maūkhubbhāsido - bhuaṇantarāle ppajjaladi*.
 „ 3. K. *sakhi ta*. — K. *kaṇcin mahā-nā*.
 „ 4. K. (vi. *vicintya ca*.) *ām jñātām mayā*.
 „ 5. Die Worte *tat sa* bis Zeile 9. fehlen in K.
 „ 10. K. *yathā-nirdiṣṭaḥ Kṣhapaṇa-ka-veṇo di*.
 „ 13. A. *mokkhade*. — Zeile 11—13. sind wohl ein Ārya-Vers?
*nava-vāla-ghalaa-majjhe
 appā jalanta-dibe mantabbe,
 ese jīṇa-vala-bhāsida-
 palamatthe mokkha-sokkha-
 dae.*

Nach K. aber bilden die Worte ein kleines Lied, wie Çloka 11. und 15., in welchem jeder Pāda 13 Mātrā's hat.

ṇava-duḷla-ghala-majjhake
appā jalanta-dīpake
ese jīṇa-vala-bhāside
palamattha-sokkha-mokkhade.

Z. 13. *K.* ale le sadhāḍ suṇāḍha. —

„ 14—16. bilden einen regelmässigen Āryā-Vers:

malamaa-puggala-piṇḍe
saala-jalehiṇ pi kelial sud-
dhi?

appā vimala-sahāe
lasi-palicalaṇehiṇ jāṇabbe.

(*K.* jāṇidabbo.)

„ 16. *tā suṇāḍha* fehlt in *K.*

„ 17 ff. bilden wieder einen regelmässigen Āryā-Vers:

dūle calaṇa-panāme
kida-sakkālaṇ ca bhoṇaṇ
mitṭhaṇ

issā-malaṇ ṇa kajjaṇ

lisaṇaṇ dālaṇ lamantāṇaṇ.

In der zweiten Zeile fehlt in *K.*
ca. — Z. 4. st. *lamantāṇaṇ* (*rama-*
yatāṇ) lesen *T. B.* *ṇamantāṇaṇ* (*na-*
mayamānāṇaṇ).

P. 47.

Z. 3. *K.* ālokayataḥ.

„ 6. *K.* bhūtaḥ pa.

„ 7. *K.* saddhe! sādhaṇaṇ kulaṇ
muhuttaṇ pi mā paliccaṇṇasi
(parityakshyasi).

„ 12. *abi* fehlt in *K.*

P. 48.

Z. 1. *jaṇ* fehlt in *K.*

„ 5. *K.* anuhaty e.

„ 6. *K.* saugateshṇ eva tāvad an.

„ 8. *K.* bhikshuka-veṇaḥ.

„ 9. *bho bho upāsakāḥ* fehlt in *K.*

„ 14. *punaḥ* fehlt in *K.* — *B. K.*
saugato dharmaḥ.

Z. 16. *K.* anukūlā baṇiṇ-nāryo. — *A.*
B. baṇig-nāryo.

„ 17. *A.* mṛishṭam. — *K.* mṛidu-
sastard.

P. 49.

Z. 1. *K.* dānotsava.

„ 4. *K.* kasāa-cīra-civaro. — *K.*
muṇḍo ido.

„ 7. *A. B.* ākāṇe. fehlt in *K.*

„ 8. *bhikshavo* fehlt in *K.*; *B.* *bho*
bho bhi.

„ 9. *saṁskriyante* fehlt in *K.*

„ 10. *K.* kṣhaṇikāḥ sarve bhāvdḥ. —
nach sthāyi schiebt *B.* ein:
mṛityur evāpavargo.

„ 11. *K.* para-dārān ākrāmatsv api.
— *K.* hi yad i.

„ 13. *K.* tad-anurūpā Ṣṛaddhā.

„ 14. *K.* upāsakāṇe ca. — *K.* nir-
bharam āli.

P. 50.

Z. 3. *K.* ṣabdaṇ kṛitvā.

„ 6. *K.* sattha-gadaṇ kiṇ pi pu.

„ 7. *K.* api jānāti. — *K.* bha. ṇṇiṇu-
mas tā.

„ 11. *A.* santatau. — *A. K.* vijñāna-
lakṣaṇaḥ.

„ 12. *K.* samucchannā.

„ 14. *K.* tado sampadaṇ ṇaṭṭhassa de
ke. u. kappissadi.

P. 51.

Z. 1. *K.* keṇa de elise.

„ 3. *ukto* — *dharmāḥ* fehlt in *K.*

„ 4. *atthi* fehlt in *K.*

„ 5. *iti* fehlt in *B. T.* — *K.* *nanu*
tad-āgamād eva prasiddho 'yaṇ
vādo: Buddhaḥ sarvajña iti.

„ 6. *K.* tassa savvaṇṇattapaṇaṇ.

„ 7. *K.* tumāṇ me pidi.

- Z. 8. *saddham* fehlt in K. — K. *dāso kidosi tti*.
 „ 9. A. *dāsa iti*.
 „ 10. K. *duṭṭha-parivudda*.
 „ 11. K. *ese mae*. — *visaddham* fehlt in K.
 „ 12. K. *anusāsanaṃ pavisanto di*.

P. 52.

- Z. 2. T. *prāptam*. — A. B. K. *loka-ni*.
 „ 4. K. *arhato 'pi sarvajñatvaṃ kaḥ* *ṇṇa*.
 „ 5. K. *Kṣap. (vihasya)*. — K. *ṇakkhatta-cāla*. — K. *sūlopa-lāa-luppa-lāha-pa*.
 „ 6. K. *daṇḍaṇa nādaṃ sabba*.
 „ 8. A. B. T. *jyotiṣhām atī*. — K. *jyotiḥcāstrāti*.
 „ 9. K. *bhāvataivedam atikāṣṭha-vra*.
 „ 12. K. *na dīpa*.
 „ 14. B. *viruddhatvād arhato ma*. — *loka-traya-vi*. — A. T. *sugataṃ*.

P. 53.

- Z. 3. T. *puro 'valokya*. — Z. 3. 4. *fehlen in K*.
 „ 7. K. *cāru-bhū*.
 „ 8. K. *bhājanah*.
 „ 11. K. *ese puluse kā. dhā*.
 „ 12. *bi* fehlt in K.
 „ 15. 16. K. *kelise tuha sokkha-mokkhe*.

P. 54.

- Z. 1. K. *abhighārita*.
 „ 3. K. *dhāroṭvanair*.
 „ 5. *Buddha Bu.* fehlt in T.; K. *Buddham Buddhāṃ*. — K. *dāruṇā dharmacaryā*.
 „ 6. K. *aho gho*.
 „ 8. *muṇḍita-muṇḍa* fehlt in K.

- Z. 9. K. T. *caṇḍāla-veṇa*. — K. *keṇṇaṇṇa*. — *are* fehlt in K.
 „ 10. K. *pralaya-kartā ve*.
 „ 11. K. *darśayishyāmas tarhi dharma* *ma*.
 „ 12. K. *aham ihāhave*.
 „ 15. K. *kalaya-sakalaṃ bhū*.
 „ 16. *ale kābālā* fehlt in K.
 „ 17. K. *indaāliena indaālam daṇ*.

P. 55.

- Z. 1. K. *Kāpālikah (sakrodham)*. — K. *aindrajalikatayākshipasi? (vi-cintya) tan*.
 „ 2. *tad aham aya* fehlt in K.
 „ 5. K. *bahula - budbuda - phenilau-ghaiḥ*.
 „ 6. K. *dattvā da*.
 „ 7. K. *vargān tu bha*.
 „ 8. A. *iti khadgam udyacchati (K. utkshipati)*.
 „ 9. *tthi* fehlt in K.
 „ 13. K. *pratiharāṇs tishṭhati*.
 „ 14. K. *ghola-rose saṇvutte si tado puṇo bi ki*.

P. 56.

- Z. 1. K. *sokkha-mokkhe*.
 „ 7. K. *Bhāvini-patiḥ*.
 „ 8. K. *mahābhāga! atitarāgasya muktir ity aṣṭaddeyam etat*.
 „ 10. *salāgi* fehlt in K. — K. *jutti-viluddham*.
 „ 11. K. *ṣṭaddeyamāksiptam*.
 „ 13. K. *kāpālika-rū*.
 „ 14. K. *sahi pekkha pekkha raassa-dāṇa (rajasvalāṇa) ṣaddhām*.
 „ 16. K. *vippaṭṭha-ṇi*.

P. 57.

- Z. 3. *tāvad* fehlt in K.
 „ 6. *janāntikam* fehlt in K.
 „ 9. A. T. *āpādana*. — K. *nodgāḍham*.

- Z. 10. *K. kápālinī.*
 „ 11. *A. K. avagāhana. — A. prabodhodayaḥ.*
 „ 12. *K. kápālika-darśanaṃ.*

P. 58.

- Z. 3. *K. āṃ pāpa.*
 „ 4. *mahā* fehlt in *K.*
 „ 7. *K. alihanta ali. aho kabā.*
 „ 8. *K. dehi me dāva.*
 „ 9. *ale* fehlt in *K. — K. tā kiṃ ettha kalemi? bhodu, piṇḍe dhakkissaṃ.*
 „ 12. *K. sohiṇī. A. sohanī.*
 „ 13. *A. B. K. viloanī.*
 „ 15. *K. tā kisa kalissadi sà.*
 „ 16. *K. daṇṣaṇaṃ ekkam.*
 „ 17. *K. hakke tuha sampadaṃ dāsake saṃ.*
 „ 18. *dhāṇeṇa* fehlt in *K.*

P. 59.

- Z. 3. *K. ādāya.*
 „ 4. *K. bhāṇaṃ sulāe.*
 „ 5. *vilokya* fehlt in *K.*
 „ 11. *K. kiṃ vimṛishyate? (Cradhdhām prati) priye! pa. an. adyāpi nāpagacchati; tenāsmad.*
 „ 13. *K. anayor arpayatu.*
 „ 14. *K. ti. paṭhanti.*

P. 60.

- Z. 3. *K. mahān ayaṃ prasādaḥ.*
 „ 4. *K. saurabhyam mādhyam ca.*
 „ 5. *K. kati na vārān.*
 „ 10. *K. vaṇucchiṭṭhaṃ ma. dhāledu maṃ.*
 „ 11. *K. vañcidamhi.*
 „ 16. Die Worte (*tathā kurutaḥ*) gehören P. 61. nach Z. 1.

P. 61.

- Z. 2. *K. amālya-kritaṃ.*

- Z. 3. *tāvat* fehlt in *K.*
 „ 4. *K. ity ubhau nṛi.*
 „ 6. *K. kabā. saha. — K. tā. ed. samam sohaṇaṃ ahme bi nac-cahma.*
 „ 8. fehlt in *K.*
 „ 11. *ācārya mahā* fehlt in *K. — K. yatrākleṣenābhi.*
 „ 13. *st. paṇyasi K. paṇya.*
 „ 14. *K. atrānu. vāñchitārtha-vi.*
 „ 16. *K. vaṇyūkarṣaṇa-mohana-pramathana.*

P. 62.

- Z. 1. (*vimṛiṣya*) *ale ācāliā* fehlt in *K.*
 „ 2. *K. adha vā lūle. (ācāliā* fehlt in *K.)*
 „ 3. *K. Bhikṣuḥ (vihasya) ayam anabhyāsa-pi. — K. unmattibhūtas ta.*
 „ 5. *K. ucchishṭam.*
 „ 6. *K. edaṃ pu.*
 „ 7. *K. de su. ā. tādisi kiṃ itthiā.*
 „ 9. *A. K. pṛicchyate.*
 „ 10. *K. vāpy asurāṅganam.*
 „ 12. *K. traye 'smin.*
 „ 15. *tti* fehlt in *K.*

P. 63.

- Z. 1. *evam etat* fehlt in *K.*
 „ 2. *kiṃ pi* fehlt in *K. — K. man-tiādu (mantryatām).*
 „ 4. *K. sattassa sudā.*
 „ 7. *A. B. K. vidyā-balād.*
 „ 8. *K. khaṭhinā ā.*
 „ 9. 10. *K. ambā-gata eva. hatāṣā-nām ālāpaḥ ṣṛūyate; tad a. tā ālokayāvah.*
 „ 14. *st. ṇatthi gili-vale K. ṇatthi a. gaṇe.*
 „ 15. *K. atthi hīac. —* Diese Zeilen sind sicher ein Āryā-Vers, den aber weder die Handschriften,

noch K. als solchen bezeichnen. Ich würde ihn jetzt so lesen:

natthi jale, natthi thale,
natthi gili-vale, natthi paale a,
hiae tu mahappāṇaṃ
nivasā saha Viṇhubhattle.

P. 64.

- Z. 1. *derse* fehlt in K.
„ 2. K. *pāsavattini*.
„ 9. K. *tāṃ cec chraddhānūdrutā sā*.
„ 11. K. *vivekasya sādhyam*.
„ 12. K. *tathāpy artha-vyayenāpi svā*.
„ 13. K. *preskayāmaḥ*.
„ 15. K. *ha vyavasitaṃ de*.
K. *iti Pākhandā-vidambano nāma*
tṛitīyo 'ṅkaḥ.

Vierter Akt.

P. 65.

- Z. 4. K. *muditā-sa*. — K. *daśaṇa*.
„ 6. *piā-sahāṃ* fehlt in K. — K. *kahiṃ taṃ pe*.
„ 7. K. *iti pari*.
„ 9. *paṭhati* fehlt in K.

P. 66.

- Z. 1. K. *Maitri (vilokya)*. — *me* fehlt in K. — K. *sambhanta*.
„ 2. K. *kalpa-tara*.
„ 3. 4. K. *tā ubasappiā ālābaissaṃ*
ṇaṃ. (ity upasṛitya) piā-sahi
saddhe! kisa dāṇiṃ tuāṃ udā-
hida-hiāḍ sammuhāgadam pi
maṃ viloaasi?
„ 5. *me* fehlt in K.
„ 8. K. *tad udgāḍhaṃ parishvajava*
māṃ.
„ 10. st. *kahāṃ de K. kisa*. — K.
de āṅgāṃ.
„ 11. K. *punaḥ paṭhati*.
„ 12. K. *aho hadāśāde gholāṃ da-*
saṇaṃ.

- Z. 14. K. *sakhi cṛiṇu!* — K. *abhi-*
patya.

P. 67.

- Z. 1. statt *nakā-* zu lesen *nakhā-*.
„ 2. K. *piṇḍa-yuteva*.
„ 4. K. *(iti murchitā patati)*.
„ 7. K. *paraṃ madiyā*. — K. *nāḍo-*
pajātārādra-bhāvayā devyā Vi-
śṇubhaktiyā.
„ 9. A. K. *tathā vyaloki*.
„ 11. K. *vyābhugna-jarjaratarāsthi*.
„ 12. K. *muhādo saddhā kkhemeṇa*
jividdā piā.
„ 14. B. *evaṃ mahārājasya dur*. —
yad fehlt in K.
„ 15. K. *pravartamānasya*.

P. 68.

- Z. 1. K. *vijayodyogaḥ*.
„ 2. K. *tadā Vairāgyasya prādur-*
bhāvo bhaviṣyati. — st. *anu-*
prāṇanena B. anunayena.
„ 3. K. *ṛitāmbhavādayaḥ*. — st. *rita*
zu lesen *ṛita*.

- Z. 4. *K. anudhyāsyantīti.*
 „ 7. *bi* fehlt in *K.*
 „ 8. *K. siddhi-kāraṇādo.*
 „ 9. *te hi* fehlt in *K.*
 „ 14. *'pi* fehlt in *A. C. K.*
 „ 15. *K. vāsarān atioāhayāmaḥ. — A. C. tatredānīn. — A. C. ālo-*
kayishyati. K. avalokayishyati.
 „ 16. *K. devyā cedam. — K. tatrai-*
va ca.
 „ 17. *K. Bhāgīrathī-tīra. — K.*
bhūta.

P. 69.

- Z. 1. *K. kiñcid.*
 „ 2. *devyāḥ* fehlt in *K. — tapas*
fehlt in K.
 „ 3. *K. ahañ uṇa.*
 „ 7. *K. praveśakaḥ.*
 „ 8. *T. K. pratihārī.*
 „ 12. *A. manāg magno.*
 „ 15. *A. B. T. C. mohasyāvabodho.*
 „ 16. *K. ca prabodhodayād nivṛtīti.*
 „ 18. *K. nāmūla-vi.*

P. 70.

- Z. 1. 2. *K. jāta-tattva-prabodhād.*
 „ 3. *K. prāyaśaḥ kṛtinān kārye*
devā.
 „ 4. *K. iti purāvida udāharanti. —*
ca fehlt in *K.*
 „ 5. *K. yathodyogaḥ kāmādi-vija-*
yāya. — K. tvad-arthe.
 „ 6. *prathamō vīro* fehlt in *K. —*
eva fehlt in *K.*
 „ 7. *K. tam eva kāma-nirjayāya*
presayāmi. (pārṣvato 'valokya)
Vetravati ā.
 „ 12. *T. hatakena hi vihataṁ (K. vañ-*
citaṁ). — K. mahāmoha-hata-
kenaiva.
 „ 14. *K. ullasat.*
 „ 17. *K. aho kāmasya.*

P. 71.

- Z. 1. *K. svabhāvato durga-bi.*
 „ 2. *K. viratir yatra ca spashṭa.*
 „ 4. *K. paushpyo.*
 „ 6. *K. T. kṛitaḥ.*
 „ 7. *K. kim evam anavalambanam ā.*
 „ 8. *K. mahājanaḥ.*
 „ 10. *K. lo. stana-parīrambhaṁ bhṛi-*
ṣaṁ vāñchati.
 „ 13. *K. ido ido (e. ma. fehlen.)*
 „ 16. *tā* fehlt in *A. T.*

P. 72.

- Z. 1. *K. jayati jayati mahārājaḥ.*
 „ 3. *K. Rājā (sasambhramaṁ).*
 „ 4. *K. kiñkaraḥ prāptas, tad ā.*
 „ 6. *K. bhadraṁ mahā. — K. A.*
mohenāsmākaṁ. — K. pravṛit-
taḥ. — K. tatra ca tasya Kā-
maḥ.
 „ 7. *ca* fehlt in *K. — K. bhavān*
eva. — A. nirmitaḥ.
 „ 9. *K. Vastu. (sapramodaṁ).*
 „ 10. *bhavān* fehlt in *K.*
 „ 11. *K. pushpa-dhanvā.*
 „ 14. *K. yo. vā.*

P. 73.

- Z. 1. *K. jharā.*
 „ 5. *K. api ca nāri.*
 „ 6. *K. bhaṅgam āpādayishyante.*
 „ 7. *A. B. dhavalā rātri (K. rātryo)*
dvi.
 „ 18. *praṇamya* fehlt in *K.*
 „ 19. *K. Vetravati.*

P. 74.

- Z. 3. *K. Kṣhamā (sadhairyaṁ).*
 „ 5. *K. ghora-dṛishṭeḥ.*
 „ 6. *K. nirmala-gabhīra-payodhi-*
dhīrā.
 „ 8. *K. (ā. vicintya) hañho.*

- Z. 13. K. ity ubhe.
 „ 15. K. jayati jayati.
 „ 16. K. śāṣṭāṅgaṁ pra.
 „ 17. K. vatsē atro-.

P. 75.

- Z. 1. kshame, a. sai. tvayā dur.
 krodho je.
 „ 2. K. deva-prasādena ma. — K.
 samarthāsmi.
 „ 3. A. T. K. tad-anucara-mātraṁ.
 „ 10. K. avadhīraṇam.
 „ 13. K. manasaḥ kro.
 „ 15. K. krodhād vi. — K. mada-māna.
 „ 17. K. teshāṁ vijayāya.
 „ 18. A. yathājñā. — K. yad ādi-
 çati de.

P. 76.

- Z. 1. K. Vetravati. — K. lo. vija-
 yāya.
 „ 3. K. santosheṇa samāṁ.
 „ 7. K. sukha-sparçā.
 „ 9. lubdha fehlt in K.
 „ 14. K. na dirṇaṁ. — K. açani.
 „ 15. K. api ca idaṁ ca lobhānucesh-
 ãitaṁ.
 „ 16. K. etal labdham.
 „ 17. A. K. labhyaṁ. — st. mugdho
 K. labhyaṁ.
 „ 19. K. mahāmohāndha.

P. 77.

- Z. 2. K. asya vilayo.
 „ 3. K. viyogo 'py u.
 „ 9. K. dhautvā.
 „ 10. A. punaḥ magnaḥ; K. sukhaṁ.
 magnaç ciraṁ sthāsyasi.
 „ 11. K. ajja eso.
 „ 12. K. jayati jayati.
 „ 16. savinayaṁ fehlt in K. — K.
 svāmin! esha praishyajas tad-
 ājñayānugrihyatāṁ.

- Z. 17. A. B. atrātilambena.
 „ 18. prati fehlt in K.

P. 78.

- Z. 1. K. so 'ham idāntāṁ.
 „ 3. K. vṛittim.
 „ 5. K. hināsmi.
 „ 6. K. iti prakramya ni.
 „ 7. veçāḥ fehlt in K.
 „ 8. K. mauhūrtiko vidila-prayāṇa-sa.
 „ 9. K. prasthāpanāya.
 „ 10. K. yathājñā.
 „ 12. K. bho janāḥ.
 „ 14. K. yojyantāṁ.
 „ 16. K. saṁ. prathamam asi-latā-
 pāṇayo 'thāçvavādhā.
 „ 17. K. bhavaty idāntāṁ kṛi. — K.
 bhoḥ sà. ā. upanayatu me sajji-
 kṛitya san. ra.
 „ 19. devaḥ fehlt in K.

P. 79.

- Z. 3. K. rathādhirohanaṁ.
 „ 4. K. vegaṁ nirūpya. — āyush-
 man fehlt in A. T.
 „ 7. T. dhira-gho.
 „ 9. K. B. pāvanī. — K. punāti Vā.
 „ 10. nāma fehlt in K. — K. leitet
 die Verse ein mit: tathā hy
 asmin.
 „ 11. K. jhātākāra.
 „ 12. A. B. C. T. K. çaçikara-rucaḥ.
 „ 15. K. (parikramya) etāç ca. —
 ārambha fehlt in K.
 „ 16. K. makaranda-vindu-dur.
 „ 17. K. chāyā-taralā. — K. mārutā
 api.

P. 80.

- Z. 5. A. (ālokya). K. (avalokya) sūta!
 paçya paçya!
 „ 6. K. eśāntar.
 „ 10. K. idaṁ ca tat.

- Z. 11. K. pāvanam *Ādikeçavābhidhā-*
nasya Vi.
„ 13. K. (vilokya sa.)
„ 15. K. dehañ parityajya.
„ 16. tāvat fehlt in K.
„ 17. K. asmad-darçanād eva dūram
apakramanti.

P. 81.

- Z. 1—3. K. (Rājā.) evam evaitat.
bhavatu; praviçya bhagavan-
tañ devam *Ādikeçavañ* nama-
syāmaḥ. (ra. a. pra. avalokya
ca) jaya jaya bhagavan.
„ 4. A. T. kīrmirita.
„ 5. K. pīṭha-dyute.
„ 6. A. -oddhāra-bhāra. — K. sam-
bhāra-saṅkhinna.
„ 7. A. B. T. baloddhṛita.
„ 8. K. -oddyotita. — K. -ātivarshā-
mbu-sāndra-tra.

- Z. 9. K. vismāyitā-
„ 10. K. -mārjato-. — A. trasad-
dai. — K. vakshas-taṭa-ka-
pāṭa-pā.
„ 11. K. dvaya-çrasta-vistṛṇa-ra.
„ 12. statt bhayakṛit K. T. B. ripu. —
K. *Kaiṭabhākunṭha-kanthā-*. —
st. sphuto- lies sphuṭo-.
„ 13. K. jyotir-ulkāçato-.
„ 14. K. dor-darpa-vi. — (st. kshu-
bdhodddugdhā- zu lesen kshu-
bdha-dugdhā-.)
„ 17. moha fehlt in K.

P. 82.

- Z. 1. ca fehlt in K. — K. nivāsa-
yogyo de.
„ 2. K. skandāvārañ.
K. iti *Vīcekodyogo nāma* caturtho
'ñkah.

Fünfter Akt.

- Z. 9. K. prasiddhaḥ kha. a. pa.
„ 13. K. durvāra-dā.
„ 15. K. ahorātrañ çl.

P. 83.

- Z. 1. krūra fehlt in K. — A. kathā-
çeshāñ (B. çeshatām) ga. K.
tathā çeshatām ga.
„ 5. K. yathā: vatse.
„ 6. K. darçana-vimukhi.
„ 7. K. bhāgavate kshetre. — A. anu-
pālayāmi. K. kalam abhipāta-
yitum icchāmi.
„ 8. K. vṛittāñ samara-vṛittāntāñ me.

- Z. 9. sarvam etat fehlt in K. — K.
nivedayāmi. — K. vilokya.
„ 10. K. etat tu ca. — K. ayañ
bhagavān sañ. — bhagavān
fehlt in K.
„ 11. svayāñ fehlt in K. — K. ca
sā munibhir.
„ 12. K. kim api mantrayantī tish-
ṭhati; tad yā.
„ 16. K. kathañ de. pracura-cintāku-
litām iva bhavatim ālokeyāmi.
(T. bhavatim.)
„ 18. K. v. e. mahati vira-kshaye
saṅgrāme.

P. 84.

- Z. 1. *A. mohābhi-; K. mahāmohend-
bhi-.*
 „ 2. *K. duḥkhitam ivā.*
 „ 3. *K. cintyām. — T. K. bhavati.*
 „ 4. *K. tadā ni.*
 „ 6. *K. abhyudaya-prāyaḥ.*
 „ 7. *K. anishtaṣaṁsi.*
 „ 8. *K. ārohayati.*
 „ 9. *K. (sahasopasṛitya.) devi! pra.*
 „ 10. *K. svāgalāsi.*
 „ 13. *K. parishvajasva mām.*
 „ 15. 16. fehlt in *K.*
 „ 17. *K. Ćraddhe, kathaya, tatra*

P. 85.

- Z. 1. *T. bhavati. — K. āyatanād
pratinivṛttāyām eva.*
 „ 2. *K. pāṣala-dhāmni.*
 „ 3. *K. ghoshanāhū-. — K. aneka-
vtra-bahula. — K. badhirikṛita-
digantare.*
 „ 4. *K. paṣala-paṣanta.*
 „ 5. *T. K. samada-kari.*
 „ 7. *ca fehlt in A. T. — K. sam-
baddhe sai. — mahārāja-Mahā-
mohasya fehlt in K.*
 „ 8. *K. mahārāja-Vivekena. — K.
naiyāyikam dar.*
 „ 11. *K. punyabhṛitām.*
 „ 13. *K. vaktra-vilasat-phet.*
 „ 16. *kruddhena fehlt in K. — K.
durṇaya-paripākasya.*
 „ 17. *K. pāṣaṇḍa-tarkaiḥ samam
prathamam samarāyodyojitāḥ.*

P. 86.

- Z. 1. *K. sá-veda-vedāṅga.*
 „ 3. *A. B. T. padma-dhara.*
 „ 6. *devi fehlt in K. — K. çaivā-
dayo de. sa. ā. sarva evdga-
mah.*

- Z. 9. *tad fehlt in K. — ca fehlt in
A. K.*
 „ 11. *K. bāhu-nivahair.*
 „ 14. *K. Ćantih (sāccaryam). — puṇaḥ
fehlt in K. — K. pratidvandvi-
nām. — ca tarkānām ca fehlt
in K.*
 „ 18. *B. pratyabhibhūtānām. T. parair
atyabhibhūtānām. K. paraiḥ pra-
tyabhiyuktānām. — K. prasūte
saṅhatih.*
 „ 19. *K. tena ve. — K. avāntara-vi.*

P. 87.

- Z. 1. *K. pratikshepārtham ca çā. sá-
halyam asty eva.*
 „ 2. *statt ca A. K. tu.*
 „ 3. *A. B. T. advayam ajam. —
K. unmeshanād.*
 „ 5. *K. tais tais tena.*
 „ 8. *K. tad-anantaram de. — K.
padātānām.*
 „ 9. *K. dhārā-sahasra-pātopa. —
teshm asmākam fehlt in K.*
 „ 10. *K. samprabārah pravṛttāḥ.*
 „ 11. *K. bahula.*
 „ 13. *K. viçirnot.*
 „ 15. *K. cātīdāruṇe saṁ. — pakṣa
fehlt in B. K.*
 „ 16. *K. lo. nāma tantraṁ, tac cā-
nyonya-vimardanair eva vinash-
tām.*
 „ 17. *anyat fehlt in B. K. — K.
anantaram ca pāṣaṇḍāgama-
drumā. — K. pravāha-paryastāḥ.*
 „ 18. *K. sau. tā. si. gā. pārasika-
magadhāṅga-kaliṅgādīn deçān
pravishṭāḥ.*

P. 88.

- Z. 1. *st. tu K. ca. — K. pāñcāla-
mālavābhīreshūpetya nigūḍham
pracaranti.*

- Z. 2. *K. nyāyānugatayā ca. — A. B. mīmāṃsaya ca gādha-; K. mīmāṃsaya gādha.*
 „ 6. *K. kshamayā tu kro.*
 „ 7. *K. nirākṛitāḥ.*
 „ 8. *pañcunya* fehlt in *K.* — *K. pratigrahā.*
 „ 9. *K. parotkarsha-bhāvanayā mado jitaḥ. — para- bis khaṇḍitaḥ* fehlt in *K.*
 „ 11. *saharshaṃ* fehlt in *K.*
 „ 14. *K. jūyate viliya kutrāstīti.*
 „ 17. *K. anādara-pa. — K. parām* çri.

P. 89.

- Z. 3. *K. syāt tadā sarva.*
 „ 4. *K. nirvṛitim.*
 „ 5. *durātmano* fehlt in *K.*
 „ 6. *K. acirād asau çaritreṇaiva na bha.*
 „ 8. *K. tasya vai.*
 „ 9. *K. preshayāmi.*
 „ 11. *K. viśhkambakaḥ.*
 „ 13. *K. me prativacanāṃ.*
 „ 14. *B. K. kumārakā. — māna* fehlt in *A. B.*
 „ 15. *K. aṅgāni (diço 'valokya savai-klavyaṃ) na. ka. vṛi. an. mām* san.
 „ 16. *kīṃsā* fehlt in *K.* — *K. ādayaç* ca *snu.*
 „ 17. *tā* fehlt in *K.* — *K. api me* ma. sa. — *A. B. K. apahṛitāḥ.*

P. 90.

- Z. 1. *K. ahaha.*
 „ 2. *K. dahati marma davāgnivat.*
 „ 3. *K. dṛiḍha-vedanāḥ. — K. T. karshati.*
 „ 5. *K. prasabham esha.*
 „ 8. *K. api mām ev. a. na sam.*
 „ 10. *K. adyāpi devī pravṛittir iti;*

yataḥ *kumdra-vyasana-ço. da.* hṛi. *sphoṭena vi.*

- Z. 12. *K. Manaḥ (sāveçāṃ). — A. kvāsi hā priye. — priyaṃ* fehlt in *K.*
 „ 17. *K. pu. mūrçhitāḥ patati.*
 „ 19. *K. alam atahparam asmākaṃ jivito-vyasanena, Saṅkalpa, citāṃ racaya.* (so scheinen auch *A. und B.* gelesen zu haben.)

P. 91.

- Z. 1. *vaiyāsikī* fehlt in *K.*
 „ 3. *sarasvatī* fehlt in *K.* — *K. vya-sana-duḥkhitasya. — K. prabodhāya. — ca* fehlt in *K.*
 „ 4. *A. bhaviṣhyati.*
 „ 5. *K. evam abhibhūto 'si.*
 „ 7. *K. adhitāni ca tvayetiḥsādy-upā.*
 „ 10. 11. *K. çokāvakaḥ sindhoḥ.*
 „ 12. *K. vastu-darçinaṃ na spṛiçati çokāveço.*
 „ 14. *T. vikalpakāṃ.*
 „ 15. *K. mohāḥ ka tadā. — T. anupaçyatām.*
 „ 16. *K. T. çokāveça. — me* fehlt in *K.*
 „ 17. *K. labhate; kva punar bhāvā-nām anityatā?*
 „ 18. *K. esha yataḥ prasiddho 'yam arthaḥ.*
 „ 19. *K. sarvānārtha-vijam. — iti* fehlt in *T.*

P. 92.

- Z. 1. *K. vahnī-vija.*
 „ 4. *K. dipra-çi. — K. sahasra-viṣhamā.*
 „ 5. *api* fehlt in *A. T.* — *B. dagdhān.*
 „ 6. *K. tat sā. — K. antakāle dṛiṣṭāsi tāvat.*

- Z. 7. *K. cāparam.*
 „ 8. *K. amlshāu apakā. — K. atyan-
 tādveṣo bhavatām. tathā hi.*
 „ 10. *K. kāryāmibhiḥ.*
 „ 11. *K. na hi na hi bha.*
 „ 17. *K. pā. ebhiḥ.*
 „ 18. *K. masi.*
 „ 19. *K. evam evaitat.*

P. 93.

- Z. 3. *vāsana* fehlt in *K.*
 „ 4. *A. B. uktaṁ ca Mārkaṇḍeyena.*
 „ 7. *K. tat sarvathā sarva. — K.
 yatnaḥ kāryaḥ.*
 „ 10. *K. jagatām.*
 „ 12. *A. B. bhavaty evaṁ. — K.
 durucchedo mamatva-granthir,
 iti manye.*
 „ 13. *K. tathā ca. Die Worte tāvad
 ava. bha. fehlen in K.*
 „ 15. *K. tat-sneha.*
 „ 16. *K. kañcid.*
 „ 18. *K. mamatva-chedasya.*

P. 94.

- Z. 2. *K. vahati vi. — K. mṛitās tava.*
 „ 3. *K. suhṛido.*
 „ 4. *K. bhūyo nidhāya.*
 „ 8. *ṣoka* fehlt in *K. — K. bhe-
 shajam āryā ājñāpayatu bha-
 vati.*
 „ 9. *vatsa* fehlt in *K. — K. nanū-
 padishṭam eva munibhiḥ.*
 „ 11. *K. mahausadham.*
 „ 12. *K. e. evaitat. dūrnivāram.*
 „ 13. *K. yady apy e. (gegen das
 Metrum.)*
 „ 14. *A. T. K. vātāhatair.*
 „ 15. *cetaso bis tataḥ* fehlt in *K.*
 „ 16. *K. niveṣyatām.*
 „ 17. *K. tad ājñāpayatu bhagavati.*

P. 95.

- Z. 1. *K. smarere.*
 „ 2. *A. K. kiridha.*
 „ 3. *K. grishmeshu ṣitam.*
 „ 5. *K. trāto 'haṁ. — B. bhavatyā.*
 „ 7. *K. sampraty upa. — K. jātaṁ;
 ata evāparam u.*
 „ 10. *K. ṣucā santapyante.*
 „ 15. *K. -ātisūksmāyata-.*
 „ 17. *K. asra.*
 „ 18. *K. vṛikāḥ tanau nī. ko vā ka.*

P. 96.

- Z. 1. *K. yadā lolālolā.*
 „ 2. *K. vipad-dehāṁ de.*
 „ 3. *K. guruḥ ṣoko lo.*
 „ 5. *A. B. tad eva tat.*
 „ 7. *(upasṛitya) ahaṁ bho* fehlt in *K.*
 „ 8. *K. va. jāyamānena trayā pari-
 tyakto 'smi; tat pa.*
 „ 12. *tāta* fehlt in *K. — yataḥ* fehlt
 in *K.*
 „ 13. *K. bhrāmyatām.*
 „ 15. *K. priyāṇām yadā.*
 „ 16. *K. bhūri-vi.*
 „ 19. *K. mālikā. — A. B. T. mallikāḥ.*

P. 97.

- Z. 2. *A. B. T. K. jala-prāyān.*
 „ 3. *vatsa* fehlt in *A. — K. yady
 evaṁ grīhiṇā tadā mu. a. anā-
 ṣramiṇā na.*
 „ 4. *K. te dharmacāriṇī bhavato iti.*
 „ 4. *K. vatsa! ṣama. — K. upaca-
 rishyanti.*
 „ 8. *K. anugrahād eva 'u.*
 „ 10. *K. tvat-prasādanāya preshitāḥ.
 etāḥ sa.*
 „ 12. statt devīti *K. bhagavati.*
 „ 15. *K. vatsa yama.*
 „ 16. *K. ebhir eva, saheddnīm ā. sām.
 anutishṭhatu. — st. sāmrajjam*

- A. B. *yauvarājyaṃ*. — K. *api ca tvayi svāsthyam*. — K. *pra. āpsyati*.
- Z. 18. A. B. T. *sahyogāt* (gegen das Metrum). — K. *jaropaplavo*.
- P. 98.
- Z. 2. A. K. *prasanne mukham iva*.
- Z. 3. K. *tad bhavatu idānīm jā. udaka - kriyāyui Bhāgīrathīm ava*.
- „ 4. K. *Manah. yad ādicati devī. K. iti Vairāgyotpattir nāma pañcamo 'ṅkaḥ*.

Sechster Akt.

- Z. 11. *vatse* fehlt in K.
- „ 14. K. *ga. śamaṃ samantāt*.
- P. 99.
- Z. 1. K. *toaritaṃ*.
- „ 2. K. *aye ambā Āradhā sa*.
- „ 3. K. *evābhivartate*.
- „ 5. *ārogyam* fehlt in K. — *me* fehlt in K.
- „ 8. K. *devo 'nujivibhiḥ*.
- „ 9. K. *ma. kva prasthitāsi*.
- „ 11. *purushasya* fehlt in K.
- „ 12. K. *yā. badhye nigrāhye bha*.
- „ 13. K. *svārājyaṃ*.
- „ 14. 15. K. *evam evaitat. yady ātmānam eva pratisandhatte, tadā svārāt samrāt vā bhaviṣyati*.
- „ 17. *nanu* fehlt in K. — A. B. T. K. *vaktavye*. — K. *anugrahaḥ prīcchyate*.
- „ 18. K. *devo hi māyāṃ sa. — K. iyam iti sarvatheyāṃ ni*.
- P. 100.
- Z. 1. *kā* fehlt in K. — A. T. *rājākula-sthitiḥ*.
- „ 4. K. *sakhāyo ma*.
- Z. 7. K. *svāmini*.
- „ 8. 9. K. *ihāmutra ca bhoga-viraśaḥ svāmi*.
- „ 9. K. *tena saḥ*.
- „ 10. *sa* fehlt in K. (gegen das Metrum.)
- „ 12. K. *samanvayaḥ*.
- „ 13. K. *kathaṃ tv anumanyate*.
- „ 14. K. *kṛitakṛityatām iśtmano matvā sva*.
- „ 15. K. *ślatha-vyāpāro 'dya bhūtaḥ*.
- „ 16. K. *a. yān upa. ādāya, ma. linas tiṣṭhati, te*.
- „ 18. *putri tathā* fehlt in K. — K. *duravasthāṃ ga*.
- „ 19. *vidyayā* fehlt in K.
- P. 101.
- Z. 1. K. *yad eteshv evāyaṃ svāmi Vivekapanishadoḥ cintām*.
- „ 4. K. *vidyā-pradarṣitā*.
- „ 7. K. *te te — K. kathā-gāthādayo vāu*.
- „ 10. K. *madhumatīm. — K. āpannasat. — K. upachalyate*.
- „ 11. K. *ihāsyatām. — statt janma K. jād. — K. T. anupadhi*.

- Z. 12. K. ramanīyo 'yam e. — K. vividha-veça-vilāsa-lāvanyamayo (T. lāvanyamayo).
 „ 13. K. maṅgalādy-arghya-pāṇih. — K. tad iha.
 „ 14. yato fehlt in K.
 „ 15. 'tra fehlt in K. — K. rikatina.

P. 102.

- Z. 2. K. saṅkalpena ca pro. svā. ca sampratipattim i.
 „ 4. K. (sakhedaṁ) hā dhik tām.
 „ 8. K. Çraddhā. punas tat-pā.
 „ 9. K. netram.
 „ 10. evam fehlt in K. — A. B. K. etaiḥ. — grāsa fehlt in K. — T. B. āsthāni. — K. āsthāntarkaiḥ.
 „ 11. tathaiḥa fehlt in K. — K. viśhaya-viśhamāṅgā.
 „ 14. K. sucirā yo. samāçritā.
 „ 16. K. nadī vigāhyate.
 „ 18. K. ity abhidhāyāvadhi.

P. 103.

- Z. 1. asti fehlt in K.
 „ 2. K. ādishtāsmi. — K. yathā drashtuṁ Vivekam ichāmi, tatas tvaratāṁ bhavati. tad ahaṁ mahārāja-sakāçam prasthitāsmi.
 „ 3. T. bhagavati.
 „ 4. K. ādishtāsmi.
 „ 5. K. svāmino ni.
 „ 9. K. mātātmyaṁ bhagavatya Viśhṇubhaktya.
 „ 12. K. krāntā mi.
 „ 14. K. pāram.
 „ 19. K. devo devya upā.

P. 104.

- Z. 1. me fehlt in K. — K. yena tvam evaṁ bra. — statt daça B. avasthā.

- Z. 5. K. vidhi-vaçād.
 „ 8. K. hi tathā tathā manah. — statt tvatto K. yato.
 „ 9. K. tad eva. — K. vipat-patitasya.
 „ 10. K. tad ehi darçanena priyālāpena ca sam.
 „ 11. K. pūrṇas.
 „ 13. K. sakhi pratyāgacchanti. — ratsayā fehlt in A. — K. gitayā sarahasyam idam uktā.
 „ 14. K. yathā-praçaṇam uttareṇa.
 „ 15. K. tathā ca. — K. bhaviṣhyatī. sāhaṁ gu. samakṣaṁ kaṭhaṁ dhā.
 „ 18. K. Viśhṇubhaktyaḥ ayam artho Viveka-svāminor uktah.
 „ 19. K. tad iha.

P. 105.

- Z. 4. statt vatse K. Çraddhe.
 „ 5. K. grīhitoddeçaiva. — K. B. gatā.
 „ 7. st. prāç eva A. B. Prayāge. — st. yathā K. yan.
 „ 8. çāile fehlt in K. — K. devya Gitayā saha ta.
 „ 10. K. vidyā-bhayaṁ.
 „ 11. K. tam enam atha saiva.
 „ 12. K. bhagavad-āgamanam anudhyāyan vi.
 „ 14. A. jñāna-viruddhatayā.
 „ 15. kutaḥ fehlt in A. T. K.

P. 106.

- Z. 1. K. tad bha. bahudhā pi. armdkaṁ vartata ity esha dha.
 „ 2. K. devi esha svāmi Vivekena saha vi.
 „ 5. K. devī svāminah pā.
 „ 6. K. kha. yato mā. — K. tattva-prabodhodayena.
 „ 7. K. tad evāsmākaṁ.
 „ 9. K. devī bandhaṁ.

Z. 10. T. K. upaviçati.

„ 14. K. atha jñanti te bhavatyās.

„ 18. K. teshāñ kevalāñ. — K. mad-
vidhārañ.

P. 107.

Z. 2. K. çruvādi.

„ 8. K. jñāsyati me tattvañ, tata
etasyāñ san. katicid vā.

„ 11. K. uktā bha.

„ 12. statt iti T. api. — K. anāthā-
hañ.

„ 13. K. vastum — iti fehlt in K.

„ 15. bhadre fehlt in K.

„ 16. fehlt in K.

„ 19. A. B. T. -ojvalan.

P. 108.

Z. 3. K. tato yajñavidyayā cintitañ.

„ 5. K. kriyā bhava-chedakati.

„ 8. K. tan manye nātiprayojana bha.
parigrahañ. — yadi fehlt in K.

„ 9. K. bhoktārañ ca pu. yadi stu-
vatikañcit kālañ vastum icchasi,
tadā ko.

„ 10. K. vyākūlita-dīço.

„ 11. K. kutarkopahatā parāmṛishati.

„ 14. K. ta: viçveçitur īpsiteritā.

„ 16. K. abodha-pa.

„ 17. K. ca viçvañ ka.

P. 109.

Z. 1. K. nīlāni.

„ 3. lies atimṛityum als Ein Wort.

„ 8. K. bhavati abhilashita.

„ 12. tatañ fehlt in A. B. T.

„ 13. K. vibhidya. — A. T. bhāji.
B. bhāji. K. bhāñji.

„ 16. K. atideçanañ ca.

„ 18. tato 'ham fehlt in K. — K.
tathaiva prārthitavati.

P. 110.

Z. 1. 2. K. tato deva mayā yasmād
viçvety-ādi pañhitañ.

„ 4. K. ālokya.

„ 5. asmākañ fehlt in K.

„ 6. K. purushopanayanenopāyañ.
— A. B. dhriyatām. T. kri-
yatām. K. tad vriyatām kar-
mopayukteyam iti. — K. tac ca
teshāñ.

„ 7. antevāsināñ fehlt in K. — K.
etad und eva fehlt in K.

„ 8. K. pratishthēna.

„ 9. B. svāminoktañ. — devi fehlt
in A.

„ 10. içvarañ und içvarañ fehlen in
K. — B. karmany u.

„ 11. K. purushād içvaro nāmānyo 'sti.

„ 12. punar fehlt in K. — tathā hi
fehlt in A. K.

„ 17. saharshañ fehlt in K. — K.
sā. Ku. sādhu. prajño 'si. āyu-
shmān bhava.

„ 18. K. dvau dvau. — K. sahajau sa.

P. 111.

Z. 2. K. abhicākashti.

„ 4. K. āmuntrya.

„ 6. A. K. upāsyamānā.

„ 7. A. B. K. vilokitā.

„ 8. A. tattva-viçesha. K. dvaita-vi.

„ 10. K. anyāpi. — K. vibhidya.

„ 13. A. B. anupayuktayā; K. tābhīr
anuyuktayā.

„ 14. K. āñ pāpe vā. — K. utpa-
dyate nimitta-kāraṇam içvara
iti. anya.

„ 16. K. eva vi.

„ 17. kṛtvā bis dharmīṇañ fehlt in
K. — K. dpādayasi. — K. re
prakṛiti-pa.

„ 18. A. T. K. sarva-pa.

P. 112.

- Z. 1. A. T. paramāṇum apy upeksha-
ṇīyam e.; K. paramāṇu-pra-
dhānyam apy a.
„ 2. eva fehlt in T. — statt tathā
hi K. api ca.
„ 3. K. nagaram.
„ 6. K. tattva-prabodho-.
„ 7. vikalpa fehlt in K.
„ 8. K. anuditananda-ni.
„ 9. A. B. T. nishphalam.
„ 11. K. viyataḥ kl. 'yam vi.
„ 12. K. priṇāty ayaṁ mām pra.
„ 14. tābhiḥ fehlt in K. — eva krud-
dhābhir fehlt in A. T. — K.
abhihitaṁ.
„ 15. K. eshodāharanti. — K. pa-
tha-. — K. tan ni. sāvashṭam-
bham mām.
„ 16. sarvāḥ fehlt in K.
„ 17. statt der Worte des Puruṣaḥ
K. (iti sarve satrāsaṁ.)
„ 18. K. satvaram. — A. T. K. āra-
nyam. — K. pravishṭāsmi.
„ 19. K. çailopakāṇṭha-kalpita-madhu.
— K. nātidūre āgatyā mama.

P. 113.

- Z. 2. K. fügt hier bereits die dritte
Verszeile (Z. 11.) hinzu.
„ 3. fehlt in K.
„ 6. K. tādyamānā digantaram a.
sarodhī fehlt in K. — Darauf
fügt K. hinzu: Sarve (sahas-
shaṁ) sādhu sādhu!
„ 7. sahasshaṁ fehlt in K. — K.
bhavatyām atikramam bha.
„ 12. K. āçramam abhigalan-nū.
„ 13. ca fehlt in K. — K. vilokya.
„ 14. K. ity abhidhāya. — B. iti
pādayoḥ patitvā pari.
„ 16. K. kṛityāsura-sa. — T. iṣvaray
eva.

- Z. 17. K. tān evāddhi. — T. gītāyām.
— tathā ca gītā fehlt in K.
„ 19. iti fehlt in K.

P. 114.

- Z. 1. (sakautukam) devi fehlt in K.
„ 3. K. Upanishat (sasmitam.) keyam
ātmānam ajānantaṁ pratyutta-
reṇu prabodhayishyāmi.
„ 5. K. katham ātmā iṣvarah?
„ 6. K. e. evaitat; e. e. fehlt in T.
„ 9. K. tad an.
„ 11. K. vatsa u. — lies nktam apy
artham (api fehlt in T.)
„ 13. K. nityānanda.
„ 14. K. padārthānabhiññānād ayaṁ
vākyaarthānavabodhaḥ. (Das
Übrige fehlt.)
„ 16. K. avabodhandya. — K. pra-
jñāpayatu.
„ 17. A. B. K. ayam ucyate.
„ 19. K. tvad-arthe.

P. 115.

- Z. 5. K. 'smi devyā Vi.
„ 6. K. vatsa ni. — K. prabodha-
yitavyā.
„ 9. K. devi de. — yathā fehlt in T.
„ 10. K. prañidhānenā vi.
„ 11. T. prabodhodayaḥ ca; K. pra-
bodhacandraḥ ca.
„ 12. K. saṅkrāmayishyasi. — K. pra-
bodhacandraṁ.
„ 13. ca fehlt in K. — K. samarpya
mat-sakāçam āgamishyasi. —
mat-sakāçam fehlt in T.
„ 17. K. praviçati.
„ 18. fehlt in K.

P. 116.

- Z. 2. K. pratyagra. — statt sphuta
zu lesen sphuṭa.
„ 4. K. caisha pu.

- Z. 5. *K. prabodhacandraḥ.*
 „ 7. statt kimu hṛitaṁ *K. kim udi-*
taṁ.
 „ 8. st. sphūtaṁ zu lesen syūtaṁ.
 — *K. kiṁ nu visarpitaṁ.* —
K. nu vā.
 „ 12. *A. abhivādaye. K. aham abhi-*
vādaye.
 „ 13. *K. (saçlāghaṁ.)*
 „ 15. *K. (ālingya sà.) — K. vigha-*
ṭita-ti. — K. jātaṁ.
 „ 16. fehlt in *T. K.*

P. 117.

- Z. 3. *K. tat sarva. — A. T. bha-*
ratyā. — K. Viṣṇubhaktiḥ.
 „ 5. *K. kam apy a.*
 „ 6. *K. phalāṁ.*

- „ 10. *khalu* fehlt in *K. — sarve*
 fehlt in *K.*
 „ 11. *K. A. ālokayāmi.*
 „ 12. *K. durlabhaṁ.*
 „ 14. *A. upasthāpayati. K. utthāpa-*
yanti.
 „ 16. *K. bhagavati! atah paraṁ na*
me pri.
 „ 18. *A. B. T. K. nīrajaske. — K.*
sve pade 'haṁ ni.

P. 118.

- Z. 3. *K. çamita-vividho.*
 „ 4. *A. -opahata-manasaḥ. — K.*
-onmeshād apahata-tamas.
K. iti Jīvanmukti-nirūpaṇo nāma
śaṣṭho 'ṅkaḥ.

Nachschrift.

Durch Zufälligkeiten mancher Art, öftern Wechsel des Wohnortes und Beginn anderer Arbeiten ist die Vollendung der Herausgabe dieses Schauspiels verzögert worden. Obgleich ein späteres Product der Sanskrit-Literatur, gehört der Prabodha-Chandrodaya doch zu den geistreichsten Werken der Indischen Poesie, und eine vollständige Mittheilung des exegetischen Materials schien mir Pflicht. Ich begann die Ausgabe, wie ich gern eingestehe, mit nicht ausreichender Kenntniss der Sprache und des philosophischen Inhalts; ich glaube, ich würde jetzt eine bessere Arbeit liefern, wenn ich von neuem beginnen könnte. Das, was ich jetzt in diesem zweiten Hefte den Freunden der Indischen Literatur biete, wird es aber jedem möglich machen, den Inhalt des Dramas nach seiner ganzen Bedeutung zu fassen und Das zu verbessern, was ich Fehlerhaftes habe drucken lassen.

Das Wichtigste für unsere weitere Kenntniss der Indischen Poesien ist das Studium der Scholien. Leider hat man dies Studium bis jetzt noch zu sehr vernachlässigt und selbst schwierige Gedichte zu ediren gewagt, ohne vorher mit den erklärenden Anmerkungen der einheimischen Gelehrten sich bekannt gemacht zu haben. Wie darf man glauben, hier in Europa mit Sicherheit Das ohne Scholien verstehen zu wollen, wozu die Indier

selbst der ausführlichen Erläuterungen nicht entbehren können? Auszüge aus den Scholien zu geben, halte ich nicht für rathsam; die Gesichtspunkte, von denen Jeder bei solchen Excerpten ausgeht, sind zu beschränkt; der Eine wird vorzugsweise die Erklärung des Grammatischen und Lexikalischen, der Andere die Erläuterung des Sachlichen auswählen. Eine Notiz, die jetzt noch als unscheinbar ganz unbedeutend bei Seite gelassen wird, kann späterhin in den Augen eines andern Lesers von der grössten Wichtigkeit sein. Diese Gründe haben mich bestimmt, den vollständigen Commentar des Râmadâsa abdrucken zu lassen. Vieles ist mir in diesen Scholien nicht ganz verständlich, manches auch gewiss corrupt, und dennoch hoffe ich, hierdurch wesentlich nicht nur das Verständniss dieses Dramas, sondern der Indischen Poesie und Philosophie überhaupt, gefördert zu haben. Dem Texte dieser Scholien liegen die Handschriften A. und B. zu Grunde; die Vergleichung einer dritten Handschrift würde die Fehler meines Abdruckes wohl alle heben.

Die Calcuttaer Ausgabe, die ich leider erst benutzen konnte, als meine auf Râmadâsa's Scholien begründete Edition im Drucke schon ganz vollendet war, enthält ebenfalls einen vollständigen Commentar, den ich mit der Chiffre K. bezeichnet, unmittelbar mit den Scholien des Râmadâsa habe wieder abdrucken lassen. Beide Commentare ergänzen sich oft gegenseitig, der eine erklärt, was der andere unbemerkt hat vorübergehen lassen, und auch wo sie ganz übereinstimmen, dient gerade dies zur Bestätigung einer Auffassung; es ist ja doch immer in andern Worten, und die verschiedene Wendung desselben Satzes, die verschiedenen Synonyme für denselben Ausdruck, fördern uns in dem richtigen Verständniss des oft sehr schwierigen Textes.

Die Handschriften A. B. C. und T. enthalten alle dieselbe Text-Recension des Râmadâsa, und die Zahl der eigentlichen Varianten ist daher äusserst unbedeutend. Sehr abweichend dagegen von dieser Recension, die mein Text möglichst treu wiedergibt, ist die Recension der Calcuttaer Ausgabe, die ich übrigens im Ganzen unter der Recension des Râmadâsa finde. Ich habe alle Abweichungen dieser Ausgabe notirt, und fast jede Zeile, namentlich der Prosa, bietet mehr oder weniger grössere Varianten dar.

Die verschiedenen Formen der Prakrit-Wörter, wie sie die Handschriften in unzähliger Mannigfaltigkeit darbieten, habe ich nicht mit unter die Varianten aufgenommen. Als ich die Arbeit begann, fehlte noch jeder sichere Anhalt für das Studium dieser Dialekte, wie sie uns später die Arbeiten der Herren Lassen, Höfer und Delius geliefert haben, und ich will nicht läugnen, dass ich zu jener Zeit noch sehr von der Ansicht durchdrungen war, die Prakrit-Dialekte der Schauspiele seien nach schwacher Analogie wirklicher Volkssprachen fingirte Sprachen. Wenn auch etwas von dieser Ansicht gewiss wahr ist, so war ich damals doch zu sehr von der reinen Willkühr der Dichter bei der Wahl der Prakrit-Formen überzeugt, und legte

leider zu wenig Gewicht auf die Varianten der Handschriften, insofern sie eben nur die Form der Wörter betraf, um sie sorgfältig und genau in meiner Abschrift zu notiren. Diese Arbeit, wie manches Andere, hat der-einst ein späterer Herausgeber nachzuholen.

Eine Übersetzung des Dramas halte ich jetzt, nachdem Hr. Dr. Goldstücker die seinige hat drucken lassen ¹⁾, für überflüssig. Im Ganzen ist die Arbeit des Hrn. G. genügend, und manche Irrthümer, die sie enthält, verbessern sich leicht mit Hülfe der Scholien. Soll nach dieser Übersetzung wieder eine neue geliefert werden, so muss sie auch der schönen Form des Originals nachstreben, und um eine solche formgerechte Übersetzung zu liefern, hat mir der Himmel das Talent versagt.

Dass ich beides, Scholien und Varianten, in lateinischer statt in der Devanāgarī-Schrift habe drucken lassen, bedarf nur das Eine Wort der Entschuldigung, dass der Druck sonst ganz hätte unterbleiben müssen. Da mir nur die Wahl blieb zwischen dem Aufgeben der Sache oder der Form, so konnte ich nicht lange schwanken. Kann ich ein Gemälde nicht mit der Pracht seiner Farben erwerben, so giebt auch der Kupferstich mir ein Bild von der geistigen Intention des Künstlers. Etwas dem analog ist dieser Versuch, einen ausführlichen Sanskrittext in bescheidener Form dem Publicum mitzutheilen. Wer würde nicht gern in Rosen's Ausgabe des Rig-Veda den ganzen Sayanācārya in lateinischer Schrift lesen? Ich habe wenigstens noch Niemanden darüber klagen hören, dass Rosen seine Auszüge aus diesem unentbehrlichen Hülfsmittel zum Verständniß dieser ehrwürdigen Denkmale des grauesten Alterthums in lateinischer Schrift hat drucken lassen, wohl aber, dass er eben nur Auszüge mitgetheilt hat. Was die Umschreibung der Devanāgarī-Buchstaben in lateinische betrifft, so verweise ich auf eine frühere kleine Schrift von mir ²⁾.

Leipzig, Januar 1845.

Hermann Brockhaus.

---

1) *Prabodha-Chandrodaya* oder die Geburt des Begriffs. Ein theologisch-philosophisches Drama von *Krishna-Miśra*. Zum Erstenmal aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt. Mit einem Vorworte eingeführt von Karl Rosenkranz. Königsb. 1842.

2) Über den Druck Sanskritischer Werke mit Lateinischen Buchstaben. Leipzig, 1841.

